

Ж. МҰРАТБАЕВ

ТАҢ ЖУЛДЫЗЛАРЫ

«ҚАРАҚАЛПАҚСТАН» 1993

М-91 ЖУБАТҚАН МҰРАТБАЕВ

ТАҢ ЖУЛДЫЗЛАРЫ

(Роман хәм гүрриңлер)

DIZINGE ALINDI-2010

«ҚАРАҚАЛПАҚСТАН»
НӨКИС—1983

Муратбаев Ж. Таң жұлдызлары. Роман. Нөкіс. «Қарақалпақстан» 1983. 208 бет.

Жубатқан Муратбаев өзінің прозалық шығармалары менен кітап ышқылазларына көптен таныс.

Жазыушының бұл жаңадан ұсынып отырған «Таң жұлдызлары» романында Октябрь революциясы орнағаннан кейінгі ел ишінде жасырынып қалған жат-жамайлардың ең ақырғы урынмұлары. Революцияның садық перзенттеріне душманлардың жаладан асылмұлары, жаңа заман қуяшы астында, ашлықтан пос-

қанларды отырықшылыққа айландырып, жаңа колхоз шаңарағын беккемлеп, гүлленген елге айландырыуға талпынып атырған адамлардың тәғдірі сөз етиледі. Жазыушы романды жазғанда сол дәуірдің тарихый дәрежелерінен пайдаланған. Соның менен бірге кітапқа қызық ғақыяларға гүрриңдерде киргизілген.

Рецензенттер: И. Курбанбаев,
С. Салиев,
К. Рахманов.

М 4803010000—090
357—(04)—83 —72—83

© «Қарақалпақстан», 1983.

ТАҢ ЖУЛДЫЗЛАРЫ

Роман

1 бөлім

Сол күні сәскеде Хийұаның базарына көмір сатыуға келген Тәжет, екі түйеге артқан көмірін өзіне бұрыннан таныс, темирші уста Төреқұлға сорағанына сатып, түбелерін шарбаққа байлады. Шарбақтан шапанының шалғайын қайырып белбеуіне қыстырып, көзіне түсіп тұрған, жүні өскинлеу малақайын жөнлеп кийіп адамдар жыйналып атырған тәренке қарай жүрді. Жақындан келсе:

— Жасасын Шоралар хукимети!

— Жасасын еркинлик, теңлик!—деп сүренлеген адамдар қызыл байрақты желбиретіп, жағаға урған теңіздің толқынындай көтеріліп, мойнын созып, хан сарайының дәрұазасына қарай ийін тиресіп тұр екен. Тәжетте көпшіліктің арасынан бір ийінлеп өтіп, алға умтылды. Хийұада оқып атырған жораларының биреуіне усындай да ушырасып, бұл не ушын болып атырған жыйын екенін билиуға қумартқан Тәжет, бір бәлентлеу жерге келип, мойнын созып, әтирапындағы адамларды серлеп қарағаны менен, таныс адамы көзіне түспеді.

— Әне! Олар дәрұазадан шықты. Өзін беглербегінің салтанатында тутып жүріп қиятырған дийұанбегі, оның алдында сыпайы жүріс пенен қәдем таслап сапыйындай сарғайып кеткен Сайд Абдулла хан. Ишіндегі бас уәзіри, қайыт намазға баратуғын салтанаты менен кийініп өзін тик ұслап, шырайын бұзбай шеттекте қиятырған Мухаммед Салим ахун ғой.

ман гауқылдасып, бирин-бири ийтерип, сендей соқлы-
гысып, дәрүаза беттен көзлерин алмай тұр. Көпшилик-
тиң гауқылдысын еситкен менен Ұақыяға түсинбеди.
Ишинен неде болса әнейи жыйын емес ғой, деп Тәжет-
те солай қарап еди, көзине бирден Сайд Абдулла хан
көринди. Ханның лақабын, тәрийпин еситкени менен
оны Тәжеттің өз көзі менен биринши көриуи, Хийуаның
ең соңғы ханы, руұхы түсіп тұрғаны менен оғыры сал-
танатлы көринди.

Ол қолындағы қағазға үңилип, төмен қарап, оқымақ-
шы болып хәрекет ислегени менен безгек болған адам-
дай қалтырап дауысы шықпады.

Халық ханның тәслим болған гәпин еситиуге қуштар.
Тым-тырыс қозғалмастан тыңлап тұр. Бирақ ол оқый
алмады. Тәжет минберде тұрғанларды еледе анығырақ
көрмекши болып, алға жылысып баратырғанында:

— Сен қайдан бул жерге келип қалдың?—деген
биреу, оның малақайын көзине басып кийгизип, қый-
мылдатпай, қушақлап алды. Кисемдеги көмирдің пулын
алып қояр-ау, деп қәуипсинген Тәжет оң жақтағы ки-
сесине қолын салып, пулын услап «кимсең атыңды айт»,
деп булқынса, ол жууап бермей, қайтама бурынғыдан
да қаттырақ қысты.

— Қасым, Муратбай. Көптілеу, —деп дауыслап
қармаққа түскен балықтай туулап, артына бурылып қа-
рағанда қушақлап тұрған адамның қолы жаздырылды.
Күлимлеп тұрған Көптілеуді көрген Тәжет үйирине
қосылған тайдай қууанып қайтадан қушақласты.

Қушақласып тұрып, алақаны менен Тәжеттің жауы-
рышынан қаққан Көптілеу:

— Япырмай бала, Хийуаға қалай келип қалдың?

Аман сау жүрсенбе? Ауылда қандай жаңалық-
лар бар?—деп сорады, Көптілеу, қушағын жаздырып,
салалы саусақтары менен Тәжеттің қолын қысып тұ-
рып:

— Ауыл-ел аман! Құнара дауыл тұрғандай топа-
лап болып адамлардың хәммесі жағасына түкирип
хәулирип жүр. Хүкімет бийлигин өзлериміз алдық. Ха-
лықтың тағдири қолымызда, ендіги жерде бизлер бас-
қарамыз, деп халықты Шымбайдағы нәхән тас жайдың
алдына жыйып, ийинде жалтырақ пагоны бар айыр
сақал орыс офицери ямаса баспашылардың басшысы:
«большойларды құртамыз, шыбындай қырып таслаймыз»

деп нәсият айтып, халықтың ғамхоршысымыз деп кө-
пиреди. Бала-шаға ғамын ойлап Ташауызға талап излеп
барған едик. Ол кәрада да бәхәрдеги сен жүрген дәрәя-
дай абыржы екен. Соннан Қызыл құмға шығып сексе-
уіл өртеп, көмир таярлап, бул жерге келсек, Хийуадағы
ауқалда оңлы емес. Усыншама дәрдерликтиң неге ке-
регі бар? Дауам етеберсе, халық әбигер болады ғой.
Еситиуіме қарағанда большой деген адамның гәпи туу-
ры, тәртіби теңлік, жарлы менен күнликшиниң көйлегін
пүтинлеп, хәммеге нанды тең бөлистирип беремен деп
хақыйқатлық жолында гүресип атырған қусайды. Ха-
лықты сендей соқлығыстырмай, хукуметти, большой-
ларға дау-жәнжелсиз бере қойғанда болмай ма?—деди
Тәжет.

— Хәмме сендей обал-сауапты ойлайтуғын мийнет-
кеш, мәмин болғанда, бай-жарлы деген адамлар айтыл-
май халық өз-ара бирлесип, татыу жасап, тапқанын бө-
лишип, рузғарына жумсап жүре берер еди. Олай емес,
достым. Өмир—хақыйқатлық пенен мәртликти, теңсиз-
лик пенен жауызлыққа қарсы қойып, беллестиретуғын
майдан. Майданға ким болса, сол халықты баслап шы-
ға алмайды. Сенде сексеуіл өртеп, көмир таярлаудың
усылын үйреніп, жолдасларына басшы болып жүрсен.
Усы ислеп жүрген талабыңа биреу кесент болып, күн
көрисенде қарсы турағойса, хәммениң жабыла оның да
жазасын бериуге умтыласыздар. Ұақыт усылай. Бул
көшкен булттай өтип кететуғын дәуір, сен анау ми-
бердеги оң тәрептеги тұрғанларға қара,—деди Тәжетке.

— Яқшы,—деп Көптілеудің сорауына бир гәп пенен
жууап берген Тәжет қутандай мойнын созып миинберде-
ги адамларға қарап еди. Ол хешкимди танымады.

— Ортақта тұрған еки адамның кийимине қараған-
да, бизлер жақтың адамлары шығар деп ойлап турман,
—деди Тәжет Көптілеуге бурылып,

— Маңлайында қызыл бес жұлдызы бар, елтири де-
гелей кийген адам Төрткүлде Кеңес хукуметин орна-
туға қатнасқан ревком ағзасы Мухаммеджан Балжа-
нов, оның шеп жағындағы Қалендар Адинаев.

Олар Төрткүлде совет хукуметин орнатқаннан соң,
патша хукуметиниң Төрткүлдеги тиреги айыр сақал
полковникти қамауға алып, өз қолы менен Чарджоуға
апарып Кеңес хукуметиниң тийисли орнына тапсырған,
дәу жүрек батыр адамлар. Бағана Қалендар аға ме-

дресениң алдында бизлер менен ушырасып, бираз гүр-рицлести. «Хийўада оқыўға талапланып келген барлық қарақалпақ жасларын ертең Хорезм халық республикасының басшысы Абзал Тайыров қабылдайды. Қалмай келиңизлер»,—деп тапсырып еди, бизлер менен бирге бараман десең ертең азанда медресениң алдына кел,—деди Көптілеў.

— Оған сизлер бара бериңлер. Олар халық басшысы данышпан адамлар. Уллы адамлардың гәпине түсинетуғын мениң саўатым шамалы. Усы көрадан қайтаман. Қасымға сәлем айт. Иркиле берсем түйелеримиз аш болады. Жолдасларымнан бақырыс еситемен. Яқшы саў бол,—деп Көптілеў менен хошласқан Тәжет ғырра изине қайтты. Ол асығып киятыр...

...Бир ўақытлары дәруишлердей бир жерде турақлап тура алмай дүнъяны гезип, жаңа заман туўралы қыяллы елеслерди елдің бахыты ушын әмелге асырамыз,—деп жасырын жұмыс жүргизген азаматлар, бүгин келешектің минбесине көтерілип, бахыт гүзарына барар жолды көрсетип сөйлеп тур.

Көптілеўдің жүрегі шәўкилдеп, жаслық жигери тасқынлап, толқыны менен жағысты титиретип, тик жарларды қулатып, еки тәрәпин жуўып өтетуғын Әмиў-дәрьядай қанасына сыймай. «менде халқымның қәжетине жарал, көпшилик пенен бирге, жаңағы азаматлардай әдилликтің байрағын бәлент көтерип, гөне дүзимди қулатып, жаңа дәўирдің даўылпазы болсам», деген әрман менен сөйлеп турған адамның гәпин анығырақ еситпекши болып, бир ийинлеп алға ентеледи.

Тәжет, адамлардың арасынан шығып, түйелерин байлап кеткен шарбаққа жақынлағанда, аспандағы көшпели бултлар түсликке қарай жылжып тарқасып, күннің көзи ашылып, жағымлы самал ести. Тәжет кийимлерин аўырлағандай сезип, шапанының белбеўин шешип, денесин салқынлатты.

Ол шарбаққа келсе жолдаслары әллеқашан жыйналысып жол жүриўге таярланып отыр екен.

— Жаңа қурылып атырған ҳүкимет сени қалаға ҳәким етип сайлаған шығар деп бизлер кешиккенине қуўанып отырсақ, шапаныңды көтере алмай халықлап келип турсаң-ға,—деди Тәжетке көмир салған қапларының жыртығын тигип отырған, жүзи солғын, жақында кеселленип турған Найзабай.

—Тәжет Хийўаға ҳәким болса сен күни-түни балашаға ғамы ушын көмир сатқанды қойып, қарўан сарайдың баслығы боламан-аў деп қуўанып отырған екенсең ғой. Бурин жоқ өнеринди баслап, қалта тигип отырып, қосық айтасаң-аў, әйтеўир. Хийўаның ҳәкими менен кәрўан сарайдың баслығына ҳүрмет көрсетип, бақалы сыйлықларынды таярлай бериң,—деген Бердибайдың гәпин илип алып, изин күлкеге айландырды. балдызым деп Тәжет пенен дегише беретугын Сағындық.

— Сағындық дурыс айтады. Саўдагерден болған ҳәким досынан алады, урыдан болған ҳәким қасты еткеннен алады. Бул екеўи ҳәмелдар болса бермей қутыла алмайсызлар,—деген Бердибайдың гәпине ҳәмме ислеп атырған жұмысларын қойып бир майдан күлисип алды.

— Балалардың топ ойнағаны болмаса, көкнарынды басқылаған жоқ шайынды ише бер, деген екен бир гийабенттиң қоңсысы. Сондай-ақ Тәжеттиң ҳәркимге бир қарап, қаланы қыдырып, бизди жолдан қалдырып, түйелеримизди аштан қақлағаны болмаса бүгинги жүрисинен өзине де бизлерге де ийиниң көзиндей пайда жоқ. Уаха-ха тамақ болмайды. Мәзи ўақыт алады. Турыңлар! Жүклерди буўыстырып түйелерине жүклендер. Бүгин түйе жайылатуғын жерге ертерек жетип, белли көтертип, тойдырып алмасақ Шымбайдан гәлле алып қайтыўымызға жарамайды,—деди Муратбай жүк артатуғын арқанларының тоғанаққа байлаған жерин бир қатар, тексерип көрип атырып.

— Усыдан Шымбайға барып, оннан гәлле алып Жаңадәрьяға қайтаман дегенше көп мәнзиллер өтеди. Оннан да Төрткүлди базарлап, неге аўылға туўры қайта бермеймиз.—деди Найзабай, муртын таўлап.

— Найзабай жора, заманның ҳәзирги ағымына қарағанда, азғана ўақыттың ишинде көп өзгерислер болатуғыны көринип тур. Хорезм журтындағы ислам диниң тиреги, қасийетли Хийўаның ханының да басынан бахыт құсы ушып, тахтынан төңкерилип түскенин көзимиз бенен көрдик. Жаңадәрья жайлаўға жақсы болғаны менен өзимизге жайлы мекән болмайды. Ел бир тәртипке келемен дегенше, адамлардың арасынан өзинше жаңалық ашып, тон пишип, ел басқарғысы келип, мұшына түкирип жүрген гөнениң сарқытын ишкен гейпара өзимшил, келте пәмли тентеклер изине 40—50 гүдибу-

зарды жыйнап алып, Жаңадарья бойының жол қыйыншылығын пайдаланып Қызыл құмға шығады. Олар жекке отырған ауылдарды талап, мал-мүлкін алады. Қарсыласқанларды қылыштан өткеріп кете береді. Енді ойға қуламасақ ұайран боламыз. Шымбайға барып, бұрынғы меканымыз Тенге шашқан тәрпегеги мәнжиулі ауылды көрейік. Алдымыз бәхәр. Дийханшылық іслеу-ге қолайлы қоныс белгилеп көшіп барайық.

— Муратбай дурыс айтады, — деді Тәжет, бағана Көптілеу оқы, деп берген газетаны бүклеп қалтасына салып атырып.

Киши песинде Хийуадан шыққан көмір әкелген түйе-ли жигитлер, жарық көзінде жол тауып, елаттан шығып кетейік деп түйелерін бақыртып, қыстастырып қатты жүріп киятыр.

Тандырға нан жауып, күнделікли үй-ишинің әнжамын іслеіп жүрген бети бүркеулі хаял-қызлар, ойнап жүрген балалар, түйелілердің жүрисіне таңланып узақлап кеткенінше қарап турады.

— Япырмай, хаял-қызлары бетіне қара тор жауып, күни-түни бір күлмей, ийшанның елтисінен бетер қәпесте жасаса да, шатақ шығармай хожалық жұмысын зыр жууырып іслейді, еркеклеріне қудай аямай еркінлікті берген халық екен. Құрқылтайдың уясындай басындағы қара тордан көзлері қайтып көретуғынына таң қаласаң. Бизің үйдегі жеңгең қызыл иіңізде далаға шықса сексеуілдің түбиріне сүриніп жығылып, балалардың хәммесінің атын айтып, жәрдемге шақырып, шөжесі пытырап кеткен тауықтай шыр-пыры шығып, хәммемізді пәтенге келтиреді, — деді Ахан, төбесіне самар толы нанды қойып, екі қолын бос жиберіп, салланып жүріп баратырған хаялларға таңланып қарап.

— Ахан, адамларды гәпке айналдырып, жолынан қалдырма. Тахтакөпірге томар тасыған күнлері, гүррің айтпақ түйе жарманды зорға ішетуғын едің. Қаладан шыққанша алдымызда жүр. Жолының тармағы көп, тамлары тамына усайды. Былтырғы келгенимде мәнжиулі Мәмбетнияз мақсым екеуіміз қаладан шыға алмай үш көшени айналып кешке шекем жүрдик. Егер Төрткүллі саудагер Нуржанның баласы Әмет томпақ ушыраспағанда ертеңге шекем сол жүристе жүреберетуғын түріміз бар екен. Елаттан шығып, кәруан жолға

түскеннен соң айтармыз гүрриңді. Усы түйе оғыры күш-ли, төзімлі болғаны менен жүріп отлайды. Барғаннан соң деңгенешілерге беріп, Сағындықтың сары атын сатып алмасам болатуғын емес, — деп, астындағы түйесіне Найзабай бір қамшы урып еді, шаршап киятырған түйе, шалып отламағанына ашыуланып, ауызындағы екі урты толы шала шайнаған шөптерін «бах» деп мойынын созып бақырып, бүркіп жибергенде алдында киятырған Тәжеттің үстіне шашырады.

Бұл түйенің тағы бір жаман әдеті, жазысын салып, үстіне жүк артқанында, қадағаласып турмасаң адамға ауызда салады. Өткен сапары жүк тийесіп атырғанда Тәжеттің оң жауырынына аузын сала бергенде ол қаймығып кейинірек турып, қолындағы арқанның ушы менен қақ маңлайына салып қалғанда, түйе атлығып орнынан турып кетіп, Найзабайдың үстіне көмір салған қап-лар түсіп, өзінде майырыла жазлаған. Усы ядына түскен Найзабай ишинен Тәжет тағы да урысатуғын болды-ау деп ол түйесін қамшылап жолдың шетіне шыға баслады. Ауыр минезлі Тәжет, жолдың шетіне шығып баратырған Найзабайға тигіліп бір қарады да қалтасынан бағана Көптілеу берген газетаны қолына алып, Хорезм халық республикасының құрамында қарақалпақ, қазақ, областың дүзиу туұралы жазылған мақаланы ежелеп оқый баслады.

— Тәжет, усы сен хат танығаныңа мақтанасаң-ау, Ербөлек атам бизлерге қой бақтырып, сени оқытты ғо. Өзің ишинен оқый бергенше, дауысыңды шығарып оқы. Бизлер де есितейік, не жаңалық болып атырғанын, — деді Байжан, газетаға үңіліп үнсиз киятырған Тәжетті ийінілеп.

— Тәжеттің қолындағы газетаның хабарын ертен жағыстағы машыншы Қалбай мурын бизлер чай іше-мен дегенше түсигін қалдырмай айтып береді. Оннап да Көптілеу деген жигит пенен қалай таныс болып жүр, соны айттыр, — деді Тәжетті ийінілеп киятырған Байжанға, шалып отлап киятырған түйесін бақыртып бидасын тежеген Найзабай.

— Найзабай дурыс айтады. Газиттің хабарын Қалбай мурынға қаратайық. Тәжет қоңыратлы қиятлар менен қалай таныс болғанын айтып берсін, — деп бирге киятырған жолдасларының хәммесі өтініш етті.

...Ол узақ сүрре. Байымбет ағаның айтыуыңша бір

Ұақыттары киши орда да Жангирханға қарсы Исатай—Махамбет баспаған халық көтерілісшіне, сол ұақыттары Нарында киши жүздің Байыұлы, Кете рулары менен араласып қоныс алатын азғана қарақалпақ ауылының жигиттері де қосылған. Патша хукиметінен қарыұлы жәрдем алған Жангирхан көтерілісті басады. Хан жеңгеннен соң халық бетінің ауған тәрепін қашып көшеді. Бабаларыңыз Әлибай—Ертай Шымбай тәрепте жасайтуғын ауылдық мектеп молласы мәңжіулі урыуынан Ияс деген жигитті басшы етіп, Хорезм бесқала жеріне қарай көшеді. Бесқала деп хазіргі өзіңіз базарлап жүрген Қоңырат, Үргеніш, Шымбай, Хожели, Шорахан. базарларын айтады,—деді жолдас-ларының сорауы менен гәп баспаған Тәжет, қалтасына газетасын бүклеп салып атырып.—Тыныспада халық посып көшеді.—Соннан кейін,—деп Найзабай қулағын түріп адамларға жақынлап еді, түйесі бақырып, тағы да бүркіп жиберді.

— Найзабай он шақырым жерден сонаның ызылдысын еситесен. Адамлардың мазасын алып, түйенді бақырта бермей, шеткерірек жүріп тыңла,—деген Байжан, Тәжетке—гәпіннің изін айт,—деді.

— Орынбор сораминың Көкжар деген жерінің Бабатай Қайыңлы ауылынан шубырып көшкен 300 үй Ақтөбе, Шалқар, Қазалы қалаларының үсті менен, Сырдарья, Қууандарья, Жаңадарья бойын жағалап елге тыныш, малға жайлы қоныс ізлейді. Хорезмнің шеті менен Төрткүл қаласының атирапына келип оңлы мақан таппағаннан соң Әмиүдарьяны жағалап өрге қарай көшіп, Дарғанатаның тусынан дарьяның құбла батысына өтіп, Жигермент тоғайының шетіне келип көшін түсіреді. Бір тәрепін дарья, бір тәрепін тоғай, бір тәрепін от-шөби мол жазықлық жайлау екен. Батыр бабаларымыз Ертайға тоғайдың қуысы, дарьяның қолтығы унап, өзінне дәрек 70—80 хожалық пенен усы-кәрада қалады.

Басқа, Әйтеке, Қуыш, Төленгіт, руларының басшылары, бул кәра ел талайтуғын баспашы урылардың жүретуғын жолы екен, бул жерде отырып қалсақ, тий-қары бір бәлеге ушыраймыз деп Қызыл құмның төрі, Тамды—булақ, Керіз тәрепке көшіп кетеді. Сол Жигермент тоғайының етегінде бизің ауылға сегіз үй қынт, алты үй аралбай, төрт үй қазаяқлы, жеті үй

қайшылы көшіп келип қосылады. 20—30 жылға шекем уйыған қатықтай бірлігі бузылмай, мал өсіріп мәс болып отырады. Мен булардың барлығын Байымбет ағамның жазып қойған дәптеринен оқыдым,—деді Тәжет.

Тәжет төрт ағайынлы жигит, үлкен ағасы Иният тазы жуыртып, құс салады. Ортаншы ағасы Байымбет ауыл молласынан сауат ашып Орынборда медреседе бір жыл оқып, турмыс жағдайы келіспеген соң етікші болған.

Ауыл аралап етік тигіп жүріп, еситкенін, көргенін дәптерге жазып, кітап етіп тигіп қоятуғын тәлибилім адам. Той-мерекеде дуулар шертіп, қосық айтып халықтың кеуілін хош етіп жүреді. Жууап айтысуы, яр-яр, беташар айтыуда алдына адам түспейді. Өзі шымыр денелі кішкене адам болғаны менен қасқырдың жүрегі, жолбарыстың күші бар палуан жигит. Қоңсы ауылдарға барғанда гүресетуғын палуан таппай ақсақаллар қысынып тұрғанында «мен барманго»,—деп шешініп, тайсалмай ортаға да шығады. Кішкененің шаққаны. Ортаға шығуыдан қоян алатуғын бүркіттей бірден умтылып қарсыласып тауда болса төңкеріп таслайды. Хазір жасы елліге жақынласты. Жаңадарья, Қазақдарья бойында оның дизесін хешкім бүктірген емес, усыншама өнерлі, күшлі болсада, өзі баладай ақкеуіл адам.

— Биреу қыянат іселеді деп қарсыласып қыйналма. Ертели-кеш нәтижесін іселеген адамының өзін табады. Ерназардың халқын шуұлатып, өзін өлтірген Хийуаның ханының да ақыры жақсы болған жоқ. Шабарманларына Махамбет батырдың басын алдырған Баймағанбет султанда генерал деген атақ алып княтырғанында төсегі салыулы тұрған ақ ордасын көріп тұрып, жете алмай Жайыққа кетіп өлген,—деп жүреді.

Тәжет қасындағы жолдасларына билігирлік етіп, гәп басласа, изін Байымбет ағамнан еситіп едім деп шегелейді. Себебі Тәжет 4-5 жыл Байымбеттің қасында болып етік, мәсі тигіп талап іселеген.

— Бір жылы гүзде Ертай батыр екі қызын бір күнде узатып той береді. Халық қууанысып той-тойлап жүргенінде, баспашылар ауылдың сыртында мал бағып жүрген жигиттерге шабыуыл жасап, бауырынан самал өлетуғын, маллардың барлығын дым қалдырмай

айдап кетеді. Қой бағып жүрген бір бала қашып кетіп, дорьяның арғы бетінде қудасының ауылында той-
лап жүрген батырға хабар етеді. Қимн атлы, қимн
пияда, дус келген көлікке миніп, қолына илінген қа-
рыу-жарағын алып, ауылының бас көтерген еркектері
баспашыларды қуады. Изинен жетіп, баспашыларды
тоқтатып, дәслеп жекпе-жек урысады. Жекпе-жекте
Ертайдың изине ерген ауылдың жигиттері, баспашы-
ларды өзіне найза қылыш жететуғын жерге жақып-
латнай узақтан мойындарына қурық арқан таслап,
аударып атқа сүйретіп келе береді.

Жекпе-жекте жеңілген бес қарыуы сай баспашы-
лар тәртіпті бузып, бірден улыма шабыуылға өтіп,
ауылдың адамдарын қоршап алып, 6-7 қадам жақып-
ласып келип, алты атар менен атып кете береді. Екі
төрепте тайсалмастан ғажжа-ғаж урысады. Баспашы-
лар тартып алған малдарын қайтып бермеуге урынып
басын әжелге байласа, екінші төреп маңлай терлетіп,
тистырнақлап бала-шаға ғамы ушын жыйнаған малла-
рын бермеуге умтылады. Барлық тиришилигі, күн кө-
рісін мал менен. Малы болмаса азап шегіп аштан өле-
ді. Тийкары бір өлімге. Мал ашыуы, жан ашыуы де-
ген ауыл адамдары күн еңкейгенше урысады. Екі төре-
птен де өлген адам көп. Кешке таман баспашылар ба-
сым болып гезек пенен қайтадан жекпе-жек деп орта-
ға шығып, жақынлай келип адамдарды атып түсіре
берген. Намазлыгердің уақытында Ертай батырға оқ
тийіп, шейит болады.

Ертай батыр жан тәслим болардан алдын адамлар-
ға қарап—енди аман қалғандарын бас сауғалап кейін
қайтың. Бала-шағаға басшы болып, Жаңадорья бойына
Ақтам. Қосшыңға қарай көшіндер,—деп көзін жумады.
Ауыл адамдарының кейін шегініп тоғайға кирип
қашып баратырғанын көрген баспашылар, қарыусыз
пияда қашып баратырғандарды қылыш пенен шауып
тасламақшы болып, атларын ойнатып шыққандары,
атының жалын қушақлап төңкерилип түсе берді. Көзге
көрініп қарыу жумсап тұрған душпаны жоқ. Баспашы-
лардың бұл қалай деп иркілип мойнын созып әтирапы-
ла нәзер салып қарағаны қалпақтай ушады. Усылай
белгисіз ғайыптан тийген садақтың оғынан баспашы-
лардың біраз адамы келмеске кетеді. Баспашылардың

қорамсақтан оқ үзіп отырған ауылдың мектеп молдасы
манжиули Ильяс екен. Ол батырдан рухсат алып Дар-
ғанатаға базарлап жолшыбай садақ пенен кийік атып,
ауылға қиятырғанында қырғын сауаштың үстіннен шы-
ғады. Болып атырған уақыяға түсінген Ильяс молла,
садағын қолына алып, сауашқа кирип кетеді. Қорам-
сақтағы оғы тауысқаннан соң тоғайға қарай қашып
баратырғанда, белгисіз әжелді жиберіп тұрған Ильяс
екенін сезген баспашылардың баслығы, оны тоғайға
жеткермей, изинен қуып келип қылышы менен шауып
өлтіреді.

Қараңғы түскенше бетпе-бет сауаш қылмай, баспа-
шылар менен қашып жүріп урысқан ауыл адамдары,
күн батып геүгим түскеннен соң тоғайға кирип жасы-
рынады. Барлық малдарын баспашылар алып кеткен
ауыл ауыр жүклерін журтына таслап, Ақтам, Қосшың-
ға шубырып көшеді.

Сегіз үйлі қыятлар бөлиніп иргели ағайын-туған-
лары бар. Қоңыратқа қарай көшеді. Сөйтіп, биің
ата-бабаларымыз Көптілеудің аталары менен бұрыннан
таныс екен. Мен бұннан екі жыл бұрын Байымбет аға
менен бірге Қоңырат қаласындағы ағайынлеримізге
қыдырып бардым. Бизлер барған күннің ертенине Қо-
ңыраттың базарында үлкен ярмарка болды. Халық та-
уарлары менен гәллесін гүл мыйықлы, әреби атлар же-
гілген арбаға тийіп Хийуаның сорамындағы саудагер-
лер, Орынбор, Астрахань оннанда узағырақтағы қала-
лардан чай, қант, орақ, балта, былғары, темирден илен-
ген түрлі бұйымдарын алып орыс саудагерлері келсе,
Маңғыстау хәм Үстирттен сүриуі менен қой, үйірі ме-
нен жылқы, айдап адай-табынның мал өсірген байлары
келеді екен. Халық сондай көп жыйналды, қол усла-
сып жүрмесек биринди бирің таба алмай қаласаң.
Сауда ислеген адамдарды келистиріуші ширинкенеші,
дәл-дәлшылар, сатыушының қолын беккем услап, қай-
та-қайта силкип, «пайғамбар алыушы төрепинде бола-
ды. Бере қойың. Имамы ағзамның саудасын бузбаңдар.
Малыңның толық бақасын берді. Жибер енди бас жи-
бин» деп, шарпынып, зыр жууырып жүреді екен. Мал
базарында алып сатарлар екі билегін сыбанып қой-
ешкінің көгени менен, қара мал менен жылқының жу-
бын жазбай қосағы менен бірден алса, гәлле база-

рындағы алып сатарлар, галлениң батпанына еки-үш бақасын айтып, қыйналсаң алмай-ақ қой, малым өзімде турады ғой деп муртын таулап, мардыйып жолатпайды. Буннан еки-үш жыл бұрынғы ашлық пенен тырыспай кесели, адамлардың еңсесін көтертпей есеңкиретіп, таслапты. Қайыр сораған жетім бала, жесир хаял, қәуендери жоқ кемпир-ғарры оғыры көп. Дизилисип садақа сорап, алақанын жайып алдыңнан шыққанлардан жүріуге жол таба алмайсаң. Үстине хәртүрлі гөне шүберектерди тағып, қолына гүрси ұслаган порхан-палкерлер, әулийе хожалар пал ашып, қумалақ тартып, зикир салып әпиұайы халықтың қолындағы тыйын-тебенін имканияты болғаныша есабын тауып алады екен. Ярмарканы аралауды, мал базарынан баслаған Байымбет ағам екеуіміз, дәруазды, қораз урыстырып, ийт таластырғанларды тамашалап киятырып насыбай базарынан бир-ақ шықтық.

«Қоңыраттың беги де, Хийұаның имамы да усы Нурымбет ағаның көкбұйра шыйратпа насыбайынан бир атпай кете алмайды. Өне баласы менен екеуі насыбай сатып тұр екен. Ата-бабаларымыз бирге жүріп, қатар өскен гөнеден тамыр адамлар еди. Сәлем беріп, аман-түуенлик сарасып кетейік! Жан-жағына қарап, хеш-нәрсе көрмегендей таңырқай берме, адасып қаласаң, биримізди бириміз таба алмай әуересарсаң болармыз», деди де, қасына минтаздай болып кийінген қойыу қара қаслы, өткір көзлі, домалақ жүзлі жигит пенен гүрриңлесіп тұрған, басында қара сеңсеңнен тигілген шөгирмеси бар, ашаң жүзлі, ұзын бойлы адамға қарай жүрди. Байымбет ағам екеуі қушақласып сәлемлесті. Шөгирмели адам, ұзын салалы саусақтары менен Байымбет ағамның арқасынан қағып:

— Өзіңнен кейінгілерди көріп ғарры болғаныңды сезесен, деген усы. Байымбет иним, сенде көктуқыл сары тисли жигит ағасы болып қалыпсаң. Көрмегели көп жыллар болды. Кемпир-ғаррың тәндарма? Хожалық болдың ба? Балаларың барма?—деп сарасып атырғанын да:

— Нурымбет аға, сексеуілдің силтисін салып уұқаланған шыйратпа насыбайыңнан 2 қадақ беріп жиберіңіз,—деп аттың үстінде тұрып қолын созған адамның гәппі Байымбет ағам екеуінің әңгімесін бөліп жиберді.

— Көптілеужан, ана ағаңа көк қалтадағы гүзеге салған насыбайдан ораулы еки бөлегін алып беріп жибер,—деді баласына қарап атлы адамның ұсынған тулын алды да Нурымбет Байымбет аға менен гүрриңлесиуін дауам етті.—Ал, Байымбет иним, бизлер баяғы Соркөлде отырмыз. Хәмме аман, қайтарында барып қонақ асыңды жеп кет. Мынау өзіне сәлем беріп тұрған 1903-жылы қырға шығып кеткен түйелерінди ізлеп баратырып үйге қонғанында түнде дүньяға келген бала. Молла атын Сырымбет қоямыз дегенде:

— Яқ, атын Көптілеу қоя қойың,—деп мен басымды шайқағанымда, сен Нурымбет аға дурыс айтады. Халықтың ғамын ойлап, көпшиликтің тилегіндегі азамат болып өсермекен, атын Көптілеу қойыңыз,—деп өзіңде қошаметлеп, атын қойғызып едиң,—деді.

Байымбет ағам Көптілеудің қолынан ұслап, шашын тикирейтип жоқары қарай, салалы саусақтары менен сыйпап:

— Өзі айтысқа түсетуғын төрели бийлердей салмақлы ғой, оқыудан қалай?—деді.

— Бала оқыуға зейинли, кітапты көп оқыйды. Тап ұсылай оқый берсе, қаражатлы ийшан болады дейди оқытып жүрген мектеп молла.

— Хәзир оқып жүрсеңбе?—деген Байымбет ағама Көптілеу.

— Яқ,—деп келте жууап берді.

— Неге оқымай жүрсең?

— Еки жылға шамаласты. Молла менен урысып мешитти таслап кеттім. «Науайыны оқыған қауайы шәкірт, турақлы билим ала алмайды, бунның ақылын жайына келтириу керек», деп молла мени шығарып, шапанымның шалғайын қайырып арқама солқылдақ шыбық пенен ура баслағанда мен оның қолынан шыбығын жулып алып сындырып ылақтырып тасладым да, кетіп қалдым. Соннан берли мешиттің қапысын ашқаным жоқ,—деп жууап берді, Көптілеу.

— Баланың зейни, оғыры алғыр екен. Егер шамаң келсе, Хийұада оқыт. Шоқты шүберек пенен орамайды. Көптілеу сексеуілдің шоғындай жайнап турго,—деді Нурымбетке Байымбет ағам, ол ұсынған шақшадан насыбай атып тұрып.

— Оқый бер десем тыңламады. Жарлышылық бизнің үйден басқаны танымайтуғындай, мен есимди бил-

гели төрдің алдында, ирге көриуге келген қудалардай көлбеп жатып алды. Сирә шықпайды. Өмирим болса оқый беремен, талап ислейин, дегенсоң, менде шеп көрмедім,—деді Нурымбет аға.

Бизлер сөйлесіп тұрғанда басында құндыз бөркі бар атлы адам, Көптілеудің қасына келип, баулы теменкілерді қамшысы менен көрсетіп:—бір бауы қанша турады. Өзің сата аласаңба?—деді.

— Аға.

— Анау ақ тоқлыға неше бау теменкі бересен. Көп ойланбай шаққанырақ айт, жолдасларымнан адасып қаларман,—деді.

— Он екі бау теменкі беремен.

— Болады. Тоқлыны алда, ана түйенің үстіндегі екі нәхән ала қапты алып қаппа, ана баланың артына бөктеріп бер.

— Дүйсен, темекінің алып, жаңағы бизлер шыққан шарбаққа бара бер. Мен гәлле базарын көріп бараман. Атлы адам гәлле базарына кирип кетті.

Мен Көптілеу менен усы сапары таныс болдым. Үйінде бір күн қонақ болдық. Көптілеудің қысса кітаптары көп екен,—деді Тәжет қасындағы жолдасларына қарап.

Түйесі болдырып, адамлардың изінде киятырған Бердибай сестіні бәлентірек көтеріп:

— Тыңлай берсеңіздер Тәжеттің гүрріңі төрт таңға тамам болмайды. Усы бүгін демалмастан жүріп ертең көліклериміздің терісін дузлап алмаймыз ғой. Адаспаймыз. Гүзар жолға қосылдық. Енді бір майдан көліклериміздің белін суғытып, отлатып, өзлеріміз чай ишип алайық,—деді.

— Дурыс ана қудықтың басына барып дем алайық. Шымбайда гәллесін қаппа, жийенлеріміз келеді деп дайымыз күтіп тұрған жоқ. Чай ишип отырып, арқаңдардың үзілген жерлерін жалғап, тоғанағын қайтадан байлап, көмір салатуғын қаптардың жыртылған жерлерін жамап, бір сыпыра көзден өткерейік. Тийкары Шымбайға баратуғын болсақ, Шоқ тораңғылдың құбласындағы қызылда қадау-қадау тикке өскен жууан сексеуіл көп. Сол жерде бір күн қонып көмір өртеп алайық. Шымбайдың базарындағы орақ бел, кетпен соғатуғын усталарға сатайық,—деді Ақан Бердибайдың гәлин мақуллап.

Хәмме қудықтың қасындағы жууан, түйе қарын, ебелегі қалың өскен тегіслеу жерге келип көліклерін тусап жиберіп, өзлери чай қайнатып, ауқат писіріп ишиуге киіріп кетті.

Жасы үлкенлері, жасы кишілерін жумсап, ортаға жайылған дәстүрханды қыр-дөгереке айналып отырып алды.

Ақан түрікмені гәлы қоржынның құлпын ашып, дәстүрханға сары майдың тортасы қосылып ісленген құрт тасласа, Байжан қалыңдығы менен үлкенлігі зағарадай қайнатып кептірілген ирімшіктің сарыұзын таслады. Хәркім қоржыны менен қалтасындағы алып жүрген жол азығынан шамасына қарай дәстүрханға қойып, шайға отырды.

— Бағана Бердибай ортадан кийлігіп Тәжеттің гәлин бөліп жиберді. Тәжет, сен көп нәрсені билетугың Көптілеуіңнен сорадыңба. Халық неге бүйтіп бүлініп атыр? Хәзіргі аласапыранның ақыбеті қандай болатуғынын билеме екен?—деді Байжан.

— Аға, сорадым. Хәзіргі рәсмий жақтан орнап атырған Кеңес хукіметі, көпшіліктің әрманын іске асырып, қара пұхараға еркінлік жетеді,—деді. Бірақ бұл әрман көп қыйыншылықтарды жеңіу менен іске асады. Қолында байлығы бар байлар аттан түскені менен, камалға еріскен кәмбағал қатламның айтқанын іслеп, қолын қаусырып отырмайды. Қолына дизгін услаған олар бірден пәсіне қайтпайды. Олардың қолынан ерді де тартып алып, халықтың нәзерін жаңа заманға бурыуымыз керек. Сонда ғана еріскен жеңісшіміз паянды болады,—деді. Онда халық екі тәреп болып тартысады ғо десем. «Уясын бузсаң шымшықта шыр-пыр болып төбенде айналып ушады. Тарихты оқысаң хеш ұақытта қан төгіспе болмай жаңа дәуір орнаған емес. Өмирін Уатанына арнап халық ушын қырандай қанат қаққан мәрттер, құраллы қозғалаң көтерген халықты хұрият қуяшына қарай басласа, қараңғылықтың тымырсық түңлігін сыйырып таслап, бахытлы заман орнатады. Гүрес жаңа басланып атыр. Душпан мықты. Мықтыға жамбас урыу ушын сизлердей жаслар керек. Қара басларыңның ғамын ойлап, көмір сатып, тыйып теріп жүре бермей, оқып сауатларыңды ашып, бахытлы заман ушын қолларыңа құрал алып гүресіңдер. Еңіскен халық хеш

нәрсеге мүтәж болмаса, халқын бахытқа баслаған азамат өзі ислеген ийгиликли ислері менен мәңгі жасайды»,—деді. Бөтен жерге барғанда пил қояннанда бийшара болады деген хәзіргі болып атырған ұақыялар алдында бизлерде бийшара пилдің ауҳалындамыз ғой дегенімде Көптілеу маған қарай ойланып бираз турды да «Тәжет, пил көңгіш болғаны менен, жәбірленгенди жақтырмайды. Гүлдирмама гүркиремей жердің тоңы ерімейди, усыны ядында сақла» деген ол мениң менен хошласып жумысына кетті.

Енди бир майдан уйықлап, кешқурын жүрейік. Түңгі салқын менен жүрсек бириншиден жол өнеди, екиншиден өзимізге өзиміз беккем боламыз. Хәзір 5—6 адам болып, жанын шүберекке түйіп, кимге тийисерін билмей, бахыт қусы басынан ушып, урынып жүргенлер көп. Егер түнде уйықлап жатырғанымызда олар келсе, бизлерди мүсәпир екен деп аман таслап кетпейди. Найзабай аға бизлер уйықлап бирмайдан дем алайық. Сіз көліклерге қарап тұрыңыз. Жол жүргеннен соң сизге Ахан ағаның айыр өркеш атанының үстіне қоршау ислеіп береміз. Жатып уйықлайсыз,—деді.

— Тәжет дурыс айтады. Сизлер әрқайын кешке шекем дем алыңдар, көліклерге өзім қарап тураман.—деген Найзабай сыйрақлы қарамылтығын асынып, жайылып атырған түйелердің алдын қайтарыуға кетті. Басқалары буұма-буұма қалталарын дастық етіп көзін жумыудан қорылдыға басты.

* * *

Дәслепки ұақытлары «Аударыспақ» деген гәптиң мәнісине итибар бермеген менен Көптілеудің кеуілінен жақын жылларда, кәмбағаллар байлар менен атының басын теңлестіріп, жаңа заман орнайтуғындай сезилетуғын еді. Мақатай байдың кәрұан басысына дилмаш хәм жәрдемші болып, Орынбор қаласына барып келгелі, заманның қай муқамға қарай дөңіп баратырғанын аңлайтуғын болды.

Бай болған менен Мақатай, келешегін көп ойлайтуғын зийрек адам еді. Ол Көптілеуді Россияға сауда ислеу үшін баратуғын кәрұан басыға жәрдемші етіп жиберместен бұрын, Ефим орыстың үйіне

жиберди. —Ефимге балық ауласып, рус тилин үйрен, Ефим ғарры менен қарақалпақшалап сөйлеспе, түсинбеген гәпиңнің аудармасын тартынбай сора. Қайығын майлауға барғанында да қасынан қалма, енди еки-үш айдан соң Орынборға жүресең,—деп Көптілеуге Мақатай муқыятлап тапсырды.

Ефим бабайдың үйі Көптілеуге өмір мектебі болды. Ол рус халқының үріп-әдетлері, дәстүрлері менен танысып, ұллы халықтың тилин қызығып үйренді. Рус тили жеңіл, хәриби анық, жазып, оқысаң хеш ұақытта ядыңнан шықпайтуғын бай тил екен. Төрткүлдегі Мануйловтың заводындағы әпиұайы рабочий болып ислеітуғын Ефим ғаррының баласы Гриша Көптілеудің өмірге көзқарасының қәлиплесиуіне зор ықпалын тийгизди. Ол Гриша менен жекке отырып гүрриңлескен сайын кеуіли ашылып, мәнісине толық түсинбеседе бир нәуийе жаңа гәплерди еситти.

— Мен саған келешекте болатуғын ұақыяларды айтып мәсләхәт етіп атырман. Еркиң өзінде. Мениң саған айтатуғыным, қайда жүрсенде, не ислесенде аударыспақ жағындағы адамлардың тәрәпинде бол, келешек бизлерден усыны талап етеди,—деді. Гриша көп иркилмей Петро-Александровскийге қайтып кетті.

Орынборға жиберетуғын адамларын таярлап, кәрұанын тақлаған Мақатай арадан көп ұақыт өтпей-ақ Көптілеуді де кәрұанына қосып жиберди. Ұзақ жол. Бирнешше күн жүріп, Орынбор қаласына жетті.

Орынбор батыс пенен шығыстан келетуғын тоғыз жолдың түйіншіде жайласқан саудагерлердің мал алмасылап, тапқан ўәжлерін дүкәнға шығарып сататуғын базарлары, кәрұан сарайлары көп, көшелері кең шаўқымлы қала екен. Атақлы бай адамлары пар ат жеккен жумсақ фәйтон арбада жүреді екен.

Мақатай, келешегімде өзиме садық хызметкер болады-ау деп дәмеленип, Көптілеуді Хийұаға, Ташауыз, Бухараға, Петро—Александровскийге хәр түрлі тапсырмалар менен ўазыйпалар жүклеп жумсады.

Орынбор қаласынан келгенсоң Көптілеуді шақырып алып;

— Қоңыратқа саудагершиликтің есабын бес саўсағындай билетуғын орыстың үлкен қалаларында ақша шығаратуғын мәкемеде ислеген ноғай келипти. Бүгін-

н баслап, шанаға жегетуғын атларды бағасаң. Қоның бос уақыттарын да Ноғайдан есап жумысын ренесен. Оқытқан қақысын, сениң есабыннан өзім ілейтуғын болып келестим,—деді.

Ноғай, орыс, араб, парсы, түркі тилинде сөйлейтуғын халықтардың тилин, дәстүрін жақсы билетуғын, патшаның исенимлі хызметкері болып іслегеніңді патшаға қарсы «гүдибузарларға» қосылғаныңды көшіріп жиберген. Қонырат қаласының имамыңды көргенде он екі мәртебе ийилип, қолын қаусырып әлемлесіп, суұпысындай сүйретилип изинен ереберең. Хәртүрлі илимнен хабары бар улама адам екен. Стазынан Көптілеу көп нәрселерді үйренді. Калила-эәм Димна, Қауыс нама, Шахнама кітаптарында жазылған хикая, ертектерді, қосықтарды тыңлады. Өзі де қосық жазатуғын шайыр екен. Көптілеудің қосық жазуыға инталы болғанына ол оғыры қуғанды.

Қосық жазуыда халықтың ауыз екі айтылатуғын әпсаналарынан, айтыслары менен толғауларынан үйреніуді көп нәсият етті. Көптілеуде Мақатайдың ғамхорлығына риза болғанлығы сондай, шанаға жегетуғын 26 аттың екі айда жүнін қундыздай жылтыратып, жалын керегедей етіп семиртти.

— Атлар арық, бір екі күн дем алсын,—деп сылтау ратып, хожалығының жумысын іслейтуғын балықшы жигиттер, Көптілеуді Мақатайдың қол баласы,—деп бәледей көреді. Өзі менен талай қалаларда болып, көруан тартқан жолдасы Дүбірбай бір күні Көптілеуге:

— Сен жаның тыныш, тамағың тоқ болған соң, бизлерді ұмыттың. Қайынатанның жүрмелиндей шанаға жегетуғын атларды, семиртіп қазығында ойнатып қойыпсаң. Сен бизлерге тыным бермесен бизлер де саған аброй бермейміз. Байқа бала. Мақатайдың маңлайыңнан сыйпауы да, урыуы да аңсат!—деді ашыуданып.

— Мақатайды менде жек көремен. Бизлерге азап бергеніңе атлар айыпты емес. Көлігің жарамаса, шапаның өзің сүйреп келесен. Малға азап беріуге болмайды. Мәрт болсаң өшінді байдың өзінен ал,—деді дөңіппіп тұрған Дүбірбайға.

Дүбірбай үндемеді.

Арадан бір хәпте өткенде түнде науаға жығылып, ишине қазық қадалып, мықты екі ат харам өлді. Мақатай қатты қыйналды. Көптілеуге азап берді. Урысты. Көптілеу биротала кетіп қалмақшы болып гижиңгени менен, оқытып атырған устазын қыймады.

Мақатайда дәслеп урысқаны менен кейнінен пәсине қайтып.

— Сен ақ кеуілсең. Хәммеге исенесен. Хадаллық—адамгершиликтің гүлі. Гүлді жулуыға хәмме қуштар. Усыны ядында сақла. Сақ бол. Кешқурын атларды бирим-бирим көзден өткеріп қабылла. Жумысыңа бар. Оқыуыңнан қалма!—деді Көптілеуге жыллы сөйлеп, ақылын айтқан болып.

Көптілеу көп оқый алмады. Устазын ақ патшаның бұйрығы менен басқа қалаға көшіріп жиберді.

Хат танып, қосық жазуыға шынтлап кирискен Көптілеу іслеп атырған жумысын таслап, Аяпберген шайырды ізлеп кетті. Үйіне үш мәртебе барды. Ушыраса алмады.

Қоныратқа қайтып келеатырғанда бір ауылда келін түсирген тойда ушырасты. Мерекеде кезегі менен Көптілеуде қосығын оқыды. Аяпберген шайыр ықлас пенен тыңлады. Ол оқып болғанында: «Еринбеген етикши болады» деген. Егер шайырлығыңды тот бастырмай тәрбиялап, жетилдирсен, қысса кітаптарды көп оқып, халықтың ушырма гәплерін үйренсен сөзинді мерекеді халық тыңлағандай шайыр болуың мүмкін. Басында мий, тилинде дүр, ишінде гәуһар болғанды менен оны маржан сөзлер менен қурастырып ойыңды анық айтып, тыңлаушыны қорғасындай еритіп, халықтың мәнін жырламасаң, шығарған қосықтарын халық арасында көп жасамай, аяғы ақсап жолдан шыққан жүйріктей өмірден шеткерілеп қала береді.

Жердің ой-шуқырын аңламай ылақ шапқан шабандоздай алаңғасарланып ұмтылма, заманның ағымына қарап, халықтың ғамын ойла. Сонда ғана еліңді мәртлікке баслайтуғын азамат болып жетилесен. Жазған қосықтардың, айтқан нәсият сөзлерің іслеген іслерің, өзің дүниядан өткенің менен изінде қамлып, әуладларың ибарат алады. Жаңағы гәпіннің ишінде Ленин хукимет басына шығып, барлық бийликти жарлыларға беріп, хәмме бірдей хуқуқта жасайтуғын абадан дәуір орнатады деген қатарлар маған унады. Қулағы-

ма жағымлы гәп. Усы адамның мәртлігін дәстан етіп жазсаң арзыйды», деді. Сол күні Көптілеу шайыр менен біраз гүрриңдесті. Ол Қоңыратқа қайытпай шайыр менен бірге ауыл аралап кетті.

Жұмысы кейінлеп баратырған соң Мақатай Көптілеуді шақыртып алып, шоланға балық тапсыратуғын балықшылардың есапшысы етіп қойды. Бұл сапары Мақатай Көптілеу менен жыллы сөйлесіп, үйішінің аманлығын сорады.

— Ал, балам, сениң келешекте қолыңнан ис келетуғын адам болама деп тәрбиялап жүрмен. Қарызларың ушын қысынба. Тапқаныңша төлей берерсең. Мынау бухардың жипекке бергісиз жумсақ пахтадан тоқылған бөзі. Ал, жұмысларыңды бір сыпыра жолға салып жөнлестиргеннен соң балық қабыллауды жәрдемшіңе тапсырып, кемпир-ғаррыңа майда-шүйде базарлып алып барып қайтарсаң. Нурмухамед киінің ала жибін атламайтуғын бір құдайдан тилеген дүзің адам. Усы бөзді Мақатай жораң беріп жиберді, деп берерсең. Үстін жаңалап жағалы киім етіп киің. Дәм менен дийдар ғәниймет. Жақын күндері Соркөлдегі құданың үйіне барғанда өзінде барып сәлемлесермен. Күйесіз қазан, әрмансыз адам болмайды. Болмаған әпіуайы нәрселерді әрман етіп, сыпайылықты ұмытпа. Сыпайылық сыйласықтың төркіні. Үлкенді сен сыйласаң жасы кишілер сені де құрметлеп сыйлайды. Кәмбағаллықтан жигит қутылғаны менен тәкаббырлық оның жолын байлайды. Кеширими, кишіпейіл бол,—деп Мақатай елжиреп отырып ақыл айтты.

Көптілеу біраз уақытқа шекем үнсіз отырып:

— Дурыс айтасыз Мақатай аға. Адамды шынықтыратуғын жоқшылық болса, адамгершілікті ядынан шығаратуғын баршылық. Сораған адамның ақыры тиленіп болады. Ағамды сыйласаң сәлем беруіңе барғаныңда мына бөзінді өзің апарып берерсең,—деп бағанағы Мақатайдың алдына қойған тауарын өзіне қайтарып берді.

— Ретсіз айтылған гәп адамның кеуілін кирлетсе, ант урған жаршының қышқырғаны базарды бузады. Тәрбиялы бала, тағалаған тулпардай туұры жүреді. Яқшы, онда өзім-ақ апараман. Сен жұмысыңа бара-

бер,—деп Көптілеуіге рұхсат берген Мақатай, Үстірт менен Атыраудан келген қазақтың мал сататуғын байлары түскен үйге қарай кетті.

* * *

Күнде түстен кейін үйреншікті әдеті бойынша Көптілеу балықшылардың алып келген балығын қабыллап, кешқурын Мақатайға есап береді.

Бүгінде қабыллаган балығының есабын айтыуға Мақатайдың үйіне келсе, ол, ат қорада басында түлкі малақайы бар, семіз адам менен бір ақ жал гүрен жорғаны саудаласып тұр екен. Өзін ізлеп жүрген Көптілеуді көрген Мақатай:

— Есапшы берман кел,—деп қасына шақырды.

— Ассалаума әлейкум,—деп ат қораның ергенің ашқан Көптілеу:

— Ұәлейкум ассалам,—деп қарсы жууап берген гүжбандай, түлкі малақайлы адамның қолынан алып сәлемлесті.

— Көптілеу, усы жорғаны айналып бір қарашы. Өзі жууас, жорғасына ат шауып жете алмайды. Күшлі. Қыста шанаға да жеге бересен,—деп ийесі қуықылжытып тұр.

Сатып алсақ қалай болар екен?—деді де Мақатай қолындағы ақжал гүреннің бас жибін Көптілеуіге ұсылатты.

— Жорға мерекелігі бар көп минілмеген жас мал ғой. Ала беріңіз. Қандай болса да малдан зиян көрмейсіз ғой,—деген Көптілеудің гәпіннің дауамын ат сататуғын саудагер илип алып:

— «Жол жүрсең шабан атқа гириптар болма, жолдас болсаң наданға гириптар болма» деген. Үстінен балықтың ийісі шығып тұрса да мал танийтуғын жигит екен. Өткен базар Сарымайдағы Ақшыйық Абдуллань келин түсірген тойында жорғалар жарысында бас байрақты алды. Өзім қырға Қобдадағы ағайынлеріме көшетуғын болған соң сатып атырман алма-саң жолшыбай балықшы ауылға барып мүйтенлерге сатып кетемен,—деді де ат сататуғын саудагер ердің басынан атының жүуенін алып кетиуге қайымласты.

— Яқшы аламан. Айтқаныңнан екеуін өт,—деди Мақатай.

— Өззелден таныс адам болғансоң сениң менен саудаласа алмай турман. Болған жери. Бир тыйында өтпеймен. Мақатай жора алғың келмесе, мени еглем, уақытымды алма. Еле еситерсең саған айтқанымнан еки есе артық пулға сатып кетемен. Усы Қоңыраттағы он бес тамғалы Қоңырат урыуынан аттың қәдирин, кунын билетуғын биреу шығар. Үш қалта кептирген балықтың бақасын бергің келмей ойланасаң-ә. Бала, аттың шылбырын берман бер, — деп Көптілеудің қолынан аттың бас жибін алып, ердің басына қыстырып, жетелеп далаға шықты.

Айтқанынан қайтпайтуғынына анық көзі жеткен Мақатай сораған пулын беріп атты алып қалды. Ақжал гүреңнің бели мықты, жүриси жайлы, миниске жақсы болғансоң Мақатай ауыл арасына, той-мерекеге барғанда бәрқулла ақжалды минип жүретуғын болды.

Бүгін балықшылар оғыры көп балық тапсырды. Мақатайдың да асығы алшысынан турып кеуилли жүр.

— Азанда қарамойындардың тойына барамыз. Ақжалдың аяқ алысын көресен,—деп Көптілеуге, жорғаның терін алдыруға Дүйсен шабандоздың үйіне кетті.

Әмиұдәрьяның жағалауында мекен еткен қарамойын урыуы аннахожа, сабалақ, көтелек, қареке, карли-марал, бүлкілдек деген алты тийреге бөлінеді. Той беріп, халыққа дәстүрхан жайып атырған қарамойынның бүлкілдегі—Бердимурат бурық.

Еки хаялының етегі қанамағаннан соң жасы елли бестен өткен де Шымбайдың мынжыр ауылында тура-туғын қара сыйрақ, Досберген дәлдәлдің бой жетіп отырған қызына көп мал беріп өткен жылы үйленген еді. Усы үшінші хаялы көз жарып жақында ұллы болған Бердимурат Қоңырат, Хожели, Шымбай ұалая-тында жасаушы тамыр-тууғанларына хабар беріп, тойына шақырып, жорға жарысының бас байрағы бир бухары гилем жабылған ғунан. Мақатайды желіктіріп жорғасының терін алдырып жүрген усы бас бай-рақ. Тойдың кеңесінде болғанлардың айтыуына қарағанда сатсаң гилемнің өзін үш бузаулы сыйырға алатуғын құсайды.

Той беретуғын Бердимураттың ауылы Әмиұдәрья-ның он жағалауында. Тойға қарамойындардан басқа қоңырат урыуына жататуғын сегіз таңбалы шүл-ликтен қыят, ашамайлы, қолдаулы, қостамғалы, балға-лы, хандекли руулары хәр қайсысы бир үйден, қоңсы-лас отырған жети ата жауынғырдаң бақанлы, тийекли, ырғақлы, баймақлы, рууларынан бир үйден әкеліп үй-тиккен. Тойға келген қонақларды таярланған үйлері-нің жигитлери күтіп алып атларын байлап атырса, аспаз жигитлер қонақлардың төбеси көрінгеннен мал-ды сойып, қазанды атландырып жиберіп атыр.

Мақатайларды ауыл адамы деп аннахожа Әбдирейм-нің үйіне түсирді. Хәр урыудың шайырлары менен сазенде, бақсыларына да өз алдына үй белгіленген.

Қонақ үйге жақышлағанда Көптілеу Мақатайдан рухсат алып, әткөншек теуіп, қосық айтып турған жас-лар тәрепке кетті. Жаслар менен сәлемлесіп тойға құтлы болсын айтып, көптен көрмеген танысы, Мақа-тайдың қарамағында балықшы болып ислеген, мий-нет хақысын дурыс бермегеннен соң таслап Төрткүлге кетіп қалған Дүбірбай менен ушырасып гүрриңдесіп турғанында, Хожели тәрептен келген қыз-келиндешек-лердің арасынан қазаяқлы Нияздың ақлығы Ерим суушының қызы Минайым әткөншекке мирәт етті.

Гришаның Төрткүлди баспащылардан қорғау ушын болған қатты сауашта оққа ушқанын еситіп қабырға-сы қайысып, «Уах! Әттегене-ай!» деп қаға болып турған Көптілеу Минайымның мирәтин аңламай тұр еді.

Усы гезде қыз жеңгеси бир қәдем алға шығып:

Жол болмайды асыұсыз,
Той болмайды шамұсыз,
Аяқ тулпар, қол-қанат,
Сөз алтын, көз-жаннат,
Жақсы жигит. Той күні әткөншекте
Тербелиуге аппақ қыз сізге мирәт етіп тұр,
Гәппиди қойып жүзінди бизге қарат,—деди

сесті Хийұаның палұанларының мойнына, билегине тағатуғын гүмис қоңырауындай сыңғырлап:

— Жайлау сәни бәйшешек,
Тойдың сәни әткөншек.

Той қызығы таусылмасын илайым.
Тербетиуге таярман,
Мирәт етсең Минайым,—деп.

Көптілеу тербеліп тұрған әткөншекті тоқтатып, табан ағашына аяғын салып, қулашын жазып арқанды силкип, жоқарыдағы арасы қосылып қалған тоғаны бири-биринен қашықлатып, жүзі гүлдей жанып, Минайымға мирәт етті.

Женгесинің қошаметі менен тауыстай тауланып, орамалдан шығып тұрған тулымшағының ушы самал менен желбиреп, иззет пенен сәлемлесіп әткөншекке аяғын салып, қулашын жазып арқаннан усады.

Арқанды силкип аяғын тиреп, пәт алған Көптілеу жүдә бәлент ушты. Бир гезлери Минайым қараса әткөншектің арқаны төрт ағашқа теңелип дүп-дүзиу болып, төмен қарап зымырап киятыр.

— Көптілеу аға, дым бәлент ушпаңыз қорқаман,—деди дауысы дирилдеп Минайым.

— Пәске қулаудан қорықсаң да, бәлентке пәрүаз етиуден сескенбе. Сәуір айы туұмай жауын болмайды. Пәрүаз етпей кеуіл толмайды,—деди Көптілеу. Минайымның шаршап қолы талғанын сезіп, Көптілеу пәт алыуын пәсейтип жай менен ушты.

Минайым Көптілеуді усы менен екінші мәртебе көриуі. Биринші көргенде жүзлесіп, сөйлесіудің реті болмай әрманы ишинде кетіп еді. Хәзир Көптілеу менен тиллескен сайын, кеуілінде қалған мухаббет әрманының үмитине ериксіз берилип, жумсақ ысы дизесін, Көптілеудің дизесине тақап, терең ойлы, жигиттің киршиксіз көзинің қарашығынан өмир үмитін излеп қарай береді. Көптілеудің ойын Гришаның өлими бөліп тур. Минайым қызларға тән сыпайылық пенен икрамның шеңберинен шыға алмай, қаншама унатқаны менен Көптілеу менен емін-еркін сөйлесе алмай әткөншектен әрманда түсті. Минайымның Көптілеуді сүйіп қалғаны сондай шын берилип не айтса ырқына көніп еріп кете бергендей ауҳалда жүргенін сезген женгесі:

— Бийкеш, мухаббеттің бәнти сабырлылық. Қыз, жигитке жилұасы менен жақсы көринеді. Бир көрген жигиттің, изнінен анасын излеген баспақтай елжиріп қарап, жақынласа берме. Қытайдың қызлары

қоңыраттағы тойға жигит излеп келген екен деп жұртлар күліп жүрер,—деп тәртип беріп, қасынан бирели шығармай қойды. Кеште «бақсыға шығың, Абдимурат бақсы айтады» дегеннен адамлар қонақ үйлеринен шығып, сабан төсеп, үстине көрпеше, кийіз жайып қойған ғарры гүжимнің астына жыйналды. Ай күндизгидей жақты. Буған қосымша жеті жерде жақты беріп май шыралар жанып тур.

Тойға келген қонақтар бақсыда тәрәп-тәрәп болып отырып, нама айттырса, қыз-жигиттер бир-бирине кесе жиберіп чай ишип отыр. Минайым Көптілеудің ұсынған кесесін наз бенен ийилип алып, екі мәртебе Хийұаның пәрпарда деп аталатуғың ақ кәмпити менен Петербордың шахмақ қанты салынған қалтаны қосып чайнек пенен чай апарып берді. Жигит, қызды сүйсе алады, қыз жигитті сүйгени менен қосыла алмаса бос қалады. Минайым сүйгени менен биреуге атастырып қойған болса, дәстүрден атлап қосыла алмайды. Қосылған күнде де қуудалап еркін жасатпайды. Сонлықтан хәзир сүйгенимди сездирмейін деген Көптілеу, Минайымға шешилип хеш нәрсе айтпады. Таң пәрауан атқанда, отырыспа тарқап жолға ат жиберилетуғын мәхәл болды. Соның арасынша «атларыңды таярлаң», деп тойға хызмет етиуші жигиттер жар шақырды.

Таңғы салқын менен атларды жолға жиберіп, азанғы ауқатын жеп, ауылдың алдындағы жазықтықта тойдың тамашагөйлери екі бөлініп тұрды. Жорға жарысы басланады. Жорғаны шығарыңдар деп, азандағы атшабарды айтып жар шақырған екі жигит тағы да құрды айналып жутқыншағы бултыйып зәңгиге ширеніп бақырып жүр.

Ортаға жорға минген балалар шығып, есаптан өтіп той басқарушының тәртібін тыңлап тур.

— Оншақырым. Құрды үш айналасызлар. Жорғаны бузып, аттың басына ийелік ете алмай шауып кеткендерге байрақ берілмейді. Ал, жолларың болсын, биссимилла, аллаһакбар, — деп қолын жайып, бетін сыйпап рухсат етті.

Көпшилік басқа ойын-тамашаны қойып жорғалардың жарысына қарап тур.

Мақатайдың ақ жал гүрени, дәслепп екі айналыуға шекем алдыңғы атлардың қатарында жүрді де үшінші айналыуға өткен де басын төмен алып, қуйрығын

қазықтай қақшыйтып, жол танабын қуғырып хәдемей-ақ алдыға шықты.

Мақатай атының жалғыз киятырғанына қуғанып «Я алла, әрұақ» деп дегелейін қолына алып, аттың үстінде қышқырып тур.

Көптілеудің қасында тамашаға қарап тұрған Дүбірбай ақжал гүреңнің Мақатайдың аты екенін билди. Ол Көптілеудің қасына келип,—мен хәзир Мақатайдан баяғы хақымды аламан. Байрақты бергизбеймен,—деп той басқарыушы тұрған тәрепке жуғырып кетти.

Той басқарып тұрған адамға қарап:

— Жасы үлкен, ақ жал гүреңнің ийеси мен. Байрақты маған бересіз. Атым Дүбірбай Мақатай уры. Атымды екі жылдан бери табалмай жүр едим...

Атлардың байрағын беретұғын сен-сең шөгирмели қара кисі, Дүбірбайдың гөпин тыңлап тұрған адамға қарап:

— Пай, усының да гөпин тыңлап тұрсаң ба? Бул баяғы Мақатайдың күникшиси ғой. Ат түе маңлайыңа харамнан пышық питкен жоқ. Қуғып жибер арман! Қөкнарға тойып келип сандырақлап тұрған гиабент-ғой, босат жолды былай! Атлар қағып кетеді!—деп жекиринди шөгирмели қара, Дүбірбайды бастырмалатып, атын үстине айдап.

Биринши болып келген ақ жалды аңлып тұрып, алдынан шығып үстіндегі жигиттің атын айтып, «Ақжалды берман алып кел, өзим гездиремен. Сен деминди ал», деди де ақ жалды жетелеп Дүбірбай жолдасларының қасына келди.

Адамлар атлардың байрағына тарысып урда-тут шауқымласып атыр.

Бас байрақты алып кеуилин жәмлеген Мақатай бағанағы атқа минген жигиттен жорға қайда деп сораса — ийеси алып кетти, байрақтан дым ырым етпестен,—деди.

— Қайдағы ийеси? Ийеси мен. Атты тап! Байрақ мине,—деди үстине гилем жабылған ғунанды көрсетип.

— Мен сизің атыңызды бағып жүргеним жоқ. Көптен берли көлікке отырмағаннан соң тақымым езилип аяғымды баса алмай турман,—деди.

Дүбірбай атты бир ағайинлерине услатып, өзи Көптілеу менен гүрес болып атырған жаққа қарап кетти.

Дүбірбай гүреске түспекши болып шешинип атырғанында ақ жалға ийелик етип қалған ағайини басын услап жуғырып келди.

— Дүбірбай қайдасаң, Дүбірбай? Атыңды Мақатай жигитлери менен келип тартып алып кетти. Жеген таяғым өзиме олжа, дайынның мингизген ғунаны болса да, шамаң келмейтуғын адам менен дауласып нең бар еді?—деп зарлап жиберди.

Дүбірбай қасына 15 жигитти ертип, Мақатайлар отырған үйге келди.

Есиктің босағасына арқасын сүйеп отырған Дүбірбайға:

— Тал түсте ақжалды жетелеп қашып қайда бараман дегенин, әумесер? Сен түе жети атаңа бундай тулпар питкен емес. Жылан минез жауыз. Көзинди жылтыратпа маған. Қол-аяғыңды байлатып Хийұаға айдатаман.

— Мақатай, бул аттың тулпар болатұғынын билгенде Нурым түбектегі дайыларым маған да бермес еді. Ортамызда мешит қәуимнің имамы Қарақум ийшанның баласы отыр. Оң жағыңыздағы қаланың белгили хәкими. Ат сизики болса қандай ен, таңбасы бар? Усы көрада отырып айт. Мен де айтайын. Төрелик ететұғын адамлар қағазға жазып алып, аттың ен, таңбасы менен салыстырып көрсин. Сонда аттың кимдики екені мәлим болады.

— Мен жети атамнан бери, қаспағы кетпей киятырған адамның әуладыман. Өтирик айтпайман. Бул атты усыдан 3—4 ай бурын анау сыртта тұрған Көптілеудің көзинше, бир адайдың саудагеринен сатып алдым. Оң қулағы ушынан тилик, минер жақтағы қулағы артынан ойық, жалы суйық, ақ реңли, тоны қызыл гүрең. Усы алдымыздағы бәхәрде жетиниң көгин жейди. Қарабайыр бийеден тууылған. Атасы Ахалтеке. Сатып алғанымда пулын санап бергенимди көрген Көптілеу. Тағы қандай гүуалық жаздырайын,—деп Мақатай, Дүбірбайға доңырайып қарады.

— Ал дауагер, сен не дейсең?—деди жазып отырған адам Дүбірбайға.

Дүбірбай жүресинен отырып:

адамлардың жүзіне қарай алмай бүкшиніп отыр. Дүбірбай атты жетелеп кетіп баратыр.

Көптілеу изінен бала жуықтып Дүбірбайды қайтарды.

Дүбірбай жақын келген де:

— «Әдил гәптің зили жоқ. Көптің көзінен өткен жумыстың мини жоқ». Ал сеникі рас, жеңіп алдың. Енди көп жылдан берлі таныс Мақатайдай ағаңның усыңшама көпшиликтің ортасында сақтың сындырып миніп баратырғаныңда оқпанға сүрнигіп, мертилип, деңгене болатуғын бір тайды уялмай жетелеп баратырсаң. Атты қайтарып бер. Пулын ал. Урлап алып келип сатқан саудагерди Мақатай өзі танийды. Хақысын асықпай ала береді. Тили бар адам тириде хақысын жибермейди. Хақыңды алда дауды қой!—деди Көптілеу.

Усы гезде Мақатайдың жүзіне қан жуырып басын көтерді. Сонда да уйқылы-ояу түс көрген адамдай болып отыр.

— «Жолдың жайын жолаушы, гәптің тоқетерин билген айтсын» деген. Көптілеу хадалый гәп айтты. Дүбірбай ертеңгі жарманды қойыу етип писириуге жүөри таппай отырып, жорға сениң сәнин емес. Пулын алда атты қайтарып бер,—деди Дүбірбайдың Төрткүлден бирге келген жорасы. Шеткериде бул қалай болды, деп уйлығысып турған жасы үлкенлердің бирейі Дүбірбайға қарап:

— Көптілеудің айтқан гәпи дурыс. Солай етип келісе қойыңдар. Екеуіңдеде пәтиямызды берейік,—деди.

Дүбірбай ойланып тур.

— Неге ойланасаң? Көпшиликтің сөзі—темир қәлип. Қыйсайғанды дүзетеді. Дүбірбай бермесе, мен бердим, пулын берде атыңды ал,—деп ақжалдың дизгинін. Мақатайдың мұрындық баласына уелатты Көптілеу.

Мақатай қуғанғанынан қолы қалтырып, хан теңгесінің алтынынан аттың пулын санап берді. Пулды санап алған Дүбірбай.

— Мақатай аға, усы сапары бир жыллық мийнет хақымды да қосып берсеңіз, мойныңыздағы қарыздан биротала қутылар едіңіз!—деп тағы қолын созды.

— Халайық, Мақатай аттың көзге көринетуғын ен, таңбасын қалдырмай дурыс айтты. Мениң атымның шеп жағындағы түбинен санағанда үшінші азыуының ярымы сынық. Тилинің шеп жағы ойылып жара болып питкен. Орны бар. Қулын ұағында енесі өлип қолдан ешкинің сүтин беріп баққанман. Хәзирде шелек алып, кел-кел гүреңім десем қулын ұағындағыдай оқырайып жетіп келеді. Тексеріп көриңдер. Егер усы айтқанларым дурыс болмаса. Мениң қәтелескенім. Онда ат Мақатай ағаникі. Кеширим сораيمان. Егер дурыс болса ат меникі, Мақатай аға пул берген саудагерин излеп тауып дауласа берсин,—деди Дүбірбай сабырлы кейіп пенен.

Хәмме сам-саз. Тынышлық.

— Буның гәлине таңланбаңлар. Сандырақлай береді. Ат бул жердики емес. Қобда тәрептегі адайлардың малы. Оннан да барып тексеріп көриңдер,—деди Мақатайдың мұрындық баласы хоппыйып.

Бес адам барып аттың ен, таңбасын, аұзын ашып көріп, не дерин билмей аңқайып тур.

— Атасы өлгенде де еситтиреді. Бул оннан аұыр емес. Бир қонаққа сойып беретуғын қулын ғой. Анығын айтыңдар. Хәммемизде имама ағзамның қәуимінде қудайдың бендесимиз,—деди Назархан тәрептен келген Керейит хожа-Қаратай.

— Ат Дүбірбайдики. Мақатай ағаға урлап әкелип сатқан. Исенбегенлер өзлери барып көрсін. Ендиги гәптің түйіні жасы үлкенлерде,—деди бағана ен, таңбаны қағазға жазған молла жигит.

Усы гезде Мақатай орнынан ушып түргеліп,—жүр балам, пул тапқан, мал тапқан адамның көзі менен көргені айып емес. Атты сатқан адамның әкесинің екі мәртебе хажылыққа қолы жеткен. Сорауы бар. Ретсіз қара сууды ысырап етпейтуғын хадал адамлар. Оның обалына қалмайман. Булар еле де алжасып тур,—деп пәтленип барып аттың аұзын ашып тилин тартып көрген Мақатай, тұрған жеринде лал болып қалды.

Көпшилик атты Дүбірбайға алып берді.—Байрағы Мақатайдики. Мийнети бар. Бахытың болса еле талай тойда оздырып байрақ аласаң,—деди Керейит хожа—Қаратай, көпшиликтің шешиминің бәнтин шегелеп.

Мақатай сүзек болған адамдай әпшери қашып,

— Ол өзлеримиздің иш есабымыз. Аўылға барып есапласып аларсаң,—деди Мақатай.

— Онда мениң қолымдағы ақшада енди дауың жоқ ғой.

— Аўа. Енди будан былай ақжалдың тизгинине қолыңды тийгизиўши болма!

— Олай болса усы пулдан мийнет ҳақымды аламан. Артық пулың керек емес. Атта меники емес. Сатқан адамды қыйнама. Халықтың алдында маған қарыздар екенінди мойындадың. Даўласа алмайсаң. Мынаў мениң бир жыллық мийнет ҳақымнан артығы. Қайтарып беремен,—деп пулдың тең ярымын Мақатайдың алдына таслады.

Адамлар Дүбирбайдың дауының тийкарына енди түсинди. Пил күшли. Пилден де тил күшли деген усы. Есабын таўып ҳақысын алған жигитке рахмет!—деди бираз адамлар таң қалысып. Көптілеўде Дүбирбайдың тапқырлығына таңланып оған қарай берди.

Ел аралап, көпти көрген зикир салатуғын Керейт хожа—Қаратайда Дүбирбайдың көзи ашық әўлийешинлигине түсинбей:

— Иним, қалай етсенде Мақатай байдан көптиң көзинше аласыңды өндирип алдың. Оныца қайылмыз. Ал енди сен аттың азыўы сынық, тили ойық екенін қайдан билдин. Ямаса атты сатып кеткен адам менен келистин бе? Жасырмай ҳақыйқатын айтып бер!—деди.

— Яқшы айтайын. Кеше Мақатай ақжал ат пенен бизлердин тусымыздан өтип баратырған да аты киснеди. Киснегенде дауысы шүлдиреп сақаўланып шықты. Кисинеп киятырып басын минер жаққа бурып жеңил сүрникти. Екинши кисинемей басын көтерип, суўлығын шайнап оқыранды. Усы белгисинен билдим. Мал баққан шарўаға енди дәлиллеп айтыўдың кереги жоқ,—деди Дүбирбай.

— Қандай жұмыс ислегенде, дәслепп басында талант болсын. Талантыца талабың қанат болсын, деген усы. Жигиттиң атын да Дүбирбай деп таўып қойған екен, тил, көзден аман бол!—деди Қаратай-хожа тапқырлығына риза болып.

Мақатай тойда бас байрақты алғаны менен, салысы суўға кеткен адамдай үйине кеўилсиз келди. Орынбор, Бухара, Қоқанд, Хийўа, қалаларына кәрўан жибе-

рип, дүньяны табаққа қуйған сықпандай сапырып отырған Мақатай бай. Мақатай мырза, Мақатай саўдагерди ойламаған жерден өзиниң есигиндеги хызметкерди халық алдында уры деп азап берип, ериксиз ҳақысын өндирип алды. Не деген азап, не деген сумлық!

Биримлеп қуўырдақ етип көзин жоймасам, тағы бир жерде пәнт береді. Беллескеннің белин, тирескеннің жулынын үзетуғын қолымдағы қаражетим аман тұрса, екеўиниң де жататуғын өжиресин қыл көпирдин алдынан салып берермен» деген Мақатай гижинип жатып уйқыға кетти.

Сол күни Көптілеў туўры Мақатайдың аўылынан шетиректеги Ефим бабайдың инисиниң үйине келип қонып, Төрткүл, Шорахан Шымбай, қалаларында кеңес ҳүкметин орнап атырғанын еситти. Бирақ халық әби-гер, Жөнәйт Хийўаны алып, өзінше ҳүкмет қурып атыр. Тыңласа жаңалық хабар көп. Бирақ, Көптілеў қайсысының дурыс, қайсысының надурыс екенін биле алмады. Жүреги дирилдеп қатты-қатты соғады. «Мен неге Төрткүлге, я Хийўаға кетпей Мақатайдың шоланына шырматылып жүрмен. Хийўаға талап излеп кетмен»,—деп қыял қусы пәрўаз етип, Көптілеў өзи менен өзи пикирлесип, атырған жеринде уйықлап қалды.

Көптілеў азанда жұмысына бармай, Мақатайға келип:

— Ишудың өзинизге исенимли адамыңызды қойып, жұмысыңызды қабыллап ал. Мен Хийўаға талап излеп кетемекпән,—деди.

Мақатай ойлаптықырап отырып:

Сениң маңлайыңнан сыйпайтуғын Хийўада Кеңес ҳүкметин жоқ Хийўа сорами со қәлпинде. Қарызында өсиим менен төлеп қутылда, маған десен. Барса немеске кете бер. Бүгинлери бир тислем нанға зар болып жүрген адамлар көп. Қызыл қалаш сары сазанның сорпасын ишип, бекирениң қуўырдағына тойғананды өзине көп көрип жүрген жигитсен ғой. Бар жолың болсын. Жоның тесилгенде қайтып Мақатайға деп мыңғырлап келиўши болма!—деди де қасындағы ҳәзирги заманның ағымы туўралы айтып отырған ишан менен гүрридин даўам етти.

Сол күни ақшам Көптілеў ноғай саўдагерлердин көдигине илесип Хийўаға кетти.

Мақатай өзиниң усындай пайытта жумсайтуғын баскесерлерин шақырып алып:

— Көптілеу маған қан түкиртип, бурынғы қарызларын төлемей қыңырлық етип кетип қалды. Гәпке турмайтуғын жаманның барынан жоғы, қанша ашыулансамда дық сақламайтуғын едим. Усы рет қанама сыймай турман. Түсиндиңлерме, изин суўытпаң!—деп буйрық берди. Баскесер қарақшылар излегени менен Көптілеуді таба алмады. Олардың тапсырған жумысын питкермей келгенине Мақатай иренжиң,—«ешекти сыйпағанша, ыйығынан шұқла»—деген, қасларында қадағаласып жүретуғын биреу болмаса, ғарры қасқырдай жалаңлап босқа келесизлер. Түйениң гөши тоғыз жылғы гөне кеселинди қозғайды. Түйедей қуры қәўметлерин бар. Суў жүрек сорлысызлар, —деп бираз уақыт жер-жебирине жеткерди. Олар үндемеді. Ишинен усы да жетер деген Мақатай.—Бәрекелла, оны тапқанларыңызда дийдимнен шығатуғын едиңизлер. Басын басып туўры жүрмеген кесапат, түбинде бир шоқмарға дуўшар болады. Хәзир пәкизе үйлерине қайтың да дем алың, таң атыўдан қубладағы қамыссы көлден барып, балық аулаңлар,—деп кеўиллендирип, қайтарды. Ха саўаты бар, қарыўлы биреўине Көптілеудің ұазыйпасын атқарыўды тапсырды.

* * *

Хийўада Мақатай айтқандай бурынғы қалпынде емес, сең жүрген дәрьядай болып атыр екен.

Хийўаға келгенине бир хәпте болған Көптілеу не ислерин билмей дағдарып ойланыў менен тур. Хийўаны. Орынбор қаласы менен салыстырып қараса, Хийўа хан хўкиметиниң пайтахты болғаны менен кеўили толмады. Басына ақ сәллени орап, қудайдың атын бетке тутып, хош ийисли бағдың көлеңкесинде бирин-бирин алдап, өз-ара дүнья-байлық асырыўды әрманлап жүрген сәллели сәўдагерлер менен, жеке жүрсең бир тыйын ушын басыңды алатуғын баспашылары менен аты шығып турған қала екен. Хийўаның ең уллы жери Ийшан қаланы Көптілеу күнде бир мәртебе аралап көреді. Қаланың көшелери көп. Шарсуў, Гүзар, Дәрўаза алдындағы алаңларға күн түспейди. Салқын. Усыншама көшеде жүрген көп адамлардан жүзи таныс би-

реу ушыраспады. Шерғазы медресесиниң алдына келгенде бир топар қарақалпақ жасларын көрди. Ол өзиниң тап Соркөлдеги ауылына келгендей қуўанышқа бөленип, «Хаў, туўысқанлар, жоралар! Әссалаўма әлейкум» деп жаслардың изинен даўыслады.

Көптілеудің даўысын еситкен, қолларында қалың китабы бар, еки жигит бизлерди излеп жүрген ауылдан келген адам шығар, деп тоқтап изине бурылды. Түрлері усағаны менен бири-бирин танымайды. Биринши гезлесиўи. Шерғазы медресесинде оқып атырған қарақалпақ жаслары менен Көптілеу усы ретте танысты.

— Белгилі баслы ислеп жүрген кәсибин болмаса медресеге оқыўға кел. Тахтакөпирден, Шымбайдан келип оқып атырған қарақалпақ жаслары көп, бирге боламыз,—деди оқыўға енди талапланып жүрген Қасым.

Қасым Әбезовта Шымбайда Мақтум ақунның медресесин питкергеннен соң талап излеп Шорахан, Төрткүл, Шымбаады гезип, халық арасындағы дебдидиң төсиринен Хийўаға келген еди.

Адамға ең ауыры, танымайтуғын жерде жалғыз жүриў. Көптілеу Қасым менен қарақалпақ жасларына қосылғанда жалғызлықтан қутылғанына қуўанғаны бөинелли арқалап жүрген ауыр жүгинен қутылған дәрья бойындағы кеме жүклеўшилердей гүрсинип терең дем алды.

Бул 1919-жылдың гүзи еди. Әмиўдәрьяның еки жағасында еки дүзим бар. Әмиўдәрьяның оң жағасында орнаған Кеңес хўкимети халықтың қоллаўы менен күн санап өсип, жаңа тәртип орнатып, көп жаңалықлар жасап атыр. Ташкентте Пүткил мусылман халықларын бирлестирип Түркистан совет автономиялы мәмлекети дүзилди. Төрткүл қаласында большевиклердин жалпы жыйналысы болып, онда қалалық комитети сайлашып халыққа жер, суў бөлиштирип берип атыр.

Әмиўдәрьяның Хийўа төрепинде Жунайдхан өзи хан көтерген нәшебент Саид Абдулла төрениң тонын жамылып, Хорезм халқын қорқытып ханлықты сақлап қалыўға хәрекет етип жүр. Шымбай ақсақаллары Ханмақсым, Қайыпназар хажы, Ибрайым болыс, Халим ийшанлар Төрткүлге атланыс жасау ушын жәрдем сорап Жунайдханға елшилерин жиберип, арқасын тамға

сүйегендей қомпаңласып атыр. Халықты жаңа турмысқа өткереміз деп хәрекет ислеген «Жас хийуалылар» Жунайджанның бир дүңкиүине шыдам бералмай баслары менен ғай болып тарқасып кетти. Айырымлары Жунайджанға шабарман болып хызметинде жүр. Көптілеу Гришаның айтқанын ислеп Төрткүлге бармай Хийуаға келгенине өкиніп көп ойланады. Көбинесе жалғыз өзи отырып китап оқыйды. Русша китаптарды оқыу қадаған. Билсе кеширим бермейди. Дарьяның аржағынан дәмеғөй болған пухараға қатты шара көриу. өлим жазасына буйырыуға хан тәртип берген.

Қасымның да не билгени ишинде, көп сөйлеспейди, дәстанларды оқыйды. Бир топар қарақалпақ жасларды ұсылай Шергазы медресесинде оқыуға талабан болып жүргенинде халықтың күши менен Саид Абдулла хан тахтаң түскенлигин өз аузынан еситти.

Хорезм халық республикасының партия шөлкеминің шақырыуы менен келген бир топар жаслар Саид Абдулла ханның шет елдерден келген хұрметли қонақларды қабыллайтуғын арнаулы сарайында жыйналып, Хорезм халық республикасының басшылары менен ушырасқанша тақатсызланып, күтип отыр. Төртеги нәхән нағысшы қапы ашылды. Жүзинде қууаныш, Қалендар Адинаев кирип келип:

— Хәммениз қалмай келдиңдерме?—деп сорады.

— Аўа,—деди орнында отырып Қасым.—Хәзир сизлер менен Хорезм халық республикасының басшысы 1913-жылдан партия ағзасы, революционер Абзал Тайыров гүрриңлеседи.

Бул киши Төрткүлде революция орнаған соң, Хорезмдеги революциялық хәрекетке басшылық етиу үшін Хийуаға келген. Қайнаған гүрес майданында өскен большевик,—деп алдын ала қысқа түрде таңыстырды.

Абзал Тайыров келиуден жаслар менен сәлемлесип, оларды Хорезм халқының уллы жеңиси менен қутлықлады.

— Жолдаслар! Мениң сизлерге айтайын дегеним Октябрьдің Уллы жеңисинен кейин де душпанларымыздың қарсылығы пәсеймейди. Хожалық хәм сиясат тарауында тартыс, айтыс, қажет болған уақытлары тағы қолға қурал алатуғын пайытлар болады.

Патша хұкиметине жанын аямай хызмет ислеген

шенли әскерий адамлар, жолбарыстай жулқынып нөкер жыйнап, шоқмарын көтеріуге таярланып атыр. Азыуы алты қарыс байлар менен қалтасы терең саудагерлер, алланың атын көлегейлеп, қуран қолтықлаған рууханийлер, оларға қошамет көрсетип, имканияты болғанынша пухараны жас совет хұкиметине қарсы қойыуға урынады. Хәзирги уақытта, большевиклер баслаған совет хұкиметиниң, жаңа заманның мақсетин түсиндирип, қайнаған қалың пухараның ортасында жүрий мийнет ислеитугын сауатлы жаслар керек. Жаслар—совет хұкиметиниң таянышы. Келешегі. Сизлер әкелериңиз қанын төгіп көтерген бахытлы дәуір шаңарағына ийесизлер.

Сизлерге айтатуғын тилегим енди медреседе мүлтип оқыуға қызықпай жас совет хұкиметиниң қолқанаты болыңызлар. Елге қайтыңлар.

Большевиклер—барлық миллетлерди теңликке жеткерип, қуллықта езилип киятырған ауыл гедейлери менен дийхайлардың мүддесин қорғап, халықтың қанын сүликтей сорыған байларға, саудагер—ийшанларға қарсы аяусыз гүрес алып барады. Усы гүреске басшылық етеди.

Совет мәмлекетини капитал еллериндеги рабочийлар менен демократиялық күшлер қоллап-қууатламақта. Олар өз хұкиметлеринен Советлер елин танып, сауда хәм өз-ара қатнасықлар орнатууды талап етип атыр. Иран, Аўғаныстан, Түркия тәризли қоңсы мусылман мәмлекетлери менен сыртқы қатнасымыз жақсыланбақта.

Усылардың барлығы Жас совет мәмлекетиниң беккемленип, халықтың оны қоллап атырғанынан дәрек береді.

Күни бүгінге шекем сизлер сиясий өмирге араласпай өзлериңизди шеткері ұслап келдиңизлер. Енди медреседеги сабаққа қызықпай ауылға барып, жаңа өмирдің дәслепки таң жулдызы болып көринип, халықтың жаңа руухта өсип жетилисиүине гәләтсиз ислеулерің қажет. Турмыс жағдайларыңызға жәрдем көрсетилип, еткен мийнетлериңиз халық төрепинен бахаланады.

Ал, дәуирге болған сиясий түсиниклериң менен көзқарасларыңызды уақыт дүзетип, өмир оқытады,—деп сөзин жууамақлады.

Хорезм халық республикасының басшылары менен ушырасып гүрринлескен қарақалпақ жаслары өмір жолына туұры бағдар алып, оқымаған надан халықтың арасына барып, мектеп ашып, балаларды оқытып, советлік құрылысты беккемлеуге аянбай қатнасамыз деген жигер менен тарқасты.

* * *

Россия сорамындағы Төрткүл, Шымбай қалаларында Кеңес хукіметі орнап, Түркістан АССР советлери Орайлық атқаруы комитетінің 1920-жылғы 10-октябрьдегі қарарына мууапық Әмиүдәрья бөлими, бурынғы территориясы көлемінде Әмиүдәрья областы болып қайта дүзилди. Төрткүл хәм Шымбай уездлік қала болып белгиленип, областьлық хәм уездлік ревкомлар, оның зәрүрли бөлимлери шөлкемлестирилди. Усы дәуірде жергиликли Советлерге жаңадан сайлаулар өткерилип, хукімет органларының составына жаңа сайлауда тийкарынан гедейлер —рабочийлар өтті.

1920-жылы, 30-март күни Төрткүл қаласында РКП(б) Петро—Александровск комитетінің мусылман бюросы ағзалары менен ревком ағзаларының бирликтеги мәжилиси болып, барлық партия шөлкемлерінің бир коммунистлик партияға биригүүи ҳақындағы қарары қабыл етилди. Уақытша комитети сайланып оның составына Балжанов, Надыров, Орманов, Алтыбаев, Фролов, Любченко, Беловлар өтті. Усы мәжилисте уақытша комитеттің президиумы сайланды.

Мухаммеджан Балжанов —председатель, Фролов —председательдің жәрдемшиси, Белов—секретары болып сайланды.

Партиялық басшылықты беккемлеу, Әмиүдәрья областының мийнеткешлерин коммунистлик руўхта тәрбиялауды күшейтүү ушын, 1920-жылы октябрь айының ақырында Шымбайда қалалық партия комитети шөлкемлестирилди. Усындай бир пайытта халықтың сауатсызлығын, урыўға бөлиниўдің зыянлы тәсирин пайдаланып, ески тутымды қайта тиклеўге, оны сақлап қалыўға ҳәрекет ислеген жергиликли байлар менен руўханыйлар Россия тәрәптен қашып келген эсерлер менен меньшевиклердің жәрдемине сүйенип, халық арасында советлерге қарсы ҳәрекетти гүжитиўге барлық күшин салды.

Аударыспақ уақтындағы алағадалықты өзлерінің мәнине уқыплы пайдаланған олар баспашылардың жәрдеми менен жер суўғарыў құрылыстарын қыйратып, бир неше мың бас малларды ретсиз сойып жоқ етті. Шет елге қашқан байлар халықтың қолындағы бираз малларды айдап кетти.

Усындай себеплерден маллардың бас саны күннен күнге азайып, тийкаргы күш-көлик ушын пайдаланатуғын өгиз, ат, түйелер жетиспей халық дийханшылық ислей алмады. Қатар отырған үйлер биринен-бири сорапастырып, жарма писиргендей жүўери тапса, оған асқатық ететугын муштай торақ пенен көздің жасындай кендір май излеп ауылда үй қалдырмай аралап шықты.

Қауендерсиз қалған балалар менен жесир ҳаяллар, кемпир-ғаррылар, қуўырдақхана менен садақа, той берген үйлерди айналшықлап, ҳәркимнен қол жайып сорап алған ауқаттың қалдықлары менен жүрек жалғап, күн көрислик етип гезип жүрсе. Тапқанларыңызды қудайдың жолына садақаға берип, ибадат етиңлер бул аласапыранның даўамы ақырзаман болады. Тиришилик әнжамын тоқтатып, намаз оқыңлар, кәпирлердің, большойлардың айтқанын ислемендер,—деп сауатсыз халықты келешегинен түңилдирип, ұаз айтқан порхан, палкерлер адамлардың қолындағы бар затларын қығып алып турды.

Бүгінде Шымбайдың базары быған-жыған, адамлар сендей соқлығысады. Ауып келген посқынлар қуўырдақханадан узап кете алмай бир тислем нан сорап тенееліп жүр, балықтың сүйеклерин саққыздай шайнап, сарымайдай жутады. Шымбайдың қаласына уллы сәскеде жеткен Тәжетлер, Таўмурат устаның үйине келип, көмирлерин өткенине сатып, гәлле артатуғын төрт нар түйени алып қалды да басқа көликлерди Бесжап бойындағы Анна ауылдың қубласындағы ашықлыққа баға турыңлар, деп Муратбай менен Байжанға тапсырып, Ахан, Найзабайларды ертип базарға тартты. Арқа тәрәпинен Қызылорда, Қазалы, қубла тәрәпинен Хиўа, Бухара, Ғыждуан, Қоқанд қалаларының халқы келип қалалайтуғын, ҳәптесинде бир рет болатуғын Шымбайдың базары, таң бозарып атып келатырған да басланып, ымырт жабылып, қараңғы түскенше даўам етеди. Гәлле базарында урда-тут ҳәрким ула-

ған қабын айтқанына алып, қызыу сауда болып атыр. Базарда таза хукиметтиң арнаулы дүзген комиссиясының басшылары, хызметкерлері, Шымбай уездинің халқына дийханшылық ушын зәрурлі курал-саймандар соғатуғын темирге аумастырамыз деп, қазнаның пулына ғалле сатып атыр.

Тәжет базарды бір айналып, қаптағы дәнлерден ууыслап алып, ийискеп көріп, мына жигиттің жүөерісін жақсы, урада көп сақланбаған, жер ийісі жоқ деп мұртлаш, қара пәрең жигиттің жүөерісін көтере алды.

Базарда ушырасып гүрриңлескен таныстары:

— Пулың болса барлығына дән ал, келесі базарға шекем бірден қымбатлап кетеді. Хукимет аш адамдарды, поскынларды жәмлестіріп, жұмыс ислетіп, ғалле сатып алып беріп атырыпты. Оның үстіне арқадан ата меканын таслап, посып келип атырған ноғайлар менен қазақтар, қолындағы илип алар затларын ғаллеге аумастырып жан сақлап, өлмес ауқат етіп, күн кеширіп атыр.

Азанда базарға киятырсам Мынжыр ауылдағы хаялы өлген гиабент Генжебай, онсері жүөері менен төрт қақпаш беріп, екі беті бөтекедей, көзі тасырайған бір жас нашарды әкесі менен келісіп алып қалды. Сен өзің еле ашлықтың зардабын тартпаған адамсаң ғой. Қолындағы пулыңның барлығына ғалле ал. Тумақ кийгенлер келсе, көзінді ашып-жұмғанша таламбай етеді,—дейді.

Бұлардың гәпін тыңлап тұрған, қолында бір шумақ кендірден ескен арқаны бар жигит.

— Генжебайдың маңлайы ашылып қудай шыны менен берген екен. Ол бийшара жоқшылықтың кесірінен ондай келиншекті жас уақтында да алалмаған еді. Қорасында былтырдан берлі туумаған семіз туұшасы бар еді. Геу-кеулеп қууанышына соны сойдырып, таза сорпа ишейік,—деді қасындағы күнге қарап көзін уұқалап түшкіріп тұрған, үстінде гөнетоз шапаны бар адамды бүйірінен түртіп.

Бұл күнге қарап түшкіріп тұрған жигиттің аты Көмек. Кәсібі дәл-дәлшылық. Қарыйдар көбірек болса, алып-сатарлық пенен де айналысады.

Көмек бір отырғанда үш табақ жарма ишіп, он зағара жейтуғын мешкей адам. Өзі денесі ауыр, семіз болғаны менен шаққан жүреді. Жасы қырыққа

жақыңласада еле үйленбеген. Быйыл екен дақылы зүрәтлі болып, 40 батпан жүөері менен 300 палаукаданның сабанға орап, ураға көміп қойып кеуіулли жүр. Гешир, пиязы да жетерлі мұғдарда бар. Генжебай онсері жүөеріге келиншек алыпты дегенді еситіп:

— Сирә мениң нашардан салыуым жоқ. Усындай тарығып, көзлері төртеу болып, посып жүргенлердің қызы қайтпасы маған да гезлеспейді. Мен тап екі батпан жүөері, 15 палаукадін, қырғауыл, геширде берер едім. Генжебайды да еркек деп қызын беріп кеткен поскынлар да мәжгүн шығар!

— Халықтың усында екі тәреп болып, қырылысуы дауам ете берсе, елдегі нашардың бәрі сеникі болады. Көпирден патия алған большойлар кимді аяйды. Мал-мүлкі менен жерлерін большойдың айтыуы менен гедейлерге бөлістіріп берген. Шынықул болысты да қанғалатып қойыпты. Әзелинде жарымағанларды адамда, хукиметте халық ете алмайды. Басланыуы дау-жөңжел болған талантың ақыры жақсы болмайды. Мәан әферешілік. Большойлар асықпасын оларға алланың көрсететуғын көраматы еле алдында,—деді тары сатып тұрған кемпір бет суұпы. Көмек суұпының гәпін тыңлап тұрып алдындағы ярым қалта жүөері менен онсері кендірді тез-тез қозғап көре береді.

«Пай, бағанағы поскынның сорағанына бергенімде өлде қашан ауылда болатуғын едім. Пай неқыласаң! Енді ауылдағы Өтеннің әкесінің жыл садақасының иесі гүртігінне жетісе алмайтуғын болдым-ау! Олда бір есапқа жетік адам. Мусылман садақасын сәрсенбиде сойып пийшенбиде беретуғын еді. Бұл базар күні тарқатсам, адам аз келеді, көп қәрежет кетпейді деп ойлағанға. Садақа-тойда көкнарды нәхән кеса менен ишетуғын ауылдың ғаррылары да базарлап келді. Қошқар сойып садақа берді деген аты болмаса, кеңесінде көпшилікке беремен деп атағанларының хәммесі өзінде қалатуғын болды.

Хаялы да аттың аяғына салатуғын кисендей, нашардың қолы тар сықмары, үйіне төрт-бес адам болып қыдырып барсаң, Өтенге қарап сен қонақтарға чай бере тұр, мен дигирман тартып келейін деп кепшикке бір желпім жүөеріні арпаға араластырып салып, есабын тауып, үйден сытылып шығып кете береді. Үйінде түйе сойылсада жәрдемге қоңсыдан бір хаял шақыр

май, ишек қарынын тазалап алады». Усылайынша өзінен өзі сөйленип тұрған Көмек қасынан өтіп баратырған Тәжетке:

— Әй, түлкі малақай, берман кел, азандағы алған бақаппан бермен. Мына азғана кендір менен жүңгерини алып кет,—деп Тәжетти шақырды.

Тәжет қайырылып келип Көмектің жүңгерисин көріп:—азлап найман жүңгері араласқан екен. Мейли, кендірің менен қосып бір айтаман. 430 манат қалтаның орнына таза жүннен тоқылған қап бермен.

— Яғ,—ха! Көріп тұрсаң ишінде бір түйір сарғайған ямаса писпеген дәни жоқ. Бес жасар айғырдың тисіндей аппақ жүңгери. Ураға да көмилмеген. Алсаң 500 манат. Қыйналсаң кейін...

— Иним, сен қақыйқат аласаң ба?—деді Тәжетке қарап, кемпир бет суыпы.

— Жүңгери алдым. Өзі алағой деп шақырғаннан соң бурылып едим.

— Көмек, берман қара. Қолыңды әпкел. Жүңгерини мына жигитке сатамыз,—деп қолын созған кемпир бет суыпыға:

— Дәслең пулын айтыңыз. Пулы келсе сатылады,—деп келте жууап берді Көмек.

— Пулға сатамыз. Бұл жигитте мутқа аламан деп тұрған жоқ. Пайғамбар алыұшы жағында. Имамы ағзамның саудасы. Бір айтаман. Айтқаныңнан отыз манатың өт.

Көмек еле үнсіз тұрыпты.

— Ал яқшы. Аллатала жуғымын берсин. 480 манат. Сатсаң усы. Сатпасаң өзің бил,—деді кемпир бет суыпы қатайып. Көмек босасып еді, қарыйдар ойланyp қалды.

Дәл-дәлшилик етип тұрған суыпы Тәжетке:

— Ықлас пенен ал деген заттан зыян көрмейсең. Жутқыншақтан өтетұғын затты ойланбай ала бер. Буннан былай хеш күймейсең,—деді де Тәжеттің қолтығындағы жүннен тоқылған ала қапты алып, Көмектің алдына таслап,—мынау бар мықты қап екен. Оңайлық пенен жыртылмайды. Ишине сегіз батпан дән арқайын сыяды. Бұлда сениң пайдаң,—деп жылмыңлап тұрған суыпы, Көмекке 480 манатты санап өткерді.

Тәжет бүгін сәтине түсіп, гәллени қалтасы менен

алғанына қууанып жүр. Малдың жүнінен тоқылған көйлек бала-шағаның етине түрпидей тийеді. Сәл-пәл терлеп жұмыс ислесе, етине ийне қадағандай зар әйлеп қозғала алмай қалады. Мына жүңгери қап-лаған бөздің жиби жууан болғаны менен кийімге таптырмайтуғын олжа. Тиктиріп кийгениңде денеңе Қоқандтың хан атласындай жумсақ сезиледі. Бір көйлегін бір жыл саспай кийесең. Сондай төзімлі. Буында қалтасы менен алғаннан соң Тәжет онша қымбат көрмеді. Себеби базарда ені бір қарыс бөздің метрі 150—200 манат. Көмектің де өз есабы тууы. Бір өзіне сегіз батпан дән сыятуғын он жыл тұтсаңда тозбайтуғын. ешкінің жүнінен арқау етип тоқылған ала қапты бөз қалтаға алмастырып алып тұр. Аяғына тусау болып тұрған гәллесін пуллаған Көмек, ала қапты қолтығына қысып, ешегін байлап кеткен шарбағына асықты. Тәжет алған гәлделерін кирейге жаллаған екі ешек арбаға жүклеп, Шымбайдың арқа тәрепиндегі майзауыдтың сыртындағы бес жаптың бурылмасындағы қарабарақ өскен алаңлықта түйелерін бағып дем алып атырған жолдасларына қарай тартты.

* * *

Нұрымтүбектің сыртындағы Маржан көлде отырған отыз хожалықтың турмысы төмен болғаны менен ишлықтан аман. Усы отыз үйдің басшысы Иният, қаршығасына қырғауыл, қоян алдырып, қақпан менен түлкі уеласа. Байымбет кийік, ақбөкен атып әкеледі. Тәжет пенен Муратбай, Шымбайдан Қазалыға, Қазалыдан Үргенічке жүк тасып, бала-шағаларға нанпан, кийім-кеңшек әкеледі.

Жақыннан берлі ұзын қулақтан дара хожалықтарды бірлестиреді. Гүллән нәрсе ортаға салынып, сеник-менік деген болмайды,—деген қәуесет хабар есितкели дауыл изи неге шөгер екен,—деп абыржыуда.

— Дүнья малы көп байлар, жанашыр ағайын-тууғандарына малын айдатып, совет хукимети жете алмайтуғын жаққа ауып кетіп атыр. Гилен жалаң аяқларды жыйнап ел болып, берекет табаман деп жүрген большойдың хәрекетине хайранман. Сондай-ақ жалаң аяқтың бирейі менмен. Қолымнан не келеді. Он адамға басшылық ете алмайман. Бирейді жумсап изинен

тисленіп жүргеннен билекти сыбанып өзің іслеп таслағаның абзал. Ата сақалы омырауына түскен, шашы көк бурыл болған бір көк маңлайлар оқыймыз деп желигіп қолына қалем, қағаз ұсылап көшеде жүр. Усыдан да сән болыппа?—деді бүгін қалаға барып қайтқан Әлмурат күйиніп.

— Әлмурат, бәрқұлла аспанды жерге екі елі жақынлатып сөйлейсең. Большой саған оқы көзинді аш, өз халқыңды өзің басқар. Руу-рууға бөлініп, қөдірең тарыдай қар жерде шошайып, бириңе-бириң көз алартқанды қойып, ел болып, шаңарақ көтеріп, қулықтан қутылыңдар деп қолын созып жүр.—деді Тәжет дилуарлыққа салып.

— Усы большой деп мақтап атырғандарыңның өзлери де бірдей емес, азаннан кешке шекем іслеуге жұмыс таппай, ишип алып, көшени басына көтеріп, алба-жулба болып жүргенлери көп екен. Отарба тоқтайтуғын ыстансаның алдында жүргенлери моржаға уя салған шымшықтай қап-қара, адам түрине қарауға жеркенеді, деп келді Петерборға шекем барып сауда іслеіп келген Кулен болыстың татар қатышынан тууған саудагер баласы Қурбаназар. Сонда булардан қандай өнер аламыз. Қоңыратлы Нурымбеттің баласы менен Хийуада бір майдан гүрріңлескеніңе сенде дилуар боласаң. Оннанда Муратбайды қасыңа алып, жүк артатуғын түйелердің жазы ағашларының сынғанларының орнына ақталдан жонып ағаш салып, ертең жүретуғын жолыңа таярлық көр!—деп жекириніп, жасы үлкенлігін бетке ұсылап қайтарып таслады Әлмурат. Тәжет жасы үлкенінің гәпін тәрк етпей, қолына пышқы, жоңғы, шот, ағаш тебенлери менен жазыны көклетигетуғын кендір сабағын алып Муратбайдың үйіне қарай кетті.

— Әлмурат, көре-биле жаңалыққа қарсы болуың ийне жутқан менен бірдей. Мәнжіулидегі Әйімбет ийшанның ауылы да орталарынан таза тәртіп бойынша мектеп ашыпты. Қәркім өзінің қаләуи бойынша балаларын моллаға да, муғаллимге де оқытып атыр. Көріп келдім. Бизлер де енді молланың қақысын төлеп ауылына қайтарып, қысқа қарай жер төле қазып беріп балаларымызды муғаллимге тапсырсақ жақсы болмаспа еді?

— Дурыс айтасаң Найзабай! Усы қара бизге түпкіліклі мәкан болмайды. Гәплерінді еситіп турман. Тамыры ширіген геллек көгермейді. Оны қопарып отқа жағады. Көпшиликтің дөңген тәрәпине дөніп Мәнжіули ауылға көшеміз. Сериклесіп дийханшылық іселейміз,—деді Байымбет.

— Дара хожалық болып отыра берсек ким түртті болатуғын түрміз бар. Оннан да тиккелей сериклікке кирип я алла деп, көпшилик пенен бірге жұмыс іслеіп, балаларды оқытайық,—деді Найзабай.

— Табан балық суудың түбінде жасайды. Қармаққа түспейді. Барлығымыз шубырып көшіп барып, қолымыздағы күн көріп отырған ат көлігімізді, малымызды ортаға салып қақпанға түскен қасқырдай шоң қайып отырып қалсақ, бала-шағаларды тарықтырып алармыз. Сизлер изиңізге ерген хожалықты алып көше беріңдер. Мен быйылша усыманда Иният ағаның қасында отыраман,—деді Әлмурат. —Аты өзгерді демесең хукіметтің бәрі бір. Кегейлінің қазыуына жеті мың адам шығарамыз деп белсенді уәкілдер үйімең кирип мал менен жаншын есабын алып, бел ұсылауға шамасы келетуғынларды қазыуға айдап атыр. Бел тепкілерің келіп, балтырларын сызлап жүрген болмаса, дерді жазылып, арқан-тысауларын дурыслап Тәжетке басшы болып, Шымбайдан Хийуаға жиберіліп атырған хукіметтің гәллесін жүклетіп, салып жиберіңдер. Хийуадан кетпен, бел, пазыңа соғатуғын темир, суу шығаратуғын шығырдың уәжлерін жүклетіп қайтады. Мен сөйлесіп келдім. Кирей қақысын жақсы төлейді. Уақыт көп болғаны менен күн қысқа, турыңдар,—деді Иният Байымбет пенен Найзабайға қаттырақ сөйлеіп. Қыста қазыу қазсақ гүзде қарнымыз тоқ болады. Қазыушыларды хукімет далаға таслап атырған жоқ. Іс-легеніңе қарай мийнет қақысын алып туыпты. Дәнде, гөште, тауар да беріп атыр. Баспашы уры, геллекесерлер көбейген уақытта, кәрұан тартып қаңғырғанды қояйық. Жаз жарлылар үшін қудайдың берген-кеңшилигі. Бір жаз шыдасақ үйреніп кетеміз.

— Байымбет, сен усы сапары жигитлерге басшы болып барып қайт. Оған шекем үшінші ауылдағы Тилеуімбет кепенің гөне тамларының ишін тазалатып қазан

ошақ, печь салдыртып, епеп оңысқандай етип қояман. Иният ағаның да гәпиниң жаны бар. Көтериле көшпек сек жеңил қос болып барып, бир жаз аяқ алысын көрейик. Талабымыз келіспей баратырса бир түнде көшіп кететуғынымыз турғо. —деди Найзабай.

— «Жүйрик атты шапқанда, жигитти сасқанда көр», деген мен айтып болдым. Не ислесеңдер де ойланып ислеңдер. Мен түлкіге құрған қақпанларымды көріп қайтаман, —деп Иният атын тебиніп Нурымтүбекке қарай кетті.

Тилеуімбет кепениң гөне тамына көшіп келген 12 хожалықтың басшысы Байымбет, ауыл советтің кеңсесіне келип, баслыққа көшіп келген хожалықтардың есабын жаздырып, өз алдымызға жер бересен, дийханшылық етемиз деди.

Ауылсовет баслығы Мақаш Тоғызбаев:—урыу-урыу болып сериклик құрамыз дегенлерің дурыс емес. Он еки хожалықтың табысы қарындарыңды тойдырмайды, —деди.

— Аз болсақ көшіп келип қосылатуғын ағайын көп. Өз алдымызға шаңарақ боламыз, —деди Байымбет өжетленип.

— Сизлер өмириңізше мал бағып киятырған шаруа адамларсыз. Дийханшылық ауыр талап. Сонлықтан Әблеш басшылық етип атырған анна хәм мәнжиули ауылының сериклигине қосыласыздар. —деди Мақаш.

— Онда бизлер дара хожалық болып отырып, хукимет пенен шәртнама дүзип пахта егеміз! —деди Байымбет ерегисіу менен орнынан түргелип.

— Байымбет, сениң хат танийтуғын сауатың бар. Буниан бир жыл бурын дүзилген Қарақалпақстандағы 33 серикликтің артықмашлығын оқып отырсаң. Сизлердің хожалығыңыздың хал-аухалы орташалардың қатарына қосылады. Күш-көліклеріңіз болғаны менен құрал-саймандарыңыз жоқ. Егистің гүжиген уақтында бир-бириңізге жәрдем беретугын көпшилик жақсы. Көпшиликке қосылыңдар, —деди.

Байымбет ауыл кеңестің айтқанын орынлап, көшіп келген ауылы менен Әблеш басқарып атырған серикликке ағза болып қосылып, жұмысқа жарамлы адамдарынан 14 жигитти бес жаптың сағасына жиберди. Найзабай серикликтің күш-көлігін бағып аткөнекте ислең қалды.

Әблеш кешқурын Рәуди шақырып:—Сен бүгін ауылға қайт! Тәжет, Нуржанбай, Ильяс Нәжиматдин, Матраз хәм басқа да қазыуға жарайтуғын жасларды алып кел. Кейінгі көшіп келген Әдилдің ауылы көшіп кетеміз деп атырған қусайды. Байымбетке айт, қалай болмасын, қосылған хожалықтан айырылып қалмасын. Көшемен деп ширенип атырғанлардың би-реуі Исмайыл ғой. Оны Ахмет ғаррының баласы Сулайманға тапсырсын. Жоқарыдан жақында комиссия келеди. Олар жұмыстың бир жағына шығып, даулы мәселени шешкеннен соң, бул үйлерди үйренген кәсиби шаруашылыққа өткермесек, болатуғын емес, —деп ауылға қайтарды.

Арадан бир күн өткеннен соң Тәжеттің басшылығында тоғыз адам келип қосылды.

Тазадан адам күши қосылғаннан кейін жұмысы өнген Әблеште кеуилли. Өзи де «болыңлар, бәрекелла» деп адамлар менен қатар қазыу қазып жүр. Бүгінгі шек таслап алған жерін хәммеден бурын қазып болып, қалтасынан зағара алып жеп турған Тәжет берман қарай киятырған адамларды көрди. Тәжет орта бойлы, жауырыны қақпақтай, сом билекли, көп сөйлемейтуғын дұғыжым, қара пәрен жигит. Жұмыстың отын шығарып, ислеиди. Басқа адамлардай түсте отқа қыздырынып, чай ишип отырмайды. Зағараны ыссы суу менен жеп алады да қазыуын қаза береді. Басқа жигитлердей, хәлсиреп терлемейди.

Қазыу бир хәптеге созылды. Жап жағалап келатырған колхоз баслығы Әблештің изинен жеткен Мутырған жигит:—Әблеш аға, жұмысты бир майдан тоқтатып жаптың сағасындағы тарнауға адамларыңыз бенен барыңыз. Пайтахттан комиссия келатыр, —деди.

Тәжет шегін қазып бодып, белине қатқан ылайын тазалап, қалтасынан шар қайрақтың кишкентай сынығын алып, жүзін егеп атырғанда:

— Тәжет, саламатсаңба! —деген дауысты еситип басып көтерип қараса—Көптілеу, Тәжет орнынан түргелип, үстиниң шаңын қағып Көптілеуді қушақлап:—Сени де көретуғын күнлер бар екен ғой! —деп қуғанғанылығы соншелли күлип турып көзине жас алғанығын билмей қалды.

Көптілеу Тәжеттің арқасынан қағып:— сауатын шамалы бірақ зейиниң бар. Хәзир пүткіл дуньяны

өзине қаратқан уллы ислерди баслап, халықты бахытқа жеткеремиз деп ислеп атырмыз. Хәрбир мәселе рети менен иске асырылады. Оқыйсаң. Кеңес хукимети жасларға оқыўға барлық имканиятты дәретип атыр,—деди.

— Бизге оқыў қайда. Денсаўлық болса қара күш пенен қарын тойдырып, ел ушын мийнет ислесем болғаныо,—деген Тәжетке.

— Сен Шымбай районы бойынша алдыңғы қазыўшылардың қатарында байрақландың. Саған байраққа елиў метр таўар, бир камзол бериледи. Ана арбаның үстинде, барып ал,—деди. Тәжет тартынып распа дегендей Әблешке қарады.

— Бар, ала бер. Саған байрақты Қарақалпақстан Областылық атқарыў Комитетиниң атынан, областылық халық қадағалаў комитетиниң ағзасы Көптилеў Нурмухамедов берип тур,—деген Әблешке.

— Онда мен атымды жетелеп келейин. Соған жүклемесем арбадағы таўарды көтере алмайман,—деди Тәжет.

Әблеш күлди.

— Жүдә жақсы. Жақын жерде болса атынды минип кел. Таўардың бир шетин жаздырып алдыңа өңгерип, камзолды кийип, жаптың сағасына шекем қазыўшыларды бир айналып шығасаң,—деди. Тәжет атына кетип баратырғанында:— усындай қолынан жұмыс келетуғын ғайратлы жасларды оқыўға жибериў керек. Хәзир 2—3 адамның жұмысын ислеп жүрген болса, оқыса көпке басшы болып, халық пенен бирге көп жұмыс атқарады,—деди Көптилеў Әблешке.

— Тәжетти жақында комсомол ағзалығына қабылдады. Оқыўға жиберемиз. Мына қазыў питип, жұмысларымыз жөнлесип кеткеннен соң,—деди Әблеш жасқаныңқырап. Әпиўайы қазыўшы Тәжет пенен қушақласып сәлемлесип, қатар өскен балалардай гүрринлесип турған Көптилеўдин атын еситкени менен Әблештиң биринши мәртебе гезлесиўи. Басқа келген ўәкиллердей, гәрдийип өзін жоқары тутып, жүре сөйлеспей халық пенен араласып жұмыстың жағдайын қалдырмай сораиды. Комсомолдан көтерилген, еле шалалығы қалмаған жаслардың биреўи шығар, усылай деп айтсам исендиременго деген Әблеш бир-еки шийкн гәпинен тутылып, сораў-жуаптың даўамы екннши мәселеге өткенше бираз қысыныспаға түсти.

— Бүгинги күнниң жұмысы, ертеңги күнниң жұмысына сәйкес келгени менен жуўмағы салмақлы. Талабы халық мүддесинен келип шығып атыр. Күнниң ретинен алжасқаныңыз бенен, алдыңызға қойған ўазыйпа менен сиясий бағдарыңыздан алжаспай, күннен-күнге жақсы ислеўиңиз керек. Совет хукимети сизден усыны талап етеди,—деген Көптилеў, Әблеш ойлағандай: «сени халыққа басшы етип қәте таярлаған. Орныңнан алынасаң. Жазаланасаң. Пикириң еле жолға түспеген, контрдың көлеңкесинде жүрген адамсаң» деп ретсиз кеўлин тарықтырып, жигерине қум қуятуғын гәп айтпады. Көптилеў менен ушырасып гүрринлескен Әблеш, қайтама жұмыс үстинде жиберип атырған қәтеликлерин сезип, оны жөнлеўге туўры бағдар алып, шаңғытып тозаң тартқан реңкине, қан жуўырып, жеңилленип, күшине-күш қосып, жұмысына деген қызығушылық йош берди.

Булар жарысып ислеп атырған қазыўшыларды аралап киятыр. Жаптың сағасындағы тарнаўға жақынлағанда онсери топырақ алатуғын Хийўада соғылған белди қулақлатып жерге сиңирген жас жигит сабынан мықлап услап, бирден жоқары көтерип, жаптың ырашынан асырып, атып жиберемен-аў дегенде белдин сабы шорта сынып, жигит кейин тентиреклеп барып, отырып қалды.

Усы мәхәли оның тусына келген Көптилеў «түргел палўан» деп қолын созды.

Көптилеўди бурыннан Қоңыратта бала ўақтынан таныйтуғын Әдил палўан, орнынан ушып түргелип, қушақласып сәлемлесті. Әдилдин ийнине қолын салып, Көптилеў:

— Палўан, аўхалларың жақсыма? Балаларың өсип атырма?—деди.

— Несип сорайсаң жора, Қоңыраттағы арқасы Үстирт, қубласы Хийўадан халық қалмай келетуғын тойларда қатарынан жети-сегиз палўанды жығып, бас байрақты өзиңе жыйнатып жүретуғын жаўырыны жерге тиймеген палўанның қәйин журтына көшип келип, бир бел топырақты ылақтырып ырашқа жеткере алмай қулап жатырғанын өзиң көрип келатырсаң. Деним саў, бала-шағам аман. Тамағымыз тоқ. Саўлатыңа қарап кеўлим тасып тур. Сениң гәпинди тыңлайтуғын шығар. Маған тас арқалатса да рийзаман. Бас

лығымызға айтып, қазыұдан қутқар мени. Өзин билесен ат үстінде жүріп, қыдырып, беллесіп гүрескеннен басқа талап ислеменген адамман. Мына байрақ алып турған Тәжет жас, ғайратлы болғаны менен ишінде бес батпан жүериси бар қапты тиси менен тислеп көтеріп қозғай алмайды. Мен ондай қапты тисим менен тислеп көтеріп Мақатай байдың алты қанат қара үйин үш рет айналғанман. Қазыұ билектің күшіне көнбейди. Бар күшти орынлы жерине жумсамағаннан соң...

Әдил Хорезм, Қарақалпақ елдеріндегі атақлы паланның биреуі, алты жасар өгіздің белине арқан байлап, аяқтарын сәрреңдетіп арқалап кете береді. Ағашқа қаққан шегени тиси менен тартып суұрып алады. Көптілеу ойланyp тур. Буның қолынан келмейтуғын жұмысты ислеп мезгилине 4—5 белдің сабын сындыртып, өзине-өзи иренжиіп қапа болғаннан, демалыс уақытында бақсы-жыраулар менен бирге қазыушыларды аралап халыққа өнерин көрсетіп, тамаша беріп, адамлардың шаршағанын шығарып, уақытын хош еткені пайдалы ғой, деди ишинен.

— Бүгіннен баслап қазыұдан азатсаң. Бақсы-жыраулар менен бирге жүріп, халыққа өнеринді көрсетіп хәз бересен. Сени райондағы мәдениет үйіне жұмысқа алады,—деп қолына қағаз жазып берді.

Тәжет тауарын алдына өңгеріп қазыушыларды бир айналып шықты. Оны көрген адамлардың гейбиреулері «турпаты бөденедей усының қаяғынан атақлы белдар шығады. Берілген байрақты бөліп аламыз деп, түнде адамлар жоқта жораларын шақырып көмек салатуғын шығар. Он жасынан берлі бел теуіп, қазыұ қазған шаққанлыққа келгенде алдына адам салмайтуғын Ембергеннің де еле ертең түске шекем қазатуғын шегі бар»,—дегенлерге.

— Олай деменлер жигитлер, турпатына қара, дұғжым екен. Денеси шаршасада, жаны шаршамайтуғын бир майдан дем алса, қулындай ойнап туратуғын мықты жигит. Үйренісе келе сизлердің үш күндік жұмысыңызды бир ярым күнде бежеріп қайтатуғын болады,—деді шегір көзлі Бердамбет. Хәмме Тәжетке қарайды. Тәжет мардыйып байраққа алған тауарына қарайды. Өткен хәпте де ағасы Иният қудасы Жоламанға барып айттырып қойған келиннің сорап еді; «мал менен пұлды беріп болдың. Енді бес кийимді

тақлап алып келде келиннің алып кете бер» депті. Оған Иният, «бергиси келмегенсоң тек сылгауығой, ишти питкеретуғын адам, меннен бес кийимнің пулын алса да боладығой, деп қудасына өкпелеп келип еді.

Тәжеттің мардыйып алған байрағына қарай беретуғыны, усыншама тауарды үйге апарсам, Иният ағам:

— «Сорағаның тауар еді, мынадан керегинше ал. Тек сылтау айта бермей келинімді бер» деп хешкімге тийгизбестен буұмасы менен қудасының үйіне апарып таслайды. Тағы да дәлил тауып созғаны менен алдымыздағы «наұрыз» байрамында сөзсіз үйленемен. Қишөм келиншегімді әкелгенде тутамыз, деп гүллі қызыл ала тауардан бауына үкі тағып, тигіп қойған шымылдықтың ишінде Қатийша менен күліп ойнамай деп қууанып турған Тәжет: «ауа жаңа турмыс құрамыз» деп дауыслап жибергенін өзі де сезбей қалды.

— Тәжет, дурыс айтасаң. Талпыныу, өрлеу жылларының иркиниші көп. Соқпақларынан мүдирмей жүріп, ауылларымызда социализмнің босағасын бекемдеп, халқымыздың ядынан, оның сөзлік қорынан, «жоқ, жетіспейди», деген сөзді шығарып таслауымыз керек. Буындай уллы мәқсетті орынлау үшін, жалпылы жаслардың басшылығы менен, жигерлі мийнетіне халық хәрекеті керек,—деді Көптілеу күлімлеп.

— Сонлықтан, аш-жалаңашлығымды писентке алмай, қара жердің қабырғасын сөтіп, қазыұ қазып атырмыз,—деді Әдил, Көптілеудің гөпін илип алып.

— Келешегиміз анық көрініп турғаны менен әдалат арманын исеке асырыу аңсат емес. Биз буған тек қол күшін, қара мийнет пенен ересе алмаймыз. Азаматты ақылландыратуғын халықтың тағдири. Улыұма халықтың көзін ашып, оқытуымыз керек. Тәжеттердей хат танийтуғын жаслардың қазыұ қазғанынан. Шымбай, Төрткүл, Қызылорда, Ташкент қалаларында ашылып атырған хәртүрлі тараудан халық хожалығында ислеитугын қәнигелер таярлайтуғын күрсларда оқығаны пайдалы. Оқыу—саналы мийнет етиудің басламасы. Ертең Шымбай районлық атқарыу комитетінде жасларды оқыуға жиберіу мәселеси қаралады. Сени де сол дизимге жаздыраман. Қандай қәнигеликті қәлейсең,—деген Көптілеуге, бирден қойылған сорау болғанлықтан Тәжет хешнәрсе айта алмай иркилип қалды.

— Тәжет, сен көп тыңлап, аз сөйлейтуғын жигит сен. Сен жақсы есапшы боласан. Шымбай қаласындағы 5 айлық есапшылар таярлайтуғын курске жаздыраман. Усыған оқысаң,—деп Көптілеу гәпин кескин айтты. Сол күни Көптілеу серикликтің басшыларын аұыл советтин кеңесине жыйнап, алдағы ұазыйпалар туұралы түсиник хәм тапсырма берип, —гезектеги серикликті колхозға айландырыу мәселеси тур. Бул күта жууапкерли, қәуетерли ұазыйпа. Егер усы бағдарда зәрредей натуұрылыққа жол қойып, орташаларды өзлеримизден аұлақластырып алсақ, халық арасындағы байлар менен уламайшанлар хұкиметке қарсы хәртүрли әпсаналар таратып, олардың жұмысымызға шөлкемлесип қарсылық көрсетиуіне имканият туұдырып берген боламыз. Қарақалпақ елинде, басқа жерлердегидей атақлы байлар көп емес. 2—3 бас сыйыры, бир-еки күш-көлиги, 10—15 жанлығы бар, есигінде күнликши тутпай, 10—15 танап жер еге алатуғын хожалықлар кулак емес. Орташаға жатады. Мал-мүликті хатлауда усы жағына итибар берилер. Халықтың көшпелилигин тоқтатып, хожалығымызды ирилendirмей турып, үлкен табысларға ерисе алмаймыз. Колхоз дүзиуге, шөлкемlestириуге таярланайық,—деди.

Көптілеудің айтқаны болып Тәжет арадан 4—5 ай өткеннен соң Шымбай қаласындағы есапшылар таярлайтуғын курсқа оқыуға шақыртылды.

Дәслеп аұыл молласынан оқып, кейин өзінше оқып жаңаша хат жаза билиуді үйренген Тәжет жақында үйленген келиншеги Қатийшаның қасынан кеткиси келмей, тайсалақлап еди, әкеси Ербөлек:

— Балам, «жалғыз жүрип жол тапқанша көпшилик пенен бирге адас» деген. Қыйсаңламай шақырған оқыуыңа бар. Келин атызда ислеиди. Хожалықтың бир илажи болады,—деп зорлап оқыуға атландырды.

Шымбай қаласына түс аұа келген Тәжет, Кегейли каналының тахтай көпириниң күн батысында туратуғын сауда тарауының бир жағында жүрген ағайини Қалбайдың үйине келип, азықларын қойып, оқыитуғын жерин көрип келиуге кетти.

Булардың оқыитуғын жери Кегейлиниң көпириниң өриндеги Халмурат байдың балдызының жайы екен. Оқыудың басланғанына онбес күн болыпты. Оқытатуғын мугаллимлери көп емес. Биреуи 1917-жылы мәр

дикарға алынып орысятты тууел аралап келген, көп илимнен хабары бар, орыс тилинде де сөйлей билетуғын. төрт әмелди суұдай ишип алған, есапқа жүйрик адам екен.

Тәжетти усы мугаллим дизимге жазып, дәптер, қәлем берип, ертең азанда оқыуға келебер деп қайтарды. Шымбайға талай мәртебе келип жүрген Тәжеттиң билетуғыны мал базары, гәлле базары, оннан кейин базардан шығатуғын туұры жол менен Қалбайдың үйине келип түсленип аұылына қайтатуғын еди. Бүгин Шымбайды аралап көрди. Кегейлиниң еки бойындағы тақыядай жерге жайласқан халық, Қуұанышжармадан, Бухараға шекемги аралықта жайласқан аұыллардан аз еместей. Заұыттың зәулим бәлент морысынан буұдақ-буұдақ қара түтин көкке көтерилип, бултқа қосылып кетип атыр.

Ол лайапыл көпирден өтип заұыттың ишин аралап көргиси келип еди, дәруаза жабық екен. Пахта жейтуғын заұыдтың сыртынан бираз қарап тұрды да Ленин көшеси менен кейнине қайтты. Ленин көшесинде райком, райисполком, қосшылар союзы, районлық байланыс бөлими, ақша беретуғын банки, районлық сауда бөлими, хәм тауар, азық-ауқат сататуғын дүкәнлар жайласқан. Ол усы жайларды бирим-бирим көзден өткерип, Кегейлини жағалап, мешитке қарай жүрди. Ондағы ойы жума күни мешитке келген аұыл адамлары менен гезлесіу. Мешиттиң алдында адамлар көп жыйналған, басына суауұлап ақ сәлле ораған, түри сары шөптей имам сөйлеп тур:

— Жақын арада, биз мусылманлар мал-мүлкимизди жалаң аяқларға алып берип атырған большойларға қарсы, пайғамбардың жасыл тууының астына топланып, қазауат урысын ашамыз. Тахтакөпир, Шоқторанғыл, Шорахан, Шаббаз, Маңғыт, тәренте халық ақ ниһетли уламалардың басшылығында пайғамбардың жасыл тууын бәлент көтеретуғын күнди тақатсыз күтиүде. Бизлерде қолда бар қурал-жарақларымызды сазлап, олар бас көтерген күни атқа отырып күдиретли ислам дини ушын сауаш ашыуымыз керек. Барлық жерден бирдей өрт көтерилсе, оны хешким сөндире алмайды. Бүгин қуптан намазы оқылғаннан кейин мешитте үлкен ишанымыздың басшылығында шәпәтти пайғамберимиз Мухаммед пенен пайғамбер хәзирети

Әлийдің рухына дуға етіп, қуран шығамыз. Әрұақты сыйламаған тири адамның талабы оңына баспайды. Әрұақтарға тапқанларыңызды садақа беріңдер, — деп имам гәлин тоқтатты. Имамның гәлинен кейін бір молла көзін жаслап зарлы дауыс пенен:

— Аллатала қәхәрленсе аспанды жерге түспеди. Бай деп биреудің ата-бабасынан берман қарай жыйнап киятырған малы-мүлкін тартып алып, большой болғанымыздан шейит болып өліп кеткеніміз артық. Гәптің атасы—ақыл, анасы—тил. Имам болажақ истиң қақыйқатын айтты. ТОЗ—тыным таппай өзиң-ақ жумыстан зорығып өлесен дегенди аңлатса, буның үстине ТОЗдың шамасы келмегенди биротала құртатуғын колхоз деген бир қыяметі киятырған қусайды,—деп изин еңкилдиге басты.

Молланың өтирик гәлин еситкенде Тәжет үкіге босып алған торғайдай қалтырап кетті. Бул сөзлердің бәріннің жалған екенін билген менен аламан алдында Кеңес хұкіметінің адамға бахыт әкияттырғанын айтып жеткере алатуғын жағдайы жоқ еді. Пушайман жегендіктен үнсиз бармағын тислеп, өкиніш отына өрттенип, жатақ жеріне есеңкіреп келді.

Күнде төрт саат оқып, түстен кейін районлық жер бөлімінің бухгалтериясын да тәжірийбе өткеріп, хәрбір оқыушыға белгилі хұжжетті жаздырады. Оқыу кеуіллі өтіп атыр. Тәжет есапқа келгенде наяты алғыр. Шотта есап шығаруыды бир-еки көргеннен үйреніп алды. Он мыңға шекемгі қосыу, алыу, көбейту, бөліуді алжаспай ауыз еки есаплап шығара береді.

Есап сабағынан беретуғын муғаллим оқытып атырған шәкіртлеріне қарап:

— Ананың сүті менен баланың бойы өссе, тили менен ақылы толысады. Сабақтан бос уақыттарында китап оқыңдар. Китап мектептің тили,—деп кийімлері жупыны, қәрежеттен тарығып оқыуды таслап кетежақ болып жүргенлерге ара-тура айлығын алғанда пул беріп турады. Оқыушылар бурын еситпеген сөзі, мақамалар арасындағы аласы-береси есап, тийкарғы қор, бөлінбес қор, жәрдем қоры, алыс-беріс, күнделікли есап жүргізіудің әдіс хәм усылларын үйреніп, өзлерін қәнигелі есапшы сезіп жүр.

Тәжет муғаллимнен сорап ауылына кетіп еді, ренжіп келді. Себеби қууаныш пенен ауылына келген Тә

жет, үйінің көшіп кеткен журтын көріп сам-саз болып қалды. Тағы қандай патырат тапты екен. Енді бир айдан соң бәхәр. Серикликке қосылып ислеген мийнетлерін зая етіп ауылының белгисіз жаққа көшіп кеткеніне қыйналып турғанында, усы мәнжіулі ауылдың жанлығын бағатуғын Мәмбетнияз келип.

— Тәжет аға, ассалаұма әлейкум!—деп сәлемлесті.

— Сау жүрсеңбе иним? Үлкен жигит болдың ба? Бизің үйлер қайда көшіп кетті. Хабарың барма?—деп сорады.

— Сизің үйлерді Жаңадәрья тәрептен келген Қалимбет улы Қадырбай деген ағайынның үш күн шауқым шығарып, адамлардың айтқанын тыңламай хожалығымыздың саны жетеді. Биреуге жарнақласып отырмаймыз. Өзім баслық болып, барлығын камалға келтиремін. Мен сизлер деп қыя шөлден көшіп келдім. Алийшептің қумының алдында отырыппан. Бирлеспегенди бирімлеп құртады. Жақында колхоз деген шөлкем дүзіледі. Сонда бала-шағаларыңды орталыққа алады. Атасы бөлек адамлар менен колхозға қосылсаң, өзің колхоздың қууғынында жүріп, хаялларыңның, бой жеткен қызларыңның қандай ауқалда болатуғынын қайдан билесен. Усыған көзлерің жетеме? Хұкімет барлық нәрсе орталық деп қарар шығарып бергеннен соң ыңқ ете алмайсаң. Қарсылық көрсеткенінди кулак деп хатлап, айдатып жибереді. Бул отырысларың болмайды. Унамайды, деп салды шауқымды... Қалада оқып атырған Тәжетке ойласып келейік деген Муратбайға. Өзің гөрсәуатсан. Оқып келген менен Тәжет усыншама атасы бөлек адамларға илаж ете алама. Тайып бас үйреткендей хәммеде бир баладан оқытып атыр. Жер тескендей жигері, ел басқаратуғын уқыбы болса, ауылда сол-ақ басшы болсын. Ол келгенше мен ийтаршы болып отыраман, деп омыраулап Муратбайды бетіне қаратпады. Мен гәпимди енді айтып болдым. Изіме еріп көшемен дегенлерің үйлерінди жығып, ортаға салған малларыңды алыңдар деп хәмір етті.

Қадырбайға бир ата жақын Бөрибай, Байжан, Әбиллер сол заматта-ақ ат, түйесіне жүклерін артып көшіп кетті.

Қалғанлары жас үлкенлердің айтқанын ислеп көшпей қалып еді. Кеше келип оларды да көшіріп алып кетті. Өзі бир көзі бұғаның көзінде тасырай-

ған, геўдели, гәпке уста, омырау қақпайға зор, өжет адам екен. Муратбай көшпеймен деп жағаласып қалып еди. Сениң әкең «туұры жүремең деп туұысқаныңнан айырылып, қайда барсаң. Қазалы тәрепте оқыған. Заманның ағымынан хабардар шығар. Ай ортақ, күн ортақ. Қазан басқа. Изине ерип көрейік. Ғамхоршың боламан деп тепсиніп турғо. Пайдасы тийер. Дурыс, сабақланбаған тебен көзінен сынады. Көзі сынған тебендей далада қалдырып пәтин қайтармайық. Бөлінip қалма. Сөзіне опалы болып елдің ғамын ойласа биригip отырамыз. Сотанақ болып, найзасы тийсе бирге көрерсиз. Балам дауды қой. Сенде көш» деген соң, олда илаж ете алмады,—деди Мәмбетнияз. Тәжеттің түтигip турған түрине жалтақ-жалтақ қарап. Тәжет Мәмбетнияз бенен көп сөйлесip турмастан ауылы көшкен бағдарға тартты.

Жаяу жүрип шаршағанлықтан шай ишип, тамақланып, демалып, қуптан уақыты болғанда сәлем берейін деп әкеси Ербөлектің үйіне барды. Ербөлек ғарры баласын көрип қуғанғаны менен салқын сәлемлесті.

— Оқығанда ким боларман дейсең. Ортамыздағы билгишимиз Қадирбай зорлап көширип келгелі бир түп тыныш уйықламадым. Өзинің ийесіне буйырмаған, маканның кимге пайдасы тийеди. Усы жерди макан еткен байдың жигитлері түнде келип малымызды айдап кетip тур. Усындай алғау-далғау болып отырғанымда, сенде өзіңнің үйіне түсіп, келінди көрип, мауқынды басып келип отырсаң. Адам болатуғын перзент, узақ сапардан ямаса той-мерекеге барып қайтқанда алды менен отау болып шыққан үйі, әке-шешесіне сәлем берip, көргені менен еситкейін, ел хабарын айтып соннан кейін өзінің үйіне барады.

Кеше Тахтакөпир тәрептен қайтып киятырған хукимет адамларының баслығы Көптілеу деген өзіңдей жас жигит, усы ауылда иркилип жыйналыс өткергенде биринши ғаррыларға сәлем берip, аұхалларымызды сорады. Жаңа турмыс қурып, атырмыз. Балаларды мектепке оқытыңлар. Ересеклерің лебкезге оқыңлар деп кеңес айтты.

— Ата, ол жигитті танымадыңыз ба?—деди Тәжет.

— Дауысы бир таныс адамның дауысына усады. Өзін танымадым.

— Ол жигит баяғы Қоңырат тәрептегі Соркөл болысындағы Нурымбеттің баласы, Көптілеу аға ғой!

— Рас айтып отырсаң ба?! Сол Көптілеу ме?! Жас күнінде көргенімде көзі масаладай жанып тур еди. Мен усы балаң шоқ болады, шоқ болмаса, өзіндей насыбай сатыпта күн көре алмайтуғын бос болады, деп Нурымбетке талай айтатуғын едим. Ойлағанымдай таң жұлдызындай жарқырап шоқ болып шыққан екен. Өмирі узақ болсын. Парасаты менен тутымына кеуілім толды. Сексеннің сериклікке исенімі жоқ деген усы. Қолымда өскен баланы танымай қалғаным. Сениң де жасың Көптілеу менен қатар. Егер ол жигиттей ел басқарып, халықтың тағдйрін қолыңа алғанында мектепте танымай кетиуің итимал. Шымбайда еки ай оқығанында бирден өзіңнің үйіңе түскенің...—деп, гәп пенен урып отыр.

Булардың гәпін—малқора бетте мылтық атыспа болып атыр, — деп жууырып келген келинінің дауысы бөліп жиберди. Үйлерде қыбырлаған жан қалмай далаға жууырысты. Бала-шағалар, не болар екен деп үрпийисип қарап тур. Усла! Жаздырма! Аяқ қолын байлап тасла!—деген Муратбайдың дауысы қараңғыда анық еситилип атыр.

— Диннен безген кәпірлер! Қарсылық көрсетіуді тоқтатпасаңызлар, бала-шағаларыңызды өлтирип, үйлеріңізди өртеп кетеміз! Мусылман болсаңызлар малларыңызды қарсылықсыз беріңіздер. Бизлер оны, жақында уллы қозғалаң көтеретуғын басшымызға апарып береміз. Усы топарларың менен құдиретлі басшымыздың қарамағына өтип бизлерге қосылсаңлар тыныш жасайсызлар! — деп ат үстінде жууан дауысы бирейі бақырып тур.

— Мына құдайдың атын жамылған баспашылардың пәти жаманғой. Тәжет дәриу барда мал қорадан шеткерирек бастырмада турған, гүрең менен жийреннің ноқтасын сыпырып босатып жибер. Оларға услатпайды. Азанда жем жейтуғын уақытында өзі келеди, — деди Ербөлек ғарры.

Тәжет еки атты босатып жиберip, бастырмадан шығып келатырғанын да баспашылардың бирейінің қолынан ушып кеткен тут ағашынан исленген шоқармары қаңғалап ушып келип, оның көкірегине сартетті. Тәжет аударылып түсті. Талып жатыр. Айқас сүт

писирим ўақыт даўам етти. Тәжет көзин ашып орнынан түргелгенде Муратбай, Қадырбай менен сөз алысып тур екен.

— Тыныш отырған жеримизден неге көширдің, 5 түйе, 4 ат, елиўге жақын қой-ешкини алып кетти. Айымбет ийшанның мешитиниң қасында отыра бергенимизде булар бизлерди аймағаны менен, мешиттен қорқып, оны паналап атырған үйлерге тиймейтуғын еди, —деп жекиринип турғанында:

— Екеўиң ерегисти қойыңлар. Кеткен малы қурысын. Берман келиңдер. Жаңағылар Ғанийди атып кетипти!—деп Байымбет даўыслап Муратбайды шақырды. Қараңғыда сүрмелекленип жүрип аўыл адамлары Ғанийди үйине апарып оң жаққа қойғанда, бала-шағаласы шуўлап, ағасы Әлий жер қушақлап ўай-ўайды, ўай-ўайға қосып, жигитлердиң шүкиршилик ет, сен усындай жыласаң, бала-шағалар босаса береді, сабыр ет, дегенине қоятуғын емес.

— Әлий жалғыз, сениң басыңа түсип атырған тағдирдиң азабы емес. Барлығымызда жердиң перзентимиз. Деми таўсылса есабын таўып усындай етип келистире береді. Халқын қаўмалап келгенде неге кеўлиңди тоқтатып орнынан турмайсаң. Түргел. Белиңди беккем буўып, қалған бала-шағаның саўлығын тиле. Сен тўе қудай да жалғыз. Тағдирдиң хәсиретине көнесең. Төзесең. Душысы менен ашысы, қуўанышы менен қайғысы қатар жүрмесе тиришилик болмайды. Қой иним!—дегенде Ербөлек ғаррының ийеги кемсеңлеп, даўысы пәсейип кетти.

Ертеңине аўыл адамлары ақ жаўып, арыўлап Ғанийди жерледі. Тәжет үйинде үш күн болып төртинши күни. қалаға отын тасыйтуғын артельдиң рабочийларының көлигине илесип, оқыўына қайтты. Қалаға келиўден районлық милиция баслығына барып, болған ўақыяларды айтып, тез шара қолланыўды өтиниш етти.

— Бул ўақыяны еситип бир отряд жиберип едик, еки күн жүрип, баспашыларды таба алмай келди. Басқа илажлар ислеп атырмыз. Бандалар жоқ етиледі. Хабарыңыз ушын рахмет! — деди милиция баслығы.

Тәжеттиң аўылынан қапа болып келиўине усы ўақыялар себеп болып еди.

Туўған ай, табақтағы туўрама менен бирдей. Көзди ашып жумғаншелли болмай бес ай өтип, күресті пит-

керген оқыўшылар қолларына аўыл хожалық мәкемелеринде есапшы болып ислеі алады деген гүўалық алып аўылларына қайтты. Бул дәслепки ТОЗ дан колхозлар шөлкемлесип атырған мәхәли еди. Усы жылы №5 Азат аўыл советине қараслы «Жаңа тилек» колхозы шөлкемлестирілди.

Колхоз баслығына Байымбет, есапшысы Дәрибек, табель жазатуғын секретарлығына Тәжет сайланды. Колхозға барлығы болып 20 хожалық ағза болып 12 гектар жерге пахта егиўге жыйналыста қарар қабылданды. Колхозға ағза болған 20 хожалықтан 32 билек жұмыс ислеітуғын болып белгиленди. Онлық баслығы Мунтулла, Иният, Матраз, өндирис баслығы Қадырбай Комсомол шөлкеминиң секретары Оразгүл.

Егилетуғын 12 гектар жерден 84 центнер пахта жыйнап ҳәрбир гектар жерден 7 центнерден зүрәт жетистиріў ўазыйпа етип алға қойылды. Мийнетке ҳақы төлеў тәртиби бир күнде толық ислесе бир мийнет күн, түске шекем, ямаса түстен кейин ислесе ярым мийнет күн, бир күнге бир кило бийдай, ол еки манатқа баҳаланады. Усы есап пенен мийнет күн жазып ҳақы есаплаўды табельщик Тәжетке тапсырады. Қырық сотых жерге шигит сеўилип, алпыс сотых жер шигит себиўге таярланып қойылды. Атыз басында колхоз ағзаларының мәжлиси болып, орталықтағы жыйналған малларды бағатуғын адамларды таярлап, Найзабайды колхоздың мал фермасына баслық етип бекитти.

Шигит егиў жұмысы кешигип мандымай атыр. Жер таптаншығып кеўип баратыр. Онысызда бурын дийханшылық пенен айналыспаған, жұмысы жүрмей атырған адамлар бүгин питкерип таслайық усы атыздың егисин деп инта менен иске кирискенде, усы пайытты аңлып турғандай, атлы баспашылар тоғай тәрептен мылтық атып қорқытып, ислеіп атырған адамларға топылыс жасап тур. Колхозшыларда атызға дара-дара шықпай, кетпен менен белге қоса аў мылтығын алып, топланып жүрип ислеітуғын болды. Аўылда қорықпай жалғыз жүретуғын Аманбай қырылдаўық. Ол жап жағалап колхозларға суў бөлистиретуғын мурап. Оның жалғыз өзи қорықпай жүргендеги баслы исениши минип жүрген аты. Аты оғыры жүйрик. Туяқлыға туттырмайды. Бир қамшы жүриси бар. Омыраўы кең, жамбасы

жазық, жууас, арбаға да қоса береді. Жәниұардың бір қасиеті Аманбай қасында болмаса, бөтен адамды жолатпайды. Тағы бір тамаша қасиеті, Аманбай дизгиннің қағып, тақымын қысса алдынгы екі аяғын тикке көтеріп бірден атлығып секиреді. Өзі қулын Ұақтынан қолда бағып өсірген малы. Хешкиминің жалғыз жүріп мұрап болып іслеуге батылы бармағанда Аманбай атының жүйрікliğіне ісеніп өзі тилек билдирип іслеуі. Әлішештің қумының қарабуға жағындағы жалғыз теректің түбінде дара хожалық болып, шығыр менен жер суғарып, егіс егіп отырған ауылға барып киятырғанын да тоғай тәрептен қолларында қурық арқаны бар екі атлы баспашы шығып, үйлерден узағырақ жайылып атырған қарамаллардың арасындағы шаңрақ мүйіз нәхән көк өгізге қурық таслап, жетелеп тоғайға қарап бурылды. Алыстан Әлішештің арбаға қосатуғын көк өгізін таныған Аманбай атының басын солай қаратып қоя берді. Изинен қуып келатырған жалғыз адамды көрген геудели биреуін өгіз жетелегеніне кетебер деді, өзі қолына шоқмарын алып, Аманбайдың жолын тосып тұрды.

Аманбай атын ағызыуы менен келатырып баспашыға жақынлағанда тақымын қысып шүү деп умтылды. Ат атлығыуы менен қарсы алдындағы баспашының үстінен секиріп, аты менен омақазан аттырып өтіп кетті. Өгіз жетелеп баратырғанын изинен қуып жетіп ушында сақадай қорғасыны бар, 12 өрім, бузау тис қамшы менен көк желкесінен тартып жибергенінде, ол сес шығармастан аттың үстінен төңкерилип түсті. Өгізді айдап әкеліп иіесіне тапсырып, жолшыбай суу бөлістиріп қойған тарнауларды тексеріп көріп үйіне кешлетіп келді.

Балам қашан келер екен деп, кешіккен сайын қәуестерленіп, жолына қарап тұрған әкесі, үйінің қасына келіп, атынан түсіп, қораға апарып байлап, қаңтарып қой деп келіншегіне бас жибін ұслатып атырған баласының қасына келіп:

— Өзіңе ісенімлі болғаның менен жалғыз жүріуің қәуіпті. Тасада тұрып тартып қалса, тышқанның қумалағындай қорғасын әжел болып жабысады. Жолдассыз жалғыз жүрме. Қарамойын Хожемет болыстың гәпін қарағанда Тахтаөпір тәрепте жақын күнлерде ләшкерлерін баслап, болажақ қарақалпақ ханы халық

ты Советлердің шырмауынан құтқару үшін атланысқа шығатуғын қусайды. Сақ бол балам! — деді.

Аманбайды ұсы дөгеректегі ТОЗдың, колхоздың адамлары сыйлайды. Айтқанына халықты тұрғызады. Өйткені Аманбай хешуақытта биреудің гезегін биреуге алып беріп әспектің шәртің бузған емес. Сонылықтан да Аманбай мұрапшылық ететугын жаптың бойында жайласқан дйханлар, арасында суу жәнжели болмай, бәқәргі егіс мапазы шауқымсыз өтіп атыр.

Ол бүгін «Жаңа тилек» колхозының баслығы Байымбет пенен егіс басында ушырасты.

— Байымбет аға, енді сизін колхозға тек бір құлақ суу беремен. Тарыны сылдыр етіп егіндер имкәният болғанынша қонақ тары егіндер, шымшығын қорыудан қутыласыздар, — деді.

— Аманбай иним, айтқаның дұрыс, қонақ тарының туқымын жететугын мұғдарда алдырдым. Енді сен келісім берсең мал ферманың алдындағы пішен оратуғын көлге суу жибертсем деп тұрман. Сууы тартылып пішени өспей қалатуғын түрі бар. Малдың от-шөбі ұсы көлден орылады. Тары егісінің екі-үш күн кешіккенінің зияны жоқ, үлгереміз.

— Онда күндіз тары себилген жерге ярым құлақ суу қаратып, түнде барлық сууды көлге жибересіздер. Усылайынша еплестирмесек, аузы бос биреулер, егіс-лік жерге бір қасық суу таппай атырғанымызда қастыялық іслеіп, сууды көлге ағызып қойыпты деп арза жазып жүрер.

— Яқшы. Тап ұсы айтқанындай етіп пайдаланамыз сууды. Басқа гәп болмаса мен асығып тұрман. Бүгін колхозшыларға аванс беретугын қағазға қол қойыуым керек еді, кеңседе шатауатымыз Дәрібек күнің отырыпты, — деді де, Байымбет ғырра изіне қайтты. Колхозшылар кеуіллі. Аванс пенен қоса ысы ауқатқа да фермадан хәр онлыққа бір бастан мал берілді.

Ауырыу қалса да әдет қалмайды. Қадырбай азамат болып, қатарға қосылғалы, жақсы гәп айтып, жұмысты баслап шөлкестіргені менен қысыр сөзді көбірек айтып көпшілікті өзіннен безиктіріп алады. Ұсы ауылдың көшіп келіп, «Жаңа тилек» колхозы болып шөлкестіруіне біраз жәрдемі тийгені менен өзін баслық етіп сайламағаннан соң, жақын туысқанла-

ры Бөрибай, Өрбисинлерди үгитлеп жоқ жерден дау шығарып колхозды тарқатып жиберіуге талаплайып жүр.

Аванс тарқатып атырған Тәжетке тийисип, — хат танытуғын жалғыз сен емес, бир өзи бес хаялдың жумысын ислейтуғын Өрбисинлердің мийнет күни, хаяллардың мийнет күнинен аз. Қарыстан сүйем жууық деп табыстың ярымын үйине, кеуиллес жеңгелериңе жазыпсаң, дурыс бөлистире алмасаң барлығына теңдей жазсаң болмайма, мынаны қайтадан өзің дурыс-лап жаз, — деп Тәжеттің қолынан қағазды жулып алып Дәрибектің алдына ылақтырып жиберди.

«Адамға келетуғын он зәледің тоғызы тилден. Үндемеген үйдей бөледен қутылады», дейтуғын Тәжет, Қадырбайға дәпинип қамшы көтерген Байымбеттің қолын ұслап:

— Баслық аға сабыр ет. Хәкис адам кесапатлы гәп айтады. Көтерилип шауқым шығарсаңыз, тентекке пәл берип желиктире бересен. Қадырбай ойланар, үйлеріңе қайта бериңизлер. Ертең аласызлар, — деди қалған адамларға Тәжет.

Қадырбай торақ салған тулынтай тылтыйып: — басқара билмеген елди бузады. Қолларыңнан келмесе босатыңдар хәмелди. Ислейтуғын адам көп, — деп колхоз баслығы Байымбетке қарсы гәп айтып орнынан түргелди.

— Қадырбай, булар менен айтысып теңлік ала алмаймыз. Оннан да көшип кеткенимиз абзал. Дара хожалық болып отыруға да хукиметтің рухсаты бар. Кеңшилик. Бүгін түнде көшип кетеміз жүр, — деди Өрбисин оның қолын ұслап. Уйыған қатықтай, қаймағы бұзылмай жәмлесип жумыз ислеп атырған «Жаңа тилек» колхозының ағзаларының арасында алағадалық туұдырған Қадырбай өзіне қараған тоғыз хожалықты алып түнде көшип кетти. Қалған хожалықтар жумыз ауыр болса да, ауыз биршилик пенен бәхәргі егисти питкерип, ғауаша тәрбиясын баслап жиберди. Бирақ зымайн байлар менен руханийлар адамларға күнде қалыс садақа, той бергизип малларды аяуысыз сойып зая етсе, орташаларды азғырып колхоздан шийткиуге ийтермеледи. Усы себепли мал азайып кетип күшкөлік жетиспеди. Колхозда ауызбиршилик қашып, қалған хожалықтардың адамлары да жумыз-

қа толық шықпай, өз бетлеринше талап ислейтуғын болды.

Кеңсеге ерте келген Байымбетке Дәрибек:

— Колхоздың күннен күнге есап жумысы көбейип жууанкершилик күшейип баратыр. Бұған қосымша ауып келип атырған посқынларда көп. Олар бир-еки ай колхозға кирип, жәрдем алып, тойынып, есин жыйнағаннан кейин көшип кетип атыр. Оңлы сауатым да жоқ. Шауатлықты Тәжетке тапсырып, атызда ислейин, мени босатып, — деди.

— Тәжет сауатлы болғаны менен ол еле жас. Ақыл тоқтатпаған. Қағазларды соған жаздырып басшылық етип ислей бер. Хукимет жасларды қуры бийкарға оқытып атырған жоқ. Ислейтуғын сауатлы басшы өшип жетилиссе, уақыт мени де, сени де өзи босатады. Хәзирги күнде көш баслап, кәрұан тарту уазыйпамыз. Жақында пахта теримин баслаймыз. Дәслепки колхоз қырманын көтереміз. Ислей бересен. Мен районға барып пахта зауыдтан тәрези, қанар, парток алыуға қағаз аламан. Сен Муратбайдың басшылығында еки ат арба жибер. Затларды алып келетуғын, — деди де Байымбет кеңседен шықты.

Пахта терим басланатуғын күни Байымбет, Дәрибек, Тәжет онлықтардың басшыларына атыз басында ыссы ауқат ислетип, адамларды түсте басында түслендириңдер деп складтан гәлле берип атырғанда шашын жайып айбарақ салып жууырып келген хаял, складтың қарауылы Узақбай ғаррының сақалынан ұслап, «хәзир сени өзим апарып заң орнына тапсыраман» деп бүр-киттей бүрип, бууындырып, далаға қарай тентиреклетип сүйрей жөнелди. Буларды арашалауға адамлар жақынласқанда, ғаррының сақалынан тутып, жаздырмай турған хаял «ишимдеги бала сеники. Жақынласқанда қудайдан қорықпайсаң. Енди сақалыңды араға салып бойыңды алып қашасаң. Хәш нәрсени парықламай өзинен дөреген туушаға асылатуғын текеде де сақал бар. Мына халықтың алдында бала меники. Менен болғаны ырас деп мойыныңа аласаң. Болмаса сақалыңды бир таллап жуламан!» — деп оқ жылаңдай атлығып жүр.

— Уят болды ғой келин. Қояғой үйге кир. Не гәп? Түсиндириң, гәплесейик, — деген Дәрибекке.

— Уят болатуғының биле тура ағаң неге сақалы менен қойныма кирди. Еле инисиниң жатқан төсегиниң ысыуы де кеткен жоқ. Қаматаман. Кемпирин алдарқатып келип, түни менен ақ төсимди умажлап, тамағымды ийискеп, емиренип, ләззет алғанда жақсы. Уялмайды. Ишиме томпайып бала питкенде шапанын ала қашады. Яқ, жибериндер қолымды. Езиуин жыртып, жағын айырып поса сорыған тилин сууырып алып, қолына берейин! — деп өршеленип умтылады. Узақбай ғарры үкиге түскен балықшыдай қалдырап, жылап тур. Адамлардың арасы менен бир ийинлеп өтип ортаға шыққан Тәжет, ғаррының жағасынан туып жулқылап жүрген келини Қундыздың қолын қағып жиберип.

— Сен кимге жала жауып қараламақшысаң. Қайнағаңа жабысқаның не? Ким сени усылай исле деп азғырған? Егер өзін ишиндеги қумалақтың кимнен болғанын анық билмейтуғын болсаң, билетуғынлар бар. Сениң менен уақыты хошлық ислеген жигитлер усыманда. Пәсиңе қайт. Өзиңе кел. Шық складтан. Кет үйиңе! — деп ийтермелеп апарып үйине киргизип жиберди.

Хәммени пәтеңге келтирип, тәуеллеге турмай, жулқынып турған Қундыз, Тәжеттиң ырқына көнип, сестин шығармай, инин тапқан тышқандай тым-тырыс үйине кирди де, етбетинен қулады.

— Порқанына тап болмай тур екен-ау! Тандыры шыққыр бийхая, ғаррыға көп азап бердиғо. Бул уятсыз көк бет, адам жумсаған атақлы саудагер байдың қызы. Жақыннан берли «базаршылары» көбейип кетти. Колхоздан шығарып жибермесеңизлер еле бүлдіреді. Төрт ай болды, бир түн тыныш уйықлағаным жоқ. Дүканға келген адамлардай биреуи келип, биреуи кетип атырғаны. Өйппей, ала бузау босанып кетипти ғо. Емип қоймаса болғаны ғой! — деп бүкшенлеп сыйыр қорасына қарай жууырды қонсы кемпир. Шауқым басылып, адамлар жумысларына кетип баратыр. Узақбай ғарры темир қазықтай қақшыйып еле тур. Ол иниси қайтыс болғалы Қундыздың, хожалық жумысына қарасып, «бала-шаған аманба? Бахытлы бол келин», дегеннен басқа гәп айтып көрген емес. Еки көзинен парлап аққан жасы сақалын жууып, мениң қандай жазығым болды деп, иниси көз алдына елеслеп ойланып тур.

— Узақбай аға берман келиңиз, сыртқы қапыны жабайық, — деген Тәжеттиң дауысын еситкенде ғарры изине бурылып қарап, бир-еки қәдем атлады да тағы турып қалды.

Өткен хәптениң сәрсенби күни, орнына баласын қойып, кешқурын үйинен чай ишип кетиуге таярланып атырғанда алдынан Бердибай шығып:

— Узақбай аға, бир шетинен услап атырғанда сен аман қаламан деп жүрсеңбе? Өзин Шорахан, Төрткүл, Шамбайға тәрийпинң белгили сәудагер бай менен қудасан. Оның ярым байлығы сениң қолында. Гедейлигинди бетке услап жасырынып отырсаң. Бизлерде билеміз, — деп жағымсыз гәптерди айтып, жолынан қалдырып турған Бердибайға:

— Сонда не демекшисең? Гәпиңниң тоқ етерин айт. Мен асығып турман!

— Аға, Сиз барқулла асығып жүресіз. Жаның тыныш. Тамағың тоқ. Хәр күни жармалығыңды жымжыма алып турсаң. Бизлерден аулақ жүргің келеди. ГПУдың қармағына сени де илдиреди. Асықпа!

— Хау иним, нықырта бермей кеулиңдегини айт!

— Айтсам сизге тапсырма, складқа от бересен. Өзин көңесиниң қарауылы адамларды шақырып, өртти өширіуге хәрекет ислеп атырғанда оянасаң. Аржағын өзлериміз билеміз.

— Тап усықарада үйіме жеткермей ГПУ ға айдағып жиберсең де оны ислеі алмайман! Ядында болсын иним! Басында бағып тынышына жүр, — деди де үйіне қарай кетти.

— Узақбай, еле басыңа мүшкил ис түсип, ойласыуға адам таппай дағдырғаныңда гөне досларыңды излегенің менен кеш болады. Ойлан! Айтқанымды тыңла! — деп Бердибай изинен ерип келди.

— Иним складты өртеп халық алдында жүзіқара болғаннан сениң көзинди жойып, сотланғаным жақсы. Төз кет! Қөзиме көринбе! Бир қәдем берман қарап атласаң хәзир атып таслайман, — деп Узақбай ғарры дәлизде турған гөне мылтығын алып гөзенген де Бердибай есиқтиң алдында үйиули турған отынды айналып, артына бурылып қарамастан зып берди.

Бүгін сол Бердибай Узақбайдан өш алыу үшін туған келинин өзине асылдырып, оған ғәремет та

ғылғанына сыртынан тамашалап мәз-мәйрам болып қарап тұр.

«Ақыл сақал менен тең өспейді. Ата сақалы ийегіне түсіп, самай шашына қырау ұрған жигитлердің, өз басының мүддесін ойлап көрсетіп атырған жәбири. Мейли ақырына шекем төзейін», деди де Узақбай ғары складқа қарай жүрді.

Тәжет дәруазаны қаусырып, есіктерін қулыплап, қағазларын жыйнастырып, кеуіли қабарып тұрған Узақбайға қарап:

— Ақсақал қапа болма! Жаманлықты дастық етіп, бәле ізлеп жүргендердің үгиті ғой. Складқа бекем болың. Уры түсіп жүрмесін,—деді де үйіне қайтты.

Мәшабаны писирип, торағын езіп таярлап қойған Қатийша көзін ашып-жұмып қалғып Тәжетті күтип біраз отырды. Қырманы толтырып мәшабаны ишті де, келсе өзі оятар, деп есіктің тәмбисін тиреп, терезенің алдындағы жыйнаулы жүкке сүйеніп отырып ұйықтап кетті. Терезенің тықылдысы менен ояңған Қатийша, орамалын дурыслап тартып, есіктің тәмбисін ашып, кешигіп келген күйеуіне еркелеп, наз бенен:

— Егерде колхозға қайнағаның орнына баслық болғаныңда көрпе-төсегінді кеңсеге алып кететұғын түрің барғо. Ауқат таярлап күтип отырғаным қашшан. Кейін сарсылып күтип отырып қалғып кетіппен. Жұрттың байларындай мезгили менен үйге келип, бирге ауқат ишип, төсегінде жатқан күнің жоқ. Құдай ууызында жарытпаған аш көзлерді батпаппа бергенің менен тойындыра алмайсан. Ертең үлестиргенде де жүрегің үзіліп кетпейді. Енді ауқатқа тойып алып, шаршадым деп миллетің бір арқа болып, ұйықтап қаласан»,—деп тоңқылдап Қатийша мәшаба толы қырманы алдына қойды.

Тәжеттің шаршағаны соншелли, азанда «баслық қайнаға шақырып атыр», деп келіншегі жулқылап зорға оятты. Кеңсеге келсе, Байымбет, Дәрибек, Найзабайлар күтип отыр екен.

— Кешегі шауқымнан кейін түнде Бердибай баслаған үш хожалық көшіп кетіпті. Жақында көшіп келген Жәнибекте, Байымбеттің дизесін батырғанына көніп

отыра алмаймыз. Бул болмаса күнде ашылып атырған колхоздың биреуіне көшіп кетеміз деп жүктерін буып қойыпты. Пахта терімге шығатуғын түрі жоқ. Шаруашылық тыныш деп көптен берлі хабар алмай жүрсем, Найзабайдың айтыуына қарағанда мал бағатуғын үш хожалық қарамал менен қой-ешкини қораға қамап, Тахтакөпірге кетіпті. Дәрибекте екі ойлы. Сен жас болсаңда Төрткүл, Шымбайда оқыдың. Жасың киши болғаны менен көргенің көп. Хәуиң алып атырған колхоздың ыдырауын қалай тоқтатамыз? Пахталар ашылып, тары менен жүйері писіп, күзгі қырыманды жыйнап алатуғын уақытта колхоз тарқап кетеді. Қалай еткенде ауызбиршилікті сақтап, зүрәтті сепситпей жыйнап аламыз?—деді Байымбет Тәжетке үлкен үміт пенен қарап.

Тәжет тосыннан қойылған сорауға қалай жууап берерін билмей иркіліп қалды.

— Тәжет, бизлер өз-ара ақылласып жөнлі пәтиуаға келе алмағаннан соң сеннен сорап отырмыз. Пикириңді тайсалмай айта бер,—деді Найзабай.

— Менің ойымша жол көп болғаны менен қашқын адамның жүретуғын жолы биреу. Оны өзі биледи. Қуғыншы көп жолды тосқаны менен қашқын оны адастырып кетеді. Сонлықтан колхозда жик туұдырушылардың хәзиргі басшысы Бердибай менен Жәнибекті де шақыртыңдар. Төрт көз түйел отырып, малақайды ортаға таслап мәселені дау-жанжелсіз шешсек, колхоз бузылмайтуғын шығар деймен,—деді Тәжет.

— Бердибай жоқ. Көшіп кеткендердің биреуі сол,—деді Дәрибек.

— Онда Жәнибекті шақырың.

Жәнибек үйінде болса да екі рет адам жиберіп шақыртқанда зорға келді. Ол жауатуғын булттай түнеріп отыр.

Гәпти Жәнибекке бұрыннан таныс Найзабай баслады.

— Жәнибек, қатар жүрген зәңгилес азаматпыз. Биримізге бириміз демеу болып, халықты баслап зүрәтті жыйнауға кирисиудің орнына, бир-биримізге көзимізді алартып, тасада турып, тас ылақтырып, таралғыны кескеніміз уят емес пе?—деді.

— Зәңгиге табаны тиймеген адам, таралғы түе ноқтаны да сыпырады. Атты—қамшы, жигитті—намыс хәрәкетке келтиреді. Колхоз беккемленип, үлкейіп хәмел көбейгени менен өзлериңизден аўыспай атыр. Көшип келип, тапсырған жумысларыңды ақ кеўлим менен ислеп жуўырып жүргениме бираз ўақыт болды. Маған аткөнеклик хызметте тийиспеди. Көпшилигин халық пенен санаспай, хәттеки әмеңгери жоқ жетим-жесирлердің намысына тийесизлер. Инжаралдың қурып кеткен үш ағашындай колхозда шошайып, өзлериңиз қаласызлар. Мен хешқайда көшпеймен де, кетпейменде, қашып кетип атырған қырық урыўдан қуралған саяқлар ушын мен жуўап бермеймен. Оны басшы болғанлар биледи. Мен тек өзимди билемен,— деди де шығып кетти.

Колхозды тарқатыў жолында көптен хәрәкет етип жүрген Қадырбай менен Жәнибек басшылардың жумысындағы ийнениң көзиндей сәтсизлигин, адамлар арасында сәтли пайдаланып, жанында болғанларын толық көширип жиберип пахта теримин үзилiske түсирди. Колхозды жоққа шығарып тынды. Атызға қорықшы болып қалған онлық баслықлары Иният, Мунтулла, Матараз басшылар бир илажын ислер деп, атызларға мал түсирмей қараўыллық етип жүр.

Ерте турып, аўылсоветке жолығып, колхоздың пахта атызларын аралап қайтқан Байымбет, кеңсеге Дәрибекти шақырып алып:

— Бұл отырысымыздан жуўапкершиликтен қутыла алмаймыз. Пахта толық ашылған. Ол жерге түсип, мал басып зая болса, тары менен жүўериниң рәхәттин шымшық пенен ғарға көрип атыр.

— Зая болғанда бизлердің қолымыздан не келеди? Колхозымыз жоқ. Тарқасып кеткен.

— Колхоздың адамлары тарап кеткени менен өзи бар. Алдымыздағы жалпы жыйналысқа шекем колхоздың жуўапкершилиги мойнымызда. Пахтаны терип алыўды шөлкемлестирип, жумыс баслаўымыз керек.

— Сонда ким тереди?

— Посқынларға, аш-жалаңаш жүрген ересек балаларға тергиземиз.

— Мийнет ҳақысын қалай төлеймиз. Олар колхозға ағза емес?

— Дизим бойынша терген пахтасына, ислеген күнине қарап, белгилеген тәртип бойынша төлей беремиз. Найзабай аўылға келип жүрген посқынларды жыйнап Инияттың пахтасын тергизиўге алып кетти. 54 адам. Сен атыз басында складтан бөлистирип бериўге 54 кило жүўери, ыссы аўқат ислетиўге 10 кила мәш, онсери жүўерини жарма етип жардырып апар. Мал фермадағы саўын сыйырларды саўдырып сүтин алып кел. Түсте жарма, кеште қатыбыламық, аздада гөже пусирип берип, адамларды басында жатқызып ислетемиз.

— Аўыз бенен хәммесин қағазға түсиргендей ретлестирип турсыз. Колхоз адам жаллап ислететуғын шөлкем емес. Тексериспе болса ким жуўап береді?

— Мен жуўап беремен!— деди Байымбет орнынан ушып түргелип.

— Тексериўши оны есапқа алмайды. Хәркимниң жуўапкершилигин өзинен талап етеди. Жумыстың басланыўына кесент етпеймен. Еки күнлик қәрежетти Инияттың өзи келип алсын, мен апарып бере алмайман,— деди Дәрибек.

Аппақ болып ашылып, тынық түнде жаўған ақша қардай, үлпилдеген мамық пахта, қарағанлардың көзин қамастырып, атызды алыстан айдынында аққу жүзген көлдей толқынландырып көрсетеди. Иният баслаған бир топар адамлар белине пахта теретуғын партугин байлап, қатар түсип, тап қуўалап жарысып теримге кирисип кетти.

— Жолдаслар! Толық ашылмаған қанаға қол урмаңлар. Тапсырғанда пахтаның сапасын төменлетеди. Жарты қана болып терилгенлери, екінши теримде қолды иркеди, жумысы өнбейди. Түскен тапларыңды шала қалдырмай териңлер. Пахта қырманның басында үш мезгил аўқат хәм терген пахталарыңа есаплап мийнет ҳақыларыңа хәр бес күнде гәлле, таўар, чай-қант бериледи. Үйи жоқларға қырман басында қос дүзетилип, қара үй тигилди. Басында жатып ислеимен дегенлерге төсек жеткиликли,— деди партоги жоқ адамларға қанар тигетуғын кенептен бөлистирип берген Иният.

Аш-жалаңаш жумыс таппай, аўылма-аўыл гезип қаңғалап жүрген посқынлар, тамағын тойдырып жу-

мыс тауып бергеннен соң кеуиллери көтерілип, пахта-ны жарысып терди. Кезин ашқалы шаруа болып, жерден еңкейип кесе шөп алып көрмеген адамлар биринши күни-ақ 30—40 киладан пахта терди. Адам-лары тарқасып кеткеннен соң ашылып атырған пахта атызларына сыртынан қарап, буны сапар айына ше-кем терип бола алмаймыз-ау, деп ууайымлап жүрген Инияттың пахта атызларының көбисин биринши күн-нің өзінде-ақ терип жеңиллетти. Кешқурын пахта қырманынан Шымбайдағы заўытқа еки ат арба, үш өгиз арба хәм үш түйе менен барлығы болып еки тон-наға шамалас пахта жөнелтти.

Аяқ-қоллары исинип, көзлери гиртийип, кеселленип заўық болмай, аяғын зорға илбип басып жүретуғын адамлар пахта теримге қатнасқалы, бедеу аттай өзлерин жеңил сезип, ертели-кеш жұмысқа табельщиктиң қый-қыуынан бурын шығып, пахта, тарының орағы, маллар-ға от-шөп таярлау жұмысларын бирин-бирине қоспай, ислеп ҳәр бес күнде нақ ақшаның есабынан, дән, таў-ар, чай, қант, алып ықлас пенен мийнет етип атыр.

Иният басқарған онлықтың пахтакешлери биринши теримин болып, Муптулла басқарған онлыққа өтті.

Қыйыншылықтың жолын тауып қутылған «Жаңа тилек» колхозы районда алдыңғы серіклик хәм кол-хозлардың қатарында пахта тапсырып, мал шаруашы-лығынан көп өнім жетистирип, он айдың сүт, гөш, мәйек тапсырыу планын уақтынан бурын артығы ме-нен орынлады.

Хәр күни заўытқа 700—1000 кило пахта тапсырып, орталықтағы колхоздың малларына қыслау қора дү-зетип, от-шөбин таярлап, дөгеригине мал кирмейту-ғындай етип қарым қазып, колхоз басшылары жұмы-сты жақсы шөлкемлестирип инта менен ислеп атыр-ғанда бир бүклемі ишинде жүрген адамлар районға арба-арба пахталар менен бирге үш мүйешли етип бүкленген қағаздың ишин толтырып жазылған арза-ларды да жөнелтти. «Жаңа тилек» колхозы екінши-үшінши он күнликтің жуўмағында район колхозлары арасында пахта тапсырыу бойынша екінши орынды ийелеп, күнлик өсим бойынша биринши орынға шық-ты. Алдыңғы теримшилерден Мырқияс, Гүлсара, Жа-

нымгүл, Пирназар, Муратбайлар 60—80 кг пахта те-рип, бес метр жупқа тауар менен авансқа қосымша байрақланды.

Муптулла басқарған онлықтың пахтасының екін-ши теримин басламай атырғанда ауыл советтиң сек-ретары:—Байымбет ағаны излеп едим ушырастыра алмадым. Кенседе Дәрибек те жоқ екен. Мына ша-қыртыу қағазды берерсең, ертең ауылсоветте мәжилис болады. Соған қатнасыуы керек,—деп қағазды колхоз-дың табельшиги Тәжетке тапсырды.

Дәрибекке кеше районға барғанында үстилериңнен қатырып жазған арза бар. Жақында ГПУ тексереди. Абайла ғапыл қалып жүрме деди, райоткомда улыўма бөлимде ислеитуғын танысы, қатты ескертип.

Дәрибек үйіне келип, бир шайым жарма қуыйл-ған тас қырманы қыйсайтып услап, басы қайықтай қара қасық пенен шала-пала сууытып ишип, кеңсеси-не келип қағазларын рети-рети менен тигип, жөнлес-тирип бууып столының үстине қойып:

«Байымбет аға. Тәжет иним, мен колхозда бир жылдан көбирек шатауат болып иследим. Қомағай-лық етип, ашкөзлик пенен колхоздың қазанына шө-миш батырғаным жоқ. Барлығы дурыс. Орнында. Қа-ғазлары жайында. Бууып қойдым. Шатауат болып бун-нан былай ислеи алмайман. Қорқып жүрип, оппыйып «столда» отырғанымнан жайпарахат жүрип мал бақ-қаным артық. Мен кеттим. Излеген менен таба алмай-сызлар. Ел қулағы елиу, ислеген ислеримнен патрат шығып, ретсиз шаталып қалсаңызлар өзим келемен. Көрискенше сау болыңызлар» деп, қағаз жазып сто-лының үстине қойды да кеңсесиниң гилтин қарауыл-ғарыға берип үйіне кешлетип қайтты. Түннің яры-мында елди жатқара берип, айыр өркеш атанға жүк-лерин артып, үстине бала-шағасын мингизип, өзи атлы басын жетелеп, Бухара тәрепте жасаушы ағайин-лерине қосылмақшы болып жолға шықты.

— Дәрибектиң үйіне неге бармадың. Бүгин орта-лыққа барыуға қолым тиймейди. Хабар кешигип қа-лыуы мүмкин,—деген Тәжетке:

— Үйіне де бардым. Қапысы қулыплаулы. Бала-шағасы көринбеди. Үйиниң айналасы көшип кеткен

хожалықтың жайына усайды, — деди ауылсовет секретары. Булардың гәпине Жәнибек суғылысып:

— Иним, Дәрибек коммунизмге шекем колхозда ша-тауат болып ислеітуғын, жер қозғалса да қозғалмай-туғын тұрақлы адам. Ол көшпейді. Алжасып басқа биреудің үйіне барған шығарсаң, — деди мысқыллы түрде оның көшіп кетіуінің себебін түсініп иш-нен қуғанып тұрған Жәнибек.

Жәнибектің гәпинің рәмаузинен тағы да бір до-малақ арзаның дүбелейін барма деп гүманланған Тә-жет гәпти созбай, яқшы кеті беріңіз. Ретін тауып баслыққа хабар берермен, деди.

Жат-жамайлардың бүлгіншілік үндеуінің тийка-рын түсінбей, өз басының ғамын ойлап пытырап по-сып жүрген адамлардың есабынан колхозда уақытша ислеушілердің саны күннен-күнге көбейіп, «Жаңа тилек» колхозы пахта планын октябрь айында орынла-ды.

Колхоздың шаруашылығы да жақсы. Хүкімет тә-репинен берілген қәрежетке, бұрынғы малға қосымша маллар сатып алынды.

Посқынлардың ишинен малларды бағыуға тилек билдирген екі хожалықты колхозға қабыллап, Найза-байдың қарауына жиберді.

Байымбет қыйынлықты жеңіп, зүрәтті сепситпей жыйнап хукіметке тапсырғаны менен, ауылсоветтің мәжілісінде екі мәртебе мәселесі қаралып, қатты ескертіу алды. Айырықша кейінгі мәжілісте ауыл-совет баслығы Әблеш, Райком хызметкері Әбилқа-сым қатты келді.

— Колхоз—күнлікші жумсайтуғын кулақлардың шөлкеми емес. Колхоздың көшіп кеткен ағзаларына шеннен тыс қысым жасап, ағайын, рууларыңыздың мә-пин гөзлемегеніңізде, олардың қолынанда зүрәтті сен айтқандай сепситпей жыйнап алыу келетугын еді. Быйыл еңлеп шығыстық. Ендігі жылдың таярлығын ким ислеп береді. Тексертеміз. Идеңыз бөтен, кулак-тың жетегіндегі адамсыз деп, райкомнан келген Әбилқасым сөзді жеті жүресінен өткерді.

— Колхоздың табысы көбейді. Гектарына 7.2 цент-нерден пахта жетистирдік. Колхозшылардың зағарасы

қалыңлап, көйлегі пүтінленді, — деп дәлил айтқан Байымбетке Абылқасым!

— Онда неге халық қашады? Тек үш-төрт хожалықтың зағарасы қалыңлаған. Жатып ишер, кисі кү-шинен күн көретугын хайяр басшысыз, орнынан боса-тып, жууапкершілікке тартыу керек! — деп алып то-пылды.

— Исимнен қәтелик тапса ГПУ маңлайымнан сый-цамайды. Пахтаны жыйнап болдық деп қарап жата алмайман. Фермадағы маллардың көбиси күннің сууық уақыты февраль, март айларында төллейді. Пахта терген посқынларға мал қораның үстин бастыртып, жыңғылға қамыс араластырып тутып, екі жеринен қыспақлатып хәм жас төлдерді сақлайтуғын жер төле қаздырып атырман. Ислетіп атырған адамларымның көбиси, қолына кетпен, бел услап жер ошақ қазып көрмеген. Мен оларды илажсызлықтан жумсасам, олар күн көриси ушын қыйналсада көңлігіп ислеп атыр. Быйыл суу шығаратуғын шығыр жетиспегенлі-ктен пахтаның көбисін сай, ой жерлерге ектик. Ол қоуипли болды. Тарнау тығылып жаптың сууы шығып кеткенде Жыңғыллы сайға, Аманбай сайына еккен пахталарды суу басып кетіп, қайта ектик. Егер келер жылы пахта есетугын болсақ бес жаптың аяғын қазып Аманбай сайының аяғындағы бозға жеткізіуіміз ке-рек. Мал қораларды жөнлеп болғаннан соң посқын-ларға қазыу қаздырып, жаптың аяғын бозға жеткер-темен. Маған кулак деп көзінді алартпа. Кулақлар Барлықбайдың кетерилисіне қатнасып, хукіметке қар-сы оқ атса, ауыллардағы оның тилеклеслері, адам-лардың ауыз біршілігін қашырып, колхоз жумысы-на иркінші жасап жүр, шамаң келсе солар менен гүрес. Қылмысым болса мен хукіметтің алдына өзим бараман. Басқа айтатугын гәплерің болмаса жумы-стың басына кеттім, — деп Байымбет есікті қатты-рақ жауып, қаплығып шығып кетті.

Қыйын күндерде ажырасып кеткен ағайын-туыс-қаңларының хәзіргі уақытта ауылларда хәр күні дүзіліп атырған колхозларға өтіп атырғанын есінтсе посқынларда соларды сағалап, ислеп атырған жумыс-ларын таслап бет-бетіне тарқасты.

Колхоз дүзімінің беккемлениуін иркіу ушын ис

леген хйле-хәрекетлериниң нәтийжесиз болып атырғанын сезген байлар менен руханийлар иштен шалыўды, ашық топылысқа өтиў менен ушластырып, көтерилiske шықты.

Барлықбай баслаған гелле кесерлер, совет дүзиние қарсы байлар менен руўханийлердиң қуўатлаўы арқасында Тахтакөпирге басып кирип колхозластырыў хәрекетиниң баслаўшылары, батрақларды аяўсыз жазалады.

Қарақалпақстан ҳукимети, Тахтакөпирдеги қозғаланды бир күн ишинде сапластырып көтерилисти шөлкемлестириўшилерди хәм оған қосылған 250 ге жақын пикири бузықларды ГПУ отряды тәрәпинен тутқынға алып, судқа берди.

1929-жылы Тахтакөпир ўақыясынан кейин Қарақалпақстан областьлық партия комитети, Қараөзек, Шымбай, Тахтакөпир, Тамды райриларындағы жат-жамайлардың хәрекетин сапластырып, социалистлик қурылысты беккемлеп, колхозласыўды дурьс шөлкемлестириў ушын халыққа жәрдем беретугын Көптилеў Нурмухамедов басшылығындағы сиясий бригаданы аўылларға жиберди. Совет ҳукиметиниң дәслепки жыллары комсомол, ЧОН отрядында, заң мекемелеринде басшы жумысларда ислеп, сиясий гүрес майданында өсип шыныққан Көптилеў, қыйыншылықтың бетине туўры қарайтуғын, тәўекелшил батыл хәрекеттиң адамы. Ол соның менен бирге даў-жәнжелди хәм халық мүддесине байланыслы мәселелерди ҳақыйқатлық тәрәзисине тартып әдил шешетуғын көреген басшы болды.

Партия тапсырған жумысты орынлаўда Көптилеў басқарған сиясий бригада Әмиўдарьянын қуярлығынан Қызыл қумның киндиги Тамды районына шекемги аўылларды аралап көрип, бармаған жери жоқ. Ол халықты турақлы мекән басып, колхозға өтип, тийкарғы ата кәсиби дийқаншылық пенен, аңшылық пенен, мал шарўашылығын раўажландырыўға шынлап кирисиўге шақырды. Сиясий бригада басшысы Көптилеў Нурмухамедовтың берген туўры көрсетпеси бойынша дара хожалықларды, орташаларды колхозға жәмлестирип, байлардың қолындағы жер хәм малды орталыққа алды. Орташаларды колхозға жәмлестирип, байлардың қолындағы жер хәм малды орталыққа алды.

Орталыққа алынған маллардың бас саны қатаң есапта болып, колхозларда көплек мал фермалары шөлкемлестирилди. Тамды районын аралап, малшарўашылығы менен айналысатуғын колхоз, совхоз дүзиўдиң планларын ислеп шығып, Тахтакөпир районының Қарабуга аўылсоветинен шығып, Шымбайға киятырған сиясий бригаданың басшысы Көптилеў Нурмухамедов «Жаңа тилек» колхозына келгенде қаңырап қалған тамларды көрди. Колхозда мал шарўашылығында ислейтуғын 4—5 хожалық хәм басқарма ағзаларынан Байымбет, Найзабай, Тәжет онлықлардың баслығы Иният, Муптулла, Матраз, колхозшыдан Жәнибектен басқалары тарқасып кеткен.

Колхоздың кеңсесине келип қараўылды жиберип Байымбетти шақыртып алып, Көптилеў керекли қағазлар менен танысып отырып, усындай жақсы аўхалдағы колхоздың дағысып кеткенине түсинбеди. Бир ўақытлары алдындағы қағаздан басын көтерип, шаршаған кейип бенен терең дем алып:

— Жолдас, колхоз баслығы, мына қағаздағы мағлыўматларыңыз маған Хожанасраддийинниң гәпиндей болса, өзиниз саўаш майданында әскерлеринен айырылып қалған аңгөдек әскербасыдай көринип турсыз.

— Колхоз деген билимине жигери сай, оңлылаў, ел басқарыўға уқыбы бар, если адам басшылық ететуғын шөлкем екен. Мениң қолымнан ол келмеди. Халық айыплы емес. Хәзирги тарап кетиўдиң себеби тек түсинбеўшиликтен келип шығып атыр.

— Онда неге түсинисип ислескен лосқынларды колхозға қабылламадыңыз?

— Олар ўақытша ағайин-туўысқанларынан ажырасып келгенлер еди. Хәзир хәммеси ағайинлери келип мақан басқан аўыл советтиң қараўындағы колхозларға арза болып өтти.

— Сизлер Тахтакөпир районы менен шегарадасыз. Мүмкин адамларыңызға Барлықбайдың самалының салқыны түскен шығар. Бералиев Иният деген усы колхозда онлық болып ислеўши адам, Тамдыға баратуғын жолдың бойындағы Қарақыздың қудығы деген жерде отырғанында Туркиядан келген Ийшанды үйинде бир хәпте күтип, Шымбай қаласындағы мешиттиң имамы Хажы ийшанға ертип апарған.

— Бул айтып отырғаныңыз 1918-жылғы жақия. Иният моллада, ийшанда, тәуипте емес. Бірақ динге исенетуғын хешкимге зыянсыз адам. Ол оны қудай ушын, кабатулла тәрептен келген қасийетли адам деп күтип хызмет ислегени рас. Олар менен рәсмий байланысы жоқ. Болмаған. Бас пайдасына пүтин, хадал мийнет ислеп, өзиниң табысы менен бала-шағасын бағып жүрген әпиұайы көпшиликтиң биреуи. Быйыл 4 гектар жерге ғауаша егип, хәр гектарынан 8 центнерден зүрәт тоглап, 32 центнер пахта жетистирди. Мен билетуғын еки атасынан бери қарай мийнети менен еппеп күнелтип жүрген адам.

— Бас шатауат Тоғысов неге қашып кетти?

— Ол есапты жақсы билетуғын болғаны менен мөмин, көленкесинен қорқатуғын жигит еди. Есабымның дүзиу жақтында басымды аман сақлайын деген ой менен кетти. Исенбесеңиз мынау кетеріндеги жазып таслап кеткен қағазы. Оқып көриңиз!

Көптілеу колхоз баслығының берген қағазын оқып отырып, мыйығынан күлди де:

— Барлық кемшилигінде шаң жуқтырмай сөз бенен соқпақ тауып қутылып турсан. Ертең азанда колхоздың басқарма ағзалары менен ауыл советтиң кеңсесіне барасыз. Колхоздың мәселесін сол жерде шешеміз. Бизлер «Социализм» колхозына өтемиз. Мына еки жигит усы кәрада болып колхоздың барлық жұмыстарын тексерип, ақ-қарасын айырып береді. Геалескенше саламат болыңыз!—деди Көптілеу, Байымбетке пикириңиз жумбақ болып тұрыпты деген көзқарас пенен.

Колхозды тексеріуге қалған еки жигит:—дизимде аты көрсетілген адамлардың хәммесін усы жерге келтиресен. Анығын сораимыз. Складтағы гәллени өлшеймиз. Егер үш қадақ кем келсе ямаса толық алмадым деп дизимдеги адамлардың биреуи айтса да силерди гириптаң етиуге оның өзи де жетеди. Ауқатты кеңседе ишемиз. Усылай ислеуимизге шараят туудырысан!—деди Байымбетке түсин сууытып.

— Яқшы ишим. Тексергенлеріңиз бизге де жақсы, —деген Байымбет шатауаттың кеңсесін босаттырып, төрине шыпта төсетип, төсек орын алып келдирди. Жәнибекти қасына қосып, излеген адамларын шақырып бересең деп тапсырды.

Тексеріуші комиссия менен еки күн бирге болған Жәнибек жазылғанлардың барлығы құрғақ гәп болып шыққанына иренжип, Бердибайды қасына алып районға атланды. Келсе Әбилқасым үйінде екен. Кешлетип келген Жәнибек пенен Бердибайды Әбилқасым күтип алып, төргі өжиресінде үшеуи отырып көп сөйлесті.

— Ол жағынан қысынбаңыздар. Колхозыңызды «Социализм» колхозына қосамыз. Усыған дейін тилге тийек етерликтей себеп тауып райкомға арза түсирсеңдер, булардың мәселесін райкомда қаратып хәммесін хәммелден босаттыраман. Қосылатуғын еки колхоздың басқарма сайлайтуғын жыйналысында да өзим қатнасаман. Тәрептарларыңды тайсалақламайтуғын етип таярлай беріңдер. Жәнибек аға, көпшилик қолласа, мейі кууатлайман. Баслық боласан. Усы сапар қармансаңлар бир нәрсе илинеди,—деди Әбилқасым Жәнибекке.

— Ал бала, мен баслық болсам, саған сол күни Тәжеттің хәмелин әперемен. Ислегенине азғана мийнет күн қосып жазсаң аққуұдай, сүмбил шашлы перийзатлар қолында болады. Абырай менен бахыттың уясы—хәмел. Хәмел қолға тийсе, бахытта, абырайда шалғайымызға оратылып, қустай ушып келе береді. Әбилқасым бизлер ушын белін бууып атыр. Колхозда сен билмейтуғын хеш нәрсе жоқ. Тағы да бир мәртебе қатырып райкомның өзіне жазып жибер,—деди Жәнибек муртын таулап. Бердибай да йошып отыр.—Жәкең Әбилқасымды құрқылтайдың палапанындай торына мықлап түсирген екен. Алдыңғы күни Әбилқасым, Тилеуімбет кепениң жайының алдындағы жалғыз жийдениң түбинде Гүлимхан екеуи қушақласып отырғанын Әлийдің үйінен киятырып көзім менен көрдім. Гүлимханның үлбиреген ақтамағы йошы бар жигитти жолында жатқызады. Әбилқасым, сулыұға кумар даңқпараз жигит. Ақылсыз жигиттің сулыұ нашар туғыры. Жәнибек, Әбилқасымның аяғына балақ тақпағаны менен туғырға мықлап қондырған екен. Домалақ арзаны жаңа жазып жүргенім жоқ. Барлық колхозшылардың атынан жазып жиберейін. Мини жоқ басшы болмайды. Силтеген қылышым дийдилеген жериме дәл тийсе, табельщик болып аша таяқты арқалап есим жоқпа. Тап Дәрибектің орнына бухгалтер боламан,—деди Бердибай, өзінше тон пишип. Қонақларының кууанышлы отырғанына рийза болған Әбилқасым:

— Кише, хә Аққалыш кише, тамағыңды тезлет, менің кеңседе азғана жазатуғын қағазым бар еді,—деп орнында отырып дауыслады. Аққалыш Әбилқасымның өзінен үлкен ағасының хаялы. Күйеуін Төрткүлге баратырғанда Жунайдаханның нөкерлері 1918-жылы өлтирген.

Шымбайға жұмысқа өткелі жалғыз баслы Әбилқасым кишесі менен бірге турады.

— Тамақты күнде жеп жүрміз. Бизлер асығыспыз. Сенде жұмысыңнан қалма. Бизлердинде еле баратуғын жериміз бар,—деп Жәнибек чайға пәтия етип орнынан түргелді.

Түни менен үйінде таң гүзетіп арза жазған Бердибай, азанда таң қараңғысынан атланып үш мүйешли қағазды районлық почтаның хат салатуғын темир яшигине апарып таслап, сәскеде үйіне қайтып киятырғанында колхозды тексеріп болған екі атлы жигит орыс жолдың бойындағы ауылсоветтің кеңсесіне қарай кетіп баратыр еді. Колхоз баслығы комиссия келген күні, Найзабайды шақырып алып:

— Дийханшылықты жыйнап аламыз деп бір тәрәплемелик етип, шаруаны естен шығарыппыз. Быйыл қыс оғыры сууық болады. Байғара шоқаттан гөне қыйы қалың жерден қой қамайтуғын екі ашық қора, бір бастырма қора ислет. Бийік өскен шеңгелден шауып, қаңбақ басып, қалың етип тутыңдар. Қой қапталынан самал өтпесе, үстинен тонбайды. Байрақ берилетуғын шаруалардың дизиміне Аймағамбетті де қос. Быйыл көп қозы алды. Шығын болған жоқ. Жүн тапсыруы планын орынлады. Мен аткөнекте болып, күш-көліклердің ғаррыларын бөлек ажыраттыраман. Арық-туығын бөлек бақтырып, еті семіз, ғарры өгіздерді, атларды жеке хожалықтардың гөшке тапсырып атырған меншигиндегі малға алмастырып аламан. Складтағы гәлле өлшенді. Хәммесі саррас, қолды сууытпай жұмыстың тауын жаздырмай ислейсең. Қозған қораны құрғақ, боз жерден жақсылап соқтыр. Саған тапсырма усы,—деді Найзабайға рухсат беріп, өзі аткөнекке кетті.

Ауыл советтің кеңсесіне «Жаңа тилек» колхозының басшылары толық жыйналған. Көптілеу Нурмухамедов қатнасып отырған ауылсоветтің усы мәжі-

лісінде «Жаңа тилек» колхозын тексерген комиссияның басшысы, тексеріудің жуумағы бойынша жасаған мәлімлемесінде:

— Колхоз басшыларының тийкаргы жол қойған қате-кемшилигі, колхоз ағзаларының тарап кеткенлігінен. Басқа жұмыстары жаман емес. Арзада көрсетілген кемшиліктердің көбісі жалған, дөхметтерден ибарат. Сондай болса да, колхозды басқа колхозға қосып ирилendirіп беккемлемесе алдағы уақытта оның ақыбеті орны толмайтуғын өкінішке қалдыратуғыны сөзсіз.

Колхоздың егислик жер көлемі не бары—18 гектар. Кімді кім жеңер екен деп ауыл екі жаққа бөлініп турған уақытта хукимет тәрәпинен берилетуғын трактор, тырма хәм басқа да ауыл хожалық құрал-сайманларын өнімлі пайдаланып, колхозды абаданластыра алмайды. Кешиктирмей колхозды бириктиріу, алда турған қыйыншылықтардан, қутылуыдың бірден-бір дурыс жолы,—деді мәлімлеме жасаған комиссия басшысы. Ауыл совет баслығы Әблеш Қаниязов—«Жаңа тилек» колхозының басшыларының жол қойған кемшилигі қатты шара қолланыуға сазауар. Бирақ, колхоз басшылары бірқанша ири қыйыншылықтарды жеңіп дийханшылықта жетистірілген зүрәәтті зая етпей жыйнап алыуға еристи. Мал қыслатыуға хәр тәрәплеме таярлық жұмыстарын жақсы ислеп, мол отшөп жыйнады. Ерискен усындай табыстарын алдағы уақытта пәтийжели егуі үшін, бул колхозды иргелес «Социализм» колхозына қосыу керек. Буның өзі колхоз басшыларына үлкен жаза хәм тәрбия. Қалған мәселелі екі колхоздың хәзиргі жалпы жыйналысында сөз етеміз.—деді де мәжілисті жапты. Шығып сөйлемекші болып ийнени жипке дизіп отырған Жәнибек:

«Яқшы бул жерде әшқара болыудан қутылғаныңыз бенен жалпы жыйналыста сақлаулы сыбағаларды алдыңызға бәрибір тартаман»,—деп Байымбетке қарау менен олда орнынан түргелді.

Ии екі колхоздың хәзиргі жалпы жыйналысында Рустембайдың сейсханасында өткерилді. Жалпы жыйналыста шығып сөйлеген Жәнибек, Бердибай, «Социализм» колхозынан Қадырбайлар хәмелушын айтысып ортаға иритки таслағаны менен сөзле-

ри пәтиұаға алынбай, көпшиликтің ауыз біршилігі менен колхоз бұрынғысынша «Социализм» колхозы деп аталып басқарма баслығына Емберген, шатауаты болып Тәжет, басқарма баслығының орынбасары болып Оразгүл Өтегенова сайланды.

«Жаңа тилек» колхозының баслығы Байымбет мал фермасына ферма баслық болып бекитилип, басқарма арзалығына сайланды.

Жәнибек, Бердибай, Қыдырбай бұл сапары да колхоз арзаларының қоллауына ересе алмай, басшы хызметке илинбеди. Жәнибектің арқасын тамға сүйегендей исенип жүрген адамы Әбилқасымда хәкісине районнан келмей қалды.

Жыйналыста Қарақалпақстан областлық атқаруы комитетінің Председатели Көптілеу Нұрмухамедов Қарақалпақстанда колхозласыудың барысы хәм ярым көшпели Қараөзек, Шымбай, Тахтакөпір, Тамды районларында халықты отырықшылыққа айландырудың келешегі тууралы, совет мекемелерінде бетін бүркеп араласып жүрген теріс пикирлі сумлардан қутылуының әхмийеті, хәққында қысқаша сөз сөйледі.

— Жолдаслар! 1924-жылдың ноябрь айында СССРдың қурамында еркинлік шаңарағын көтерген қарақалпақ халқы, гөне дәуірдің азаплы соқпағынан қутылып, халық хожалығын социалистлик жол менен өркендетіп. Октябрьдің бахыт гүзары менен табыслар шыңына өрлеп княтыр. Жақын жыллардың ишинде жартыұсыз өнім беретугын ауыл хожалығын, көп тараулы, мол зүрәат беретугын халық хожалығының тийкаргы тарауына айналдырамыз.

Жер сүріу, мала басыу, туқым себиу, жүк тасыу, тағы басқа дийханшылықта исленетугын ауыр жұмысларды трактор хәм машиналар атқарады.

Шымбай районында пахташылықты көрилмеген дәрежеде рауажландыруу белгиленип, пахта заводы салынып атыр. Санаат орынларын қурып халық хожалығын техника менен тәмийинлеп үлкемизди алдығылар дәрежесине жеткеріу ушын халқымыз ғайрат пенен ислеп атыр. Тууысқан Москва, Ленинград, Киев, Ташкент, Орынбор, Қазан қалаларынан хәр түрлі тараудағы қәнигели рабочийлар келип, халқымыз бенен бирге қол усласып, келешегимиз ушын мийнет ислеп, тер төгіуде. Хәзир майда еки колхозды бирикти

рип, үлкен техниканы еркин пайдалана алатугын қәрежети жетерли, билек саны көп, дийханшылық пенен бирге мал шаруашылығын кең түрде рауажландыратугын колхоз дүздиңизлер. Бул зор табыс. Бирақ еле де болса қараңғыда ушатугын гөне тамның жарығында жасайтуғын жарғанаттай, арамызда жасырынып жүрген, көлеңкеси өзине сая болмайтуғын жат-жамайлардың қалдықлары колхоз дүзимин жаманлап, өзлериниң жолы болмасада халықты таза жолдан адастырып, жұмысымызға кесент беретугынлар ушырасады. Булардың хәрекеті—тақырда жыйналған жауын сууын толқынындай. Уақытында әшкаралап, сапластырып отырсақ, енди ең жайып жұмысымызға иркиниш бола алмайды. Баслы ұазыйпа жарықта жасырынып қалған жат-жамайларды уясында сапластырып, совет дүзиминиң артықмашлығына пухараның исенимин арттырып айдын жол менен, табысы мол мийнет ислеп, үлкемизди гүллендирип, рауажланған еллердин қатарына жеткеріу.

Коммунистлер баслаған мийнеткеш халқымыз сөзсиз алдына қойған мақсетине ериседи.

Тағы да айтатугын бир гәп. хәзир сезип турман, гейпара хат танийтуғын бес-алты үйге басшы ағайинтуғаны көп жигитлер «хәмел жетиспеди гой басқа колхозға кетемиздағы» дегендей кейипке берилип, ренжиіп отыр. Адамгершилик хәмел тәрезиси менен бахаланбайды. Өзи ислеген тарауда халыққа хадал хызмет етиуи менен бахаланады. Сонлықтан сауатлы жигитлер хәмелдин арманы менен ойланып, өзін-өзи қайрап адамлар арасында алакөзлик туудырғанды қойыуы керек. Бизлердин усы кемшилигимизди жат-жамайлар класслық түресті тутандыруға тамызық ретинде пайдаланып жүр. Айырықша дара хожалық болып отырған орташалар арасында «халықты таслап шетке кетпе, шетке кетсеңде қиянет етпе» деген жаңа өмирдин пақсасына тербиш болып қаланыу—хәрбир азаматтың әдиули ұазыйпасы. Сонда ғана дәуірдин арқамыздағы ауыр жүгин мәнзилине жеткере аламыз.

Тахтакөпір районында Жаңадәрәя бойынан көшип келген 75 хожалықтың турмыслары аянышлы. Ашжалаңаш, жас нәрестелерин изине ертип, бир тислемнан сорап ауылларды аралап жүреді екен. Қолларындағы маллары менен илип алар мүлкін Қазалы—

Қармақшыда Ақмырза ийшанның баслауы менен хукиметке қарсы шыққан қазақ байларының шабарманлары тартып алып, өзлерін постырып жиберген. Хожалығындағы адамлардың санына қарап мәмлекет тәрәппенен ғәлле, тауар берил Тахтакөпир районының екінші ауыл советине қараслы Ақкөл деген жерден мәкан белгилеп, колхозға жәмлестіріп, «Қызыл-Отау» колхозын дүздік. Орталарынан Қутыбайды колхозға басшылық етип сайлады. Колхозды шөлкемлестіруге арналған жалпы жыйналыста Бағжан деген келіншек:

— «Ашлық пенен жоқшылықтың хәсиретін көп тартуғын аналар. Мениң емизіулі жас балам бар. Посып киятырғанда үш күн бир тислем нан таппай тарықтық. Еки-үш түйір торақты ауызымызға салып, суу ишип жүрек жалғап киятырмыз. Анасының аш екенін нәресте билеме. Емшек еметуғын уақыты болғанда құндақлап орап қойған шүберегеме аяғын тиреп қолын ербецлетіп, шырқырап жылай берди. Мениң оны емизетуғын халым жоқ. Ашлықтан кендирип кесилип сүт шықпайды. Нәрестем шырқырап емшек излеп, жылай берди. Мен шыдамадым. Сүтте қаннан шығады. Сүт шықпаса қан шығар, өзимнің қанымнан көрекленіп, жарық дүньяға келген нәрестем ғой. Шырқырап аштан өлмесін деп емшегимнің ушын пәки менен тилип аузына салдым. Аш адамнан қанда шықпайды екен. Нәрестем омырауымды аймалауы менен көзін жумды. Бул мениң бир өзимнің басымдағы қайғы-хәсирет емес. Тахтакөпирге жетип, тоғайдан жигилдик, жийде терип жеп тойынаман дегенше, талай нәрестелер усылайынша көзін жумды. Бизлерге ғам-хорлық жасап, ашлықтың әжелинен қутқарып, усындай колхоз дүзип, жер суу, мал-мүлик берип атырған кесес хукиметине рахмет!

Мениң усы жыйналысқа қатнасып отырған аналар атынан айтатуғыным, еки мәртебе көшкеннен, бир рет душпан менен айқасып өлген артық. Еле алдымызда қыйын күнлердің жеңили, уайым-қайғының қууанышы бар. Аш-әптадалықтың түнлигин сыпырып, қарнымызды тойдыратуғын ана жер болса, жерден керегинди өңдиретуғын — мийнет. Жеңи пүтин көйлөк кийип, тойып жүрип өзимиз ушын мийнет ислесек әрманымыз жоқ», — деп көзине жас алып турып сөйледі. Бул ма-лымызды ортаға салып колхоз болсақ күн көрисимиз-

ден айырылып қаламыз деп шеткерилеп атырған орташа хожалықлардың тәғдири. Тағы қайталап айтаман. Орташаларды колхозға тартып, колхоз дүзимин беккемлесек жармамыз қойу болмайды, — деп Көптілеу гәпин жуу мақлады.

Жыйналыстан шыққан Жәнибек изинен ерип киятырған Бердибай менен Қадырбайға, — бас жибин үзген бузаудай изиме ерип, гүдик туудырмай кетип, арман. Үйге бирге барып, бир майдан көпирип отырып гөжеге тойып қайта жақсызлар ғой, — деди де атына минип тууры үйине тартты. Усылар менен биригип не муратқа жетемен деп тисленип киятырған Жәнибектің алдынан шыққан хаялы: — үйдеги қарабет, жетипасырымызды жерге бүгіп, анна ауылдағы жалғыз баслы аумақай менен қашып кетипти!

— Қаяқтағы, қайсы аумақай менен, кимнің қарабети тууралы зарланып турсан?

— Үйдеги нашарың! Қазалы тәрәптен келген кешегі жигиттің бергенин алып, мингестіріп жиберейик. Усы мақау шашын майлап, айнаға қарай береді деп айттымға саған! Еле жас, қатнасқандай тәуіррек, оқыған жалаңаяқлардың биреуіне берип, қайнаға болып қайқайып жүремен деп бет бақтырмаған едің. Оның емешеси қурып, күлип қараған жигиттен қуры алақан қалмайтұғынын қайтермен. Барып турған сырғыяның өзи еди. Бесиктегі тәрбиясына барып, ақырында жер сыйпатып кетти! — деп шаулап келатырған хаялына.

— Болды, тоқтат ыңқылдынды! Әйтеуір ауыл адамы менен кетсе болар. Төргі өжирену сыпырыстырып, төсек сал! — дедиде атынан түсіп, үйине қарай киятырған 4—5 атлыға қарап турды.

«Йпырмай, Гүлимханның қашып кеткен хабарын еситип Әбилқасым жыйналысқа келмеген екенго! Мейли, Мына келатырған аумақай Әбеннің жиберип отырған жаушылары. Болар не болды. Исти шийеленистirmeйин», деди де келип түсіп атырған қонақлар менен жылы шырай менен кеуилли сәлемлесип, атларын байлап, хешнәрседен хабары жоқ адамдай, алдыларында құрдай жорғалап, үйине мирәт етті.

Кеңнен таслаған бойраның үстине төселген таза қурақ көрпешеде отырып, чай ишип, сарымай қуйған қатымбыламық жеп хәзлескен қонақлардың жасы үлкені, Әбеннің жақын ағасы Жумабай гәп баслады.

— Жәнибек иним, қыз бөтен үйдің қызығы деген, балалар ұсындай бір «урлық» ислепті. Атадан кия-тырған жол. Бизлер кеширим сорап алдыңнан өтиуге келдік. Ендиги гәп хәм жеңиллік өзінде. Бұрын қатар отырған қонсы болсақ, балалардың арқасында ба-ұйрман қуда-тамыр болып отырмыз. Рухсат берсен, шамамызға қарай мереке берип, халықтың пәтиясын алажақ едик.

— Қыз сақлаған қырғауылдың палапанын асыра-ған менен бірдей екен. Гүлимхан тууысқан ағамның қызы. Әкеси Жәлий мақсымның жылауында болды деген жала менен усланып кетті. Шешеси өткен жы-лы сүзек кеселинен қайтыс болғаннан соң, өзим қолы-ма әкеліп балаларым менен бірдей көріп тәрбиялап атыр едим. Жақыннан берли Шымбайдағы дүканшы-лық оқыуда оқып жүр еді. Мениң қыйналып отырғаным, оқыуын питкермей туып кетіп қалғаны. Әбенде жа-ман жигит емес, өзиниң теңі. Жарлы екен деп жастан түңилиуге болмайды. Келешегі алдында. Рухсат ал-ладан, қарсы емеспен.—деді.

— Жәнибек иним, азаматлығыңа рахмет! Өзлери-мизде азамат қой деп еркінлеу келип едик. Бұрынғы-дай қалың мал санап беретугын уақыт емес. Жолы құры болмасын деп алып келген түйиншигимиз еді, хәрне барына рийза боласыз, —деді де гәп баслаған жасы үлкен онбес метр жупқа тауар менен түйинши-кти Жәнибектің алдына таслады.

— Рахмет, алып келген ықласларыңа кеуилим тол-ды!—деп Жәнибек түйиншикти тауары менен өзі сүй-енип отырған аршаның үстине қойды.

Ауыз біршиликлерине Әбдирейим хожа пәтия бер-ді. Қонақларды атландырып шығарып салған Жәни-бек, көп үйлі анналар менен қуда болғанына қуған-ғаны менен Әбилқасымнан қол үзіп қалатуғынына өкиніп отыр. Қолына киргизіп отырған жесир жеңге-сі Аққалышта Гүлимхандай келиним болса питегене мийнетім жеңиллер еді. Райкомға жұмысқа өткелі Төре жигиттің қонағы көбейіп баратыр, —деп хәр барғанда Жәнибекке құлақ қағыс етіп айтатуғын еді.

Аққалыш қыз уақытында Жәнибектің ауылында өскен. Ата-тегиниң ким болғанын толық биледи. Би-гениниң барлығын айтып, қарындасын бергиси келмей, қашырып жиберген өзі деп Әбилқасымды изине сал-

са, анналар тууе бір алланың өзі де аман алып қал-амайтуғынлығы ядына түскен гезде:

— Қатын буның кейни қалай болар екен? Әбилқа-сымның да кеуили бар еді?—деп орнынан түргелигі өжирениң ишинде теңселип арман-берман жүре басла-ды.

— Әбилқасымды өзим тоқтатаман. Оннанда түйин-шикти шешіп ишиндегисін сана. тауарын Әбилқасым-ның жеңгесине қыздан кийген көйлегін деп апарамаң, —деді ошаққа нан қатырып отырған хаялы.

Түйиншикти шешіп ишиндегі пулды санаған Жә-нибек:—шамасына қарағанда жаман емес. Аумақай болған менен Хийуа ханының алдында тайсалмай сөйлеген анналардың беделлі ақсақалы Бекназар бий-дің әуладығо. Мен жатып бір майдан уйықламасам басымның сақыйнасы тутажақ, қатты ауырып тур, —деді де Жәнибек шапанын басына бүркенип қыйсай-уудан қорылдыға басты.

Әбилқасым Гүлимханның турмысқа шығып кетке-нин еситпеген адамдай, Жәнибекті көрсе ағалап сә-лемин жаздырмай, қандай жұмысы болса питкеріп жүр.

Еппен есап-шотты, қаға алатуғын болып үйренді. Сауаты бар. Зейинли. Илип кетеді деп райпоның ба-слығына айтып, Гүлимханды ауылсоветтің кеңсесиниң қасындағы «ақ дүканға» сатыушылыққа өткерді.

Гүлимхан дүканға өткелі берлі Әбилқасым 5-ауыл-советке қараслы «Социализм» колхозына жұмыс ба-бында көп келетуғын болды.

Әбилқасым келсе тауыстай таранып, жилуа менен сәлемлесіп, периниң қызындай кубылып жүріп хыз-мет ислейді.

Кешқурын дүканның қапысын илип қойып, бүгін-ги сауда ислеген пулларын есаппап атырғанда:

— Гүлимхан қапынды аш!—деп Әбилқасым сырт-тан дауыслады. Биймезгил Гүлимхан менен дүканнан шығып киятырған Әбилқасымды көрген Қадырбай, Жәнибектің үйіне атлы шауып келип:

— Аға, мына тапалды Төрткүлден келген ГПУ дың хызметкери болса да хәзир әжелдің қолына тапсырай-ын ба?—деді аттың үстінде ентигіп.

— Түлки көмеді, сағал ашады. Сағалдай өзін көзге түсіп көринбе! Абырайды төкпе! Анна ауылдағы

жигитлердің бiреуiне, ямаса Гүлiмхан менен бiрге киятырғанында Әбеннің өзiне көрсетiп жиберсең, қайтып бизiң колхозға қарай атламайтуғын етiп сiлейтедi. Әбилқасым Әбеннің аұылда көп болмайтуғынынан пайдаланып еркін келiп-кетiп жүр,—дедi.

Әбен колхоздың жақында алған файтон арбасы менен күн ара қонып, Нөкiстен лампа май, қанар тигетуғын кенеп, пазна, күшен сыяқлы хәр түрлi колхозға кереклi жүклердi тасыйды.

Қадырбайда Гүлiмхан деп өкпесiн қолына алып сыртынан ашық болып жүрген жигит. Ебiндей саұаты бар, тилге келсе алмайтуғын жауы жоқ, бiр адамның соңына түссе қасқырдың сарқытын аңлыған тұлкидей изiнен қалмайды, гәпi еки ушлы, пәкiнiң жүзiндей жигит. Әбилқасым рус тузем мектебiнiң 2-класын пiткерiп совет дәуiрiнде Қызыл орда да арнаулы күресте оқыған, қатарына қарағанда саұатлы, тышқанның иiнiндей ишiнде қалтарысы көп зымиян жигит.

Жұмыс бабында келген болып, Гүлiмхан менен ушырасқанын хәзiрше сездiрген емес.

Матразды босаттырып, Жәнибек оның орнына болыуына жәрдемлескен де Әбилқасым. Сонлықтан Жәнибек аұылының адамы Қадырбайға өзiң көзге түспе, деп ақыл айтып үшеуiнде ұзын арқанлап, кең тусап, жеке басының мәпiне уақытша болса да тiрек етiп жүр.

* * *

Ақкөкiрек Әбен өгiз арбадай аұдаңлап шыйқылдамайтуғын суұдай жаңа файтон арба айдағанына мәс болып, хәптесiнде үйiне бiр-екi түнеп, Гүлiмханға сийрек келетуғын сыйлы қонақтай көрiнiп, бийпатпадай исенiп арбасын айдап жүре бердi.

Бүгiн күндегiден ертелеу келiп, арбасын туұарып атларын аткөнекке байлап, үйiне келатырғанында алдынан Қадырбай шығып:

— Қатының дүканшы болғансоң хеш нәрсеге мүтәж емессең. Дүканға шыймақпал келiптi. Өзiм барып сарасам бермей жиберер. Жүр, мағаң бiр кийiм-лик алып бер,—дедi.

Әбен екеуi дүканға жақынлағанда сен бара бер, мен хәзiр,—деп Қадырбай жыңғылдың арасына кирип кеттi.

— Маңлайы қара қатын алып хожалық болсаңда, бөтен үйге барғанда аұқатты көп жейтуғын мешкейлигiң еле қалмаған екенғо,—деп Әбен дүканның қапысын ашқанда Гүлiмхан менен күлiсiп сөйлесiп турған Әбилқасымды көрiп, табалдырықтан атлаған халында турып қалды.

Әбендi көрiуден:—Гүлiмхан дүканға келген таұарларды өз бетiңше дус келген адамға сатпа. Тек усы колхоздың билеклерiне сат!—деп тәртiп берген Әбилқасым:

— Хау Әбекен келiптi ғо, харма! Жұмыслар жақсыма? Бүгiн не жүклеп келдiң?—дедi.

— Колхоздың таұсылмайтуғын қәдiмгi көп затларығой,—деп қысқаша селқос жууап бердi. Дүканға қалай кирсе, солай тез шыққан Әбен, Гүлiмханға—дәрриу үйге қайт!—дедi кетiп баратырғанында.

— Ха бала, алып берген таұарың қайда, неге қашып баратырсаң?—деп қапталласып келген Қадырбайға үндеместен еки көзi қанталасып:—көрсетемен оған, бiреудiң қатыны менен оңашада сөйлескендi,—деп гүбiрленiп үй бетiне қарай кеттi.

Қолына дүканның гилтiн услаған Гүлiмхан, Әбилқасымның бетiнен сүйiп:

— Әбен ашыұланыңқыраң кеттi. Шаршап келген шығар. Еле талай жайпарахат ушырасамыз, хәзiр жолыңнан қалма,—дедi де қарауыл ғаррыны шақырып, дүканын қулыплап, үйiне жетиуге асығып, шаққан-шаққан жүрiп киятыр.

Әбилқасым дүканнан шығып, қалаға қайтпай, орыс жол менен қубладағы «Алғабас» колхозына қарай кеттi.

Әбен арбаның көшерiн майлап, босаған жерлерiне шеге қағып, сынған тахтайларын өзгертемен деп ертенiне жұмысына бармады.

Гүлiмхан дүканына кеткеннен соң, атқорадағы ылаққа шабатутын көк атын ертлеп, басына нәхән түркмени шөгiрме кийiп, ийегiне Хийұаға барғанда тойларда ойын көрсететуғын масқарапазлардан сатып алған сақалын байлап, Шымбайға шығатуғын жолдың бойындағы Жуманның бағының ишiнде жасырынып, Әбилқасымның жолын тосып турды.

Түстен кейiн, қалаға қайтып баратырған Әбилқасымның изiнен жетiп хәйле-пәйлесiне қаратпай, ба-

сына кенеп қалтаны кийгизіп, еринің басындағы тоғанақлы арқанды алып, екі қолын қосып орап, шийге ораған кийіздей тас қылып таңып таслады.

Соннан кейін Әбилқасымды алдына еңгеріп, Тахтакөпірге қарай туұры кететұғын арба жол менен атының басын қояберди. Биреудің некелі хаялына ысылатуғын қолынды шыл-пәрше етейін деп қамшысының сабы менен шығанағына алдырып-алдырып жиберди. Узаққырап шығып, питеу жара етип, силейтип урып, жолдың шетіндегі оқпанға ылақтырып жиберди. Әбилқасымды кешқұрын ырақлы ауылдан Шымбайдағы құмбызға шеңгел тасыйтуғын артелдің адамлары оқпаннан шығарып алып, аяқ-қолын шешіп үйіне жеткеріп кетті.

Онбес күндей үйінде жатып, тәуір болғансоң Әбилқасым жұмысқа шықты. Жұмысқа келсе, кеңсесінің алдында Жәнібектің хаялы күтіп отырған экен.

— Төре жигит, сенің бұндай болып ауырып қалтаныңнан хабарсыз едік. Уақтында кеуіліңді сорап келе алмағанымызға уятлымыз. Ағаңның тамағындағы мыспылы қайта қозып, төсек тартып жатыр. Соннан соң өзім келип отырғаным. Әйтеуір хеш жерің зақымланбай тәуір болып кеттіңбе? Достыңнан душпаның көп заман. Абайлап жүрегөр. Үйіне туұры барыуға да гәп болама деп сескенеміз. Өзің билетуғының Бердимурат бурықтың шарбағына қой байлап кеттім. Бир қонағыңды күтерсең,—деді елжиреп.

— Рахмет жеңге. Шүкир. Денсаулығым жақсы, әумесер сыйласықтан айырса, ант урған ауызбиршиликті бузады. Изин қуудаласқаным жоқ. Жәкеңе сәлем айт. Үйге барыңыз!—деп азғана сөйлесіп турды да кеңсесіне кирип кетті.

Гүлимханды Әбен алғалы берлі Қадырбай бас айланып, құлап қалатуғын кеселге тап болды. Тәуіпке көринемен, емленемен деп жұмысқа қолы бармай, еларалап қыдырып жүретуғын әдетті шығарды. Гүлимханға интизар болып жүрген уақытында жиберген хаялы қарасыйрақ Қәлекеге турмысқа шығып, гүрлеген хожалық болып кетті.

Үйінде отыра алмайтуғын және бир себебі «изин» деги екі иинді аяқландыра алмай жүргенімізде сырғыяны аламан деп хәуаланып әнедей хожалығынды бузып, буралқы ийттей сенінде қаңғып жүргенін

мынау. Сени көріп отырған иинлеріңнің де талабы келіссе болар еди. Пахта терими тамам болғалы берлі, жұмыссыз ел гезіп, түтін аңлып жүрген сенің басқа бир адам жоқ. Сол сырғыя сени дуғалап ақылы зайыл етип, өзі байға тийіп өте кетті.

Бүгін хешқайда кетпейсең. Дәуекеннің жүзінде Досберген ийшан келеді деп, арнаулы үй ажыратып, соятуғын малын байлап отыр. Сенде сол үйге барып ийшанға хызмет ісле. Әкең ийшан менен сөйлесіп, китап аштырып дуға, түтететуғын қағаз, ишетуғын ишпиртки жаздырып алады,—деп шешесі үйден шығып баратырған баласының алдын кес-кеслеп тұрып алды.

— Мениң кеселімді хешким дауалай алмайды,—деді де шешесінің гәпине құлақ аспай атына мініп қалаға қарай тартты. Оның қалаға кетіп баратырған себебі ертең Әбилқасымның үйлениу тойы. Соған хызмет ететуғын басшы жигитлердің қатарында шақырылған.

* * *

Нөкистен кешлетіп шыққан Әбен Халқабаттан өтіп, арбасын туұарып, атларын отқа жиберіп, өзі бір майдан мызғып алды да жолға шықты.

Әбен кеңсесінің азанғы ашылатуғын уақытында райПОНың складының алдына келип, атларының дизгинін тартты. Әбенді көрген қарауыл ғарры:

— Балам, аман келің бе? Мынау келінің келсе жүклесіп жиберерсең деп маған тапсырып кеткен атлары,—деді де қолма қол арбаға тийесіп, Әбенді шығарып салды.

Жеңгесі Жәнібектің хаялы менен Әбилқасымның тойына құтлы болсынға барған Гүлимхан, көп отырмай, «кеште бақсысына Әбен менен бирге келемен» деп рұхсат сорап жолға шықты. Ол Тақжаптың көпірінің үстінде ауылға хат-газет апаратырған Пердебай почта менен ушырасып, соның көлігіне илесіп, хеш қайда бурылмастан үйіне қайтты. Қаракөлден өте бергенде Сейттің тамының шығысында уйлығысып турған адамларды көрген Пердебай:

— Анау адамлардың жыйналысып тұрыуы қолайсыз ғой, паракатшылық болғай-дә!—деп атының басын

солай қарай бурды. Пердебайдың артында бурылып мойнын созып қайта-қайта қарап келатырған Гүлимхан, жақынлағанда арбаның үстіндегі РайПО дан алған заттарын танып «адамлардың қоршалап тұрғаны бизің үйдегінің арбасығой. Тезирек жүр»,—деді Пердебайға.

Арбаның алдыңғы дигиршигінің астынан Әбенди шығарып алған адамлардың:

— Жаны жоқ. Денесі музлап қалыпты,—деп бирині айтқан сөзін анық еситкен Гүлимхан атта секиріп түсіп, бар дауысы менен ұай-ұай салыуы менен келип Әбеннің үстіне өзін таслап, ботадай бозлап жылады.

Әбенди үйіне алып келип, оң жаққа қойғанда, жұмыстан шаршап келген жақын ағасы Жумабай адамларды көріп:

— Ұешкимге жаманлық иследейтуғын, қозыдай жу-ұас жалғызым-ай! Саған қандай қанишер қастыянлық иследеі екен? Жалғыз жүріп гапылда кеткен арысланым!—деп ұай-ұай салып, адамларға күш бермей басын есіктің маңлайшасына урып, зарлап отырған Гүлимхан, қайнағасына көрісіп:—сен жалғызыңнан айырылып, қанатыңнан қайырылсаң, мен асқар таудай айбатым, алдымдағы азаматымнан айырылып, бахты қара болып қалдым ғой, ұай-ұай қайнаға! —деп жылады.

Әбеннің өліміне өттегене-ай деп басын шайқап, жеттім деген де қуанышының қызығын көре алмай, әрманда кеткен екен деп көзіне жас алып, қыйналмаған адам болмады. Әбеннің өлімі кимнен болғаны туұралы гәп қозғалмады. Қадырбай, Әбеннің үйіне кеуіл айтыуға келген ауыл адамларының алдына түсіп, бар дауысы менен ұай-ұай салып, сңиреп жүріпті. Қадырбайдан ұешким гүдикленбедеі. Қайтама «бас ауырыуы болсада, тайдай бирге ойнап өскен жорасы болғансоң шыдай алмай жүргени» ғой деп сыртынан аянышлы гәплер айтты.

Әбенди бир қондырып, алыстағы ағайын-туұғанлары келгеннен соң жерледеі.

Әбеннің жүзін бергеннен соң, бир өзім үйде отыра алмайман, қорқамаң деп Гүлимхан ағасы Жәнібектің қасындағы колхоздың мал фермасына көшіп кеткен, Халмураттың қақырасына көшіп келді.

Әбенди ким қалай өлтиргенін ұешким көрмегеннен соң, ауылдың жасы үлкенлері:—Әбенге душпаны да қаслық иследейді. Дауласып изин қуұдаласқанда кимди тутамыз. Өлер бала өліп кетті. Руұхы тыныш жатсын. Неде болса қудайдан көрейік. Жаңа жәмлесіп ел болып келатырғанымызда ауызбиршилигіміз бузылмасын. Тыныш жүріңдер,—деді ауылдың жас үлкенлері, гейпара Әбенге жаны ашып, тексертеміз деп қәлемін қолына алып, арза жазбақыш болған ауылдың жигитлеріне.

— Гүлимханға халық рийза болды. Ол бийшара қудайдан усы ауұхалды тилеген дейсіздер ме? Маңлайы ашылмаған нашар ғой. Ортамызда отырмай көшіп кетті демендер. Алдында басшы енесі, ямаса қолында Әбеннің қалған баласы жоқ. Қаңғымай гәптен өзін аулақ сақлап, ағасының қасына көшіп барғаны айып емес. Бурынғыдай еріксіз әменгерлік етіп, есігіне киргизіп алатуғын дәуір өтті. Тынышыңа жүріңдер,—деді Әбеннің жақын ағасы Жумабай, Гүлимханға қыр көрсетіп еркекпіз деп едиреңлеген жақын-жууықларына.

Әбен қайтыс болғалы Қадырбай барлық жұмысын қойып, Жәнібектің үйінде жүр. Кеште Жәнібектің арқасын басып, аяқ-қолын уұқалап, қаратер болса, азаңда ерте туып қорадағы маллардың астын таза-лап, Жәнібектің сары атына жем беріп, ертлең қояды.

Гүлимхан дүканның ертерек келген күндері ала сыйырды сауғанында, айтпасада жууырып келип, Гүлимханның қолынан баспақтың бас жибиі алып, қа-зыққа байлап, ала сыйырдың ауқесін сыйпап, Гүлимханның ақ саусақтарына аузын ашып қарап тұрады.

Неше түрлі гәпті қыйыстырып айтып, адамларға сөз бермейтуғын Қадырбай Гүлимханға бир ауыз гәп айта алмай, гүцелек болған адамдай бетіне бақырайып қарап жас нәрестедей қайда барса, сонда изине еріп бара береді.

Қадырбайды еркелетіп Ақ жигит деп марапатын беріп, бала орнына жумсайтуғын Жәнібектің ҳаялы, оңашада қасына шақырып алып:

— Енді күйеу бала болатуғын өзің. Талабың оңына айланып, ашықлардың майданында бир өзің ту-

рыпсаң. Ағаңа мингизетуғын атың менен маған кийгизетуғын шайы көйлек пенен орамаллық тауарыңды жупқаның гүллі қыйлынан ямаса түрме тауардың жийегиндегі жолы барынан таярлай бер. Шырайы еле үйден шықпаған қыздан артық. Қадирин билетуғын бағманның қолына түссе, десік көрді деген аты болмаса, құлпы дөніп өсе беретуғын, хақыйқат гүл гой өзі. Ағаң бүгін қонақ шақыратуғын еді, бийкеш екеуіңіз бір арба отын алып келиңдер. Оған шекем мен нан-шөрегімді таярлап, қозының биреуін сойдыра беремен,—деді аузына қарап телмиріп отырған Қадырбайды тамсандырып.

Жәнибектің гейде ат орнына минетуғын сүр етегіне арбаны жеккен Қадырбай алтақтаға Гүлимханды отырғызып, қайшылы ауылдың шығысындағы Алийшептің қумынан жыңғыл алып келиуге кетті.

Отын шауып жүріп Қадырбай Гүлимханнан жыллы сөз еситкиси келип, күліп гәп басласа, оның бетіне ишіндегі жек көріушіліктің ызғары теуіп, дүзіу гәп айтпайды. Гүлимханның екі емішегі төңкерілген кеседей төсінде томпайып, жүргенінде-турғанында бұлтаңламай, тип-тик қәлпінде дир-дир етеді. Бөкседей асырылып тирсегіне түсіп турған аттың құйысқанындай қос бурымы, уықтың ийін бауындай аш белине бұратылып Қадырбайдың сабыр-тақатын тауысып уызын қуртып баратыр.

— «Пақ не деген гөззаллық! Қос бурымын басына дастық етип, ақ төсін аймалап, үлбиреген ернінен поса алып, емін-еркін қушағында жатсам...!» Қадырбай ойланып тұр. Сәл кейинірек туып Гүлимханның саулатына нәзер таслап еді, периштедей. Мині жоқ дүп-дүзіу аяғын тик басады. Мойнының бір омыртқа қысқалығы болмаса көринісі кийіктің қуралайындай. Аңламаған адам онысын Гүлимханның кербазлығы деп жорыйды. Қаншама өзін еркін ушлап, гәп айтқысы келгени менен батылы бармай, Қадырбай отын жыйнап жүрген Гүлимханға қарай береді.

— Қадырбай, бір гәп айтқың келип жутынып тұрсаң гой. Тартынба. Айтабер. Әдеп сақлап уялатуғын бұрынғыдай қыз емеспен. Сен қатын таслаған жигит болсаң, мен байы өлген жесір, қатынмап.—деді реңкі сурланып.

— Гүлимхан, сен маған еле үйден шықпаған пе-

рийзатсан. Мен сени сүйгеним менен ойымды өзіңе уақытыңда ашық айта алмай, әрманда қалған ашығынман.

— Сонда не айтпақшысаң маған?

— Мениң мақсетім саған үйленип, әрмансыз жасау,—деді дауысы қалтырап Қадырбай.

— Айтып тұрғаның сулыұ қатынның етегіне асылуға интизар жигиттің жеңіл құмарлығының қызбалығы емеспе?—деді Гүлимхан көзінің қыйығын таслап.

— Исене бер, Гүлимхан! Иймәнім гүға. Мәңгі бірге жасаймыз.—деді Қадырбай, оған егленип қарап. Гүлимхан қайтарып жуап айтпай ойланып қалды.

«Әбилқасымды жүрегіне жақын көргені менен ол үйленген. Атым Әбендики, дәуран өзимдики деп шалқып жүріуге, Әбеннің маңлайына сыймай кетті. Жесір, байынан айрылғаны менен елінен айырылмайды. Саған үйленбеген тиришиликтен безіп кетемен деп етегіне оралып жүрген ауылдағы ендігі тирише жигитлердің бири Қадырбай. Ол қалай жетелесемде ырқыма көнеді. Жипти үзбейді. Ақ терек бәлент өскен менен көлеңкесі өзінен ауыспайды. Гүлимхан болғаным менен қайда барсам да изимнен жесір атым қалмайды. Сырын билмеген биреуге бас қосып, жемге тартысқан қошқардай күнде дүгисіп отырғаннан, Қадырбайға басымды қосқаным абзал. Құдай беріп бала-шағалы болып кетсек, перзенттің қызығы менен кеуілдегі кирдің барлығы ұмыт болады»,—деп ойлаған Гүлимхан тикленип Қадырбайға қарады.

— Гүлимхан, неге үндемей қалдың?—деді Қадырбай жүрегі шәукилдеп басқа гәп айта алмай.

— Мениң ендігі өмірім сениң менен бірге болады. Етегім ашылған нашар болсамда, сени сүйемен деп айта алмай кеуилим халласлап, жүрегім хәулиріп тұр.

— Менде сени мәңгі сүйемен!—деп қушақлап, екі бетінен алма-гезек сүйіп, аяғын жерге тийгизбей, қалыңлықтың арасына қарай көтеріп кетті.

Қадырбай қоян ушлаған шағалдай жымыйып, қатты қысып қушақлап Гүлимханның дирилдеген ернінен шорпылдатып сүйіп, мауқы басылғаннан соң көзі ма-саладай жанып, оның бас жағында шашын сыйпап ен-

тигип отыр. Гүлимхан қыз уақытындағы дәураны қайта оралғандай, Қадырбайдың өзін қадал ақ ниеті менен сүйетуғынына асыққа қуятуғын қорғасындай балқып еле шалқасына жатыр.

Гүлимханның базарының қызығы менен отынды кешигип алып келген Қадырбай мал қораның қасына арбаны туұарып, отынды түсіріп атырғанында қасына келген Жәнибектің хаялы:

— Ақ жигит табысқанларыңа қууанышлыман. Кеш болып қалды. Отыныңды тезірек түсіріп, путарлап қазан асқан ошаққа салып жибер, қонақлардың алды келип атыр,—деди де өзі қонсы үйден елгезер алып келиуге кетти.

Отын путарлап, зыр жууырып хызмет іслеіп жүрген Қадырбайды көрген Жәнибек хаялына:

— Баспақтың арасында жайылып жүрген өгіздей әукийіп Қадырбай қайтадан үйге келгіш болып кетти ғой. Буннан не хабарың бар?—деди.

— Басы бос болғаннан соң қалыңлығына келип жүрген ғой. Усы бийкешіңе үйленбесем дұныядан тақ өтемен.—дейди бийшара.

— Япырмай-аа!

— Аға солай ағасы.

— Онда не іркінші болып тұр. Үйдің алдына жигитлерді топарлатқаннан абырой аламан деп жүрсең бе? Қатыны бала үстіннен қайтыс болған, қайшылы ауылдағы Қайыпберген де бийкешіңнен тәмсіз емес.

— Әбеннің жылына шекем отырмаса, Жәкениң қарындасы тағы қашып кетіпті, деп халық күлеме деймен.

— Усы жүрісіне күлмейме? Қадырбай алатуғын, бийкешің тийетуғын болса, шерменде болмастан бурын мингестіріп жибер. Есигіме тынышлық берсін,—деди Жәнибек тамақтың дузлығына салатуғын пиязды туұрап отырып.

Бұл гәпті айтып отырған Жәнибектің де өзіңше бір ойлаған мақсеті бар. «Колхозды дағытып «Социализм» колхозына қосылуға себепші болғаным менен табысқа қолым жетпеді. Баслық бола алмадым. Қара жұмыс іслеіп көзге көрінгенде берген хәмелі жарты зағарадай. Үш күннен кейін Төрткүлге бір айлық оқыуға кетемен. Сол уақытта Гүлимханды Қадырбайға мингестіріп жиберсе, төрт ауылдың ортасы-

на және дау киреди. Ол жесір дауы. Усы баслаған дауды дауам еттиріп, колхоздың хәзіргі басшыларының арасында алакөзлік пайда ете алсақ, нәтижесі бизлерге тыйымсіз болмас. Тәуекел буны да көрейік», деп шешімге келген Жәнибек пияз туұраған тас табағын хаялына беріп атырып;—жаңағы айтқаныңды мен оқыуда жүргенімде орынла. Сонда бизлер жаман атлы болмаймыз. Ауқатыңды тезлет, қонақлар асыгып отыр,—деди.

* * *

«Социализм» колхозы жері бәлент. Көп жерлерге суу шықпағанлықтан шығыр менен суұғарып егеди.

— Тағжаптың аяғын қазып Әбий саудагердің жайынан өткермесек быйылда егіс уақытында суу там-тарыс болады,—деген Иният, екі бригаданың адамлары менен тыңнан жап қазып. Тағжапқа қосты. Тәжет қасына жәрдемші екі адам алып, колхоздың мал фермасында малларды санап, жыллық есап жүргізіп атыр.

Тәжет жылқының есабын алып атырғанда қолында арзасы бар Мырқыяс келді. Ол Тәжетке:—мени жалғыз баслы жигит деп және колхозға қабылламады. Белгили меканың жоқ. Үйленіп хожалық бол, соннан соң колхозға мүше боласаң деп баслық арзамды қайтарып берді.

Усы колхозға өтсен, Құндыз үйіме сол күні киргизіп аламан деп келісім беріп отыр. Хәзір колхозға қабылла, кеште иніңнің үйленген тойына барасаң деп едім, баслық меннен биротала ат-тонын ала қашты. Құндызды алатуғын болсаң, күнде дүзіліп атырған колхоздың биреуіне өтіп ал, Айтып отырған хаялыңның қараятын көргенбіз. Бар, шатауат пенен сөйлес, мен асығыспан деп шығып кетти. Соннан сени ізлеп келип тұрғаным. Егер анық қабылламайтуғын болсанызлар ауылсоветке шекем бараман,—деди екесленип сөйлеп.

— Құндыз деген хаялың қыян-кесті, қыямет арза менен даудың уясы. Жақсы менен жаманның парқын билмей, ким не десе соған қосылады. «Жаңа тилек» колхозынан өз тилеги менен шығып кеткен хожалықтың биреуі, Құндыздың үйі. «Жаңа тилек» колхозын

дағытқанлардың біразы қателесіппіз енді колхоздың тәртібін бузбаймыз, үйреніскен сизлер менен іслесеміз деп қайтып келсе, көбиси артелге, зауытқа жұмысқа өтіп кетті. Құндыздың қыңырлығының кесепатынан аулақ болғысы келгенлер оның дара хожалық есабынан отырыңқырағанын тәуір, сонда ол колхоздың қәдірін биледи деп қашыртады. Ерегисіп қайтесең Құндызға үйленде көп жұмыстың бیرهүйіне өтіп кете бер. Қай жерде де қолың қыймылдаса, ауызың қыймылдайды,—деді Тәжет.

— Сенде мени колхозға жақынлатқың келмей, қашыртып гәп айтасаң. Хәммениң алдынан өттім. Қапа болмайсызлар. Ауыл советке арза жазаман, жаным геүдемде тұрса, тап усы колхозға арза боламан. Қандай жұмыс болса да тартынбай іслеймен,—деп өкпелеген Мырқыяс таяр ауқатқа да қарамай, көк аттың басын ауыл кеңестің кеңсесіне бурды. Ауыл советтің баслығын кеңсесінен ушырата алмаған Мырқыяс үйіне қайтып киятырғанында алдынан Бердибай шығып:

— Сени баслық ізлетіп таба алмай заргирян болып жүр, олар еле тарқасқан жоқ. Кеңсесінде хәзир барсаң төрт көз түуел отырғанда жолығарсаң,—деді.

— Рас айтып тұрсаң ба? Азанда баслық пенен телпек дирилдеспеге барысып едік. Ол неге мени ізлейді? Мүмкін емес.

— Гешше болғансаң ба? Сениң менен хәзілим жоқ-го. Тез бар, бүгін сениң қандай талабың болса да олар орынлайды,—деп Бердибай ісендиргеннен соң Мирқыяс аттың басын солай қарай бурды.

— Әне, ізлеген адамыңыздың өзі де киятыр,—деді терезеден сыртқа қарап отырған Найзабай.

— Кел бала. Қәпелімде сени таба алмай, атлап шап болып қалды ғой. Колхоз басқармасы сениң арзанды қарап шығып, колхозға қабыллауға қарар шығарды. Инім колхозға екі билек бересең,—деген баслықтың гәпін бөліп:

— Аға, өзімде жұмысты екі билегімнің күші менен іслеймен деп алдыңызда күнде келип қақсап жүрмен ғой. Оның несине нықырта бересен.

— Алатуғын келиншегінди де колхозға билек етіп бересіз. Мен соны айтып отырман.

— Өзімде Құндызды қасымнан қалдырмайман, енді қайтып бала-шағамды гиреуге тикпеймен.

— Онда бесінші түлік Окраинадан алып келип-тең он екі ақ шошқаны бағасаң.

— Яқшы бағаман.

— Сен қандай жұмыс болсада тартынбай іслеймен деп тұрсаң. Оныңа рахмет. Ал жаңағы бала-шаға туу-ралы айтқан гиреуіне түсинбедік ғой,—деді Найзабай.

— Пай жора, усы кәрада айтып қалай түсиндире-мен. Ол бір өкинішли, оңаша екеуіміз отырғанда айтылатуғын гәп,—деп пәтленип сөйлеп тұрған Мырқыяс төмен қарады.

— Айта бер. Колхоз—өзіңнің хожалығың. Хешқан-дай құшыя гәп болмайды,—деді Найзабай, Мырқыяс-ты қыстастырып.

— Батыр болатуғын бала тулпар бақса, қаңғыбас болатуғын бала қумар ойнап карта сақлайды. Мениң усы алда қаңғалап жүргенім қумар ойынына қызығыу-ымның ақыбеті. 1920-жылы Жаңадәрәя бойында Ши-рик деген жерде байлардың бала-шағасының геуіш-мәсіні менен етигін тигіп, мал жыйнап, күнкөріс етіп отырғанымда Орынбордан былғары алып келип сататуғын Бухараның саудагері келді. Мен етік ти-гіп отырған байдың үйіне қонып кеште қумар ойна-ды. Ойынға менде қосылдым. Дәслеп қолым жүріп төрт-бес рет утып, біраз пул алдым. Изин ала пулдың барлығын уттырып, үйдегі хаялымды хәм екі баламды тигіп ойнадым. Тағы утылдым. Азанда хаялымды екі балам менен бухаралы саудагерге қолымнан беріп жибердим. Сол күні ауылда тура алмай буннан дала-да қаңғып өлгенім жақсы деп басымды алып өз ауа-пыма кеттім.

Хорезм ұалаятында мен бармаған жер қалмады. Тиришиликтегі бейиш, дүньяның қызығы жаман шат-паңда бала-шаға менен шүйіркелесіп отырып, бір жутым қара сууды бөлісіп ишкенде екен. Жалғыз бас-лы адамның күні қапылған. Жататуғын жериң сейіс-ғана, жамылатуғының гөне гүпи, өмириңше жұмысы таусылмайтұғын, құдайдың тирилей дозаққа түсіріп қойған бенделері екен,—деді де Мырқыяс кеуіли бузылып теріс айланды.

— Көз—нурдың уясы, кеуіл—сырдың уясы. Ада-спайтуғын жигит болмайды, сүрниккен үстине сүрни-гіп, өзінди тоздырмай, ақылдың жетегіне көніп, көп-шиликке қосылып мийнет іслеймен дегенің өзіңе са-

бақ болса, жаны ашыған ағайын-тууысқанларыңа қуа-
ныш.

Мийнет—адамның гүлі болса, адам—заманның гү-
ли. Өзи жасап атырған дәуірдің талабына сәйкес мий-
нет ислеп, қызыл гүлдей жайнап, жәмийетиміздің
жұлдызы болып, халықтың құрметіне миясар болып,
саиалы азаматтың ұазыйпасы. Маған қаңғырып жүр-
геннен соң шошқа бақтырып отырғой деп қаңқыұ гәп-
тиң өрмегіне шырматылып, таслап кетіп жүрме. Көп
изленип мийнет ислеген адам, бахтының үстінде шы-
ғады.

Қатарға қосылатуғын азамат дәслеп барлық жаман
әдеттерін таслап, нәпсисін бийлеп, жұғымсызлықтың
жолына кисен урады. Өмірдің базары —тиришили-
ктен өзінің орнын табады. Бүгін-ертең таярланып
отыр, Байымбет фермаға көшіріп әкетеді,—деді кол-
хоз баслығы.

— Рахмет аға. Уғайымы жоқ кисинің екі аяғы ат
пенен бара-бар. Қандай жұмыс тапсырсаңдарда ислей-
мен. Қолымнан келеді. Қаңғыбас деген аттан құтылып,
өзімдей азаматтар менен бирге жұмыс ислесем әрман-
сызбан!—деді. Мырқияс жүзінде шадлықтың ны-
шаны ойнап.

Мырқияс кеңседен шығып бойына Құндыздың үйі-
не келді. Ол келгенде Құндыз отқа зағара қыздырып
отыр еді.

— Мениң әрманым, сениң шәртің орынланды. Кол-
хоздағы тазадан шөлкемлестіріп атырған шошқа
фермаға мен баслық, сен жәрдемші болып өттің, тап
хәзір көк серкени сойып, кеште ауылдың жасы үлкен-
лерінің пәтиясын алып, Досберген моллаға некенді
қыйдыраман,—деді.

Йошып отырған Мырқиясқа хеш қарсы гәп айтпа-
стан мыйығынан күліп Құндыз орнынан түргелді де:

— Нан-шөрек керек. Онда сен серкени соя бер,
оған шекем мен гүртикке ун тартайын,—деп печьтиң
қуысындағы бүклеулі сыпыраны алып дигирман тар-
тыуға кетті.

Құндыздың үйіне келген ауылдың жасы үлкенле-
рі ауқатланып болғаннан соң, хызмет ислеп жүрген
Найзабай, Досберген моллаға қарап:

— Мырқияс көк серкениң гөшін бийкарға беріп

отырған жоқ. Құндыз екеуінің некесін қыйып, пәтия
бересіз.—деді.

— Хаў, еле толаймеди. Екеуінің де талаптары оң
болсын,—деп сайрап келатырған молла,—неке, неке, а-а,
—деді де ирқилип қалды.

— Моллеке, қулағыңыз шала еситетуғын болған
ба? Екеуінің некесін қый, бизлер гуға боламыз,—де-
ді Найзабай дауысын көтеріп.

— Еситип отырман. Тек...

— Неге тек дейсен?—деді Найзабай моллаға жа-
қылаңқырап, жүресіне отырып.

— Сизлер кітап аспағансоң билмейсиз, Құндыз
келін екі қабат, екі қабат нашарға неке түспейді.
Сол гибиртиклеп отырғаным,—деді Досберген молла
басын көтеріп.

— Моллеке, Құндыздың ишінде төрт бала болса
да хәзір маған некесін қыясыз. Усының ушын қудай
сени қыл көпірдің алдында дозақтың төріне айдат-
са орныңа өзім бараман. Оның бержағында некесіз
нашардың қолынан дуз татыуға болмайды. Ал сиз
Құндыз писирген көк серкениң сорпасына тойып оты-
рып оған неке қыйыу гүна дейсиз,—деді Мырқияс.

— Моллеке, Мырқияс туғы айтады. Кеуіл жарас-
са шәриятқа сәй береді. Қорықпай некесін қыя бер.
Өзі айырып аламан деп алды ғой мойнына.—деді
Найзабай үндемей отырған Досберген молладан өти-
ніп.

— Яқшы, некесін қыяман. Бірақ шәртің орынлай-
сыздар. Келінді жеті шелек муздай суға шомылды-
рып қусылдан шығарып алып келесиздер,—деді.

— Моллеке жылы өжиреде, ыссы сорпа ишип,
терлеп отырған жүккі хаялды муздай суға шомылдыр-
ғансоң ол бала түсіреді. Өзі өліп кетіуі мүмкін.
Бұл гүна емес пе? Усы отырған көпшиликтің алдында
үйлендім деп айтып отырман. Сиз тек мусылман-
шылықтың шәртің орынлайсыз,—деді Мырқияс өжет-
ленип. Оны отырғанлар да қууатлады. Досберген мол-
ла көпшиликтің ықтыярына бағынып, нәйлаж Құндыз
бенен Мырқиястың некесін қыйып, пәтия берді.

Қолхоздың малшаруашылығы көп тараулы хожа-
лыққа айланып, маллардың күтими жақсыланған соң
мол өнім жетістіріп, өз тилеги менен фермаға келип
атырған адамлар көбейіп кетті.

Шошқа бағыуға адам табылмайды. Гезеклесип бағыуды шөлкемлестиремен деп Байымбет адамларға жалынып жүргенінде, «мен шошқа бағаман деп» Мырқыяс көшип келгенде ауыр кеселден жазылған адамдай қуғанды.

Сол күни фермадағы адамларды жыйнап жертөле қазып, үстин бастырып, печини қурып, —хәзирше қапының орнына қалта тутып отыра бер. Базардан алдырып қурып беремен. Ал иним мына он еки шошқаның бағылыуы он еки мың бас қарамалдың бағылыуынан қыйын. Айырылып қалма. Тумсығында тиси бар. Қораны қопарып шығып кете береді, өзи аппақ болғаны менен патас жерде жүретуғын мал екен. Әкелген күни биреуи қашып кетип еді. Әлмурат тоғайдан зорға тауып келди. Жоғалғанының орнына айдап әкелип қосып баға беретуғын, буның реңки тоғайдағыға ұқсаймайды екен. Бир жақсы жери адамға зыянсыз. қайырып бағыуыңа көнеді. Түнде беккем болагөр. Өлсе де кешқурын қорадан шығарма. Бир мегежиннің бақасы, үш сыйырдың пулы. Өт-шөбин жеткерип беремен, қадағаласып бақ,—деп қатты тапсырды Байымбет.

— Он еки шошқаның не бағыуы бар, шөп салып қораға қамасаң турадығо. Оған қыйналмаңыз. Шаруадағы хәзирги ең ауыр жұмыс қарамал менен қойдың бағыуы. Кеше киятырып көрдим. Алды қы.. Қойлардың көбиси ерте бууаз екен. Жас бузау менен қозы бағатуғын жер төле қаздырып печь салдырмасаңыз сууықта тууған қой менен сыйырдың жас төллери тоңлап қалады. Тийкарғы жұмысларыңызды исләй бериңиз,—деп Байымбетти шығарып салған Мырқыяс, жәниұарларды бир майдан өриске шығарып бағып келейин,—деп қораның ауызын ашып, көлге қарай айдап жиберип өзи атын ертледі.

Жайылып атырған шошқаларды узақтан қайтарып қарап тур. Басқа маллар шөптің басын жесе, булар тумсығы менен жерди аударып тамырын жейтуғын мақулық екен. Қорадан шығарғанда шағаладай аппақ шошқалар, көлдің батағын аударыстырып қап-қара болды. Хәзирги түрин көрген адам мынау мал емес бир бәле шығар деп маңайына жоламайды. Арқалары сары май салған қарындай былқылдап, кулағы қалқыйып, қуйрығы шыйратылып, қорс-қорс етип батпақты дүгіп жүріп шыңғырады. Дауысы зәхәрдей ашшы.

—Бираз жайылып бауырын жазды ғой ертерек ауылға айдап барып қораға қамайын,—деген Мырқыяс аты менен тепсинип келип:

— Хойт, шуу,—деп қамшысын көтерип еді, сирә елең етип жерден басын көтермейді. —Жайрағырлар қайтеді, шуу былай,—деп ат пенен өкшелетип қуғып айдап еді. пытырап бет-бетине қашты.

Жайылса да, жүрсе де мал қусап басын көтерип, күнге қарап бир пысқырмайды. Әрли-бери қуғып бириктирип айдап жүре алмаған Мырқыяс, он екисин үш бөліп әкелип, қораға қамап ергенегин мықты жип пенен байлады.

Азанда ерте турып сыйыр сауып жүрген Құндыз, адамды көрсе жем ізлеп шыңғырысып, қораның ишинде жууыратуғын шошқалар дым сес шығармайды. Буларға не бәле келди екен деп барып қараса қораның бир қапталын аударып шығып кеткен. биреуи де жоқ.

— Хау етикши, түргел, малларың қорадан шығып кетипти!—деп үйге қайтып келип күйеуин оятты. Мырқыяс кийинип далаға шығып, қораға қараса жымжырт, биреуи де жоқ. Изине түсіп ауылдың әтирапын айналып қарап еді, таба алмады. Шаршады. Шошқа емес шайтан шығар. Неде болса шайымды ишип алып тоғайдың ишиндегі балалар шабақ аулаиуғын келди қарап келермен деп үйине келип таяр чайдан асығыс ишти де атына минип шөп қораның қасы менен кетип баратырса пишеннің арасынан биреуиннің селтийип кулағы көринеді. Жақышлап келип пишен жыйнаған қорасына қараса, баулы пишенлерин шашып, қырман айдағандай бурқыратып, гүдиннің ортасында теңкейисип жатыр. Пәрұайы пәнсері, адамның сесинен үркип, қозғалыуды да билмейді. «Мейли болары болды. Буның ийиси сиңген шөпти мал жемейді. Қалай бағыу керек екенін өзлери үйретти. Үйге барып жармамды ишип келип, буларды усы кәрадан шықпайтуғын етемен»,—деді.

Женил кийинип, қолына белін алып келген Мырқыяс Құндыз бенен екеуи бир майдан шөпті айналдырып, қазып шеңгел менен жыңғылды араластырып қалың етип тутып, еки жеринен қыспақлап қора иследи. Қораның ауызына пайтон арба сыйғандай етип ергенек соқты.

Жем салатуғын ақырларды қораның бір шетине қатар қойып, үстин қамыс пенен бастырып ықтырма исле-ди. Ол хаялына күлип қарап турып:

— Буны баққалы серлегенім аңның патшасы арыс-лан болса, гөш беретугын малдың патшасы,—усы ақ шошқа. Жәниұардың иши толған шарбы май шығар. Себеби жеген шөби менен жемин толық бойына сиңи-реді екен. Қарны тойса жыллы жерде буйығып, қоз-ғалмастан өлип қалғандай созылып жатады. заңғар-лар. Енди өзіме бағындырып тәртип үйретемен.

Мырқыастың мына гәпин еситкенде Құндыз ишеги түйілгенше күлди.—Аңгөдегим-ау. Қасқыр байлауға көнбесе, доңыз айдауға көнбейди. Бул доңызғой. Тәр-тип үйретемен дегенин қалай?—деди белдің сабына сүйеніп турған күйеуіне жақын келип.

— Ол аңсат, таяқтан тайсалмағаны менен бірден қатты шыққан сестен үркіп өрре түргеледи. Бағана белдің жүзи қайырылғанда балтаның желкесине қой-ып, шөккіш пенен урып дүзеткенімде барлығы қорсыл-дап жатқан жеринен ушып түргелип, гүдині айналып тимискиленіп зыр жууырысты. Соң аңын таппаған тазыдай мөлийисіп қайтадан пішеннің арасына кирип кетти. Содан еле шықпай жатыр. Мен наұаға еки мез-гил жемин салып, шелекти даңғырлатып ураман. Олар шөптің арасынан жууырып шыққанда наұадағы таяр жемді көріп бас салады. Жемин жеп, суұын ишип болғаннан соң қайтадан шөптің арасына кирип жата-ды. Күнде наұаға жемин салып, суұын қуйып шелекти даңғырлатып урып, жемге шақыраман, түсиндіңбә! Сен ала атты суұғарып арбаға жеге бер. Аңызда қал-ған тары, салы сабанды ашық-жарықта тасып алайық.

Бул жеңіл талап екен. Жемин, суұын өзің беребер. Усындай тыныспадан пайдаланып саған қыдырғанда кийетуғын шоңқайма етик тигіп берейин,—деп үйдеги ешкінің терилерін силтиге салып, жибитіп, тазалап ийледі. Сап-сары жылтыраған жаңа шеримнен Құндыз-ға шоңқайма етик, өзине мәси тигіп кийди, ауысқан шеримлерінен тағы еки етик тикти.—Сениң де көз жа-ратуғын ұақытың жақынлады. Базарға усы еки етик-ти сатып сойыслыққа жарайтуғын жанлық алып келейин, шошқаларға өзің қара,—деп тапсырып базаршылар менен қалаға кетти.

* * *

Жәнибектиң Төрткүлге оқыуға кеткеніне он бес күн болды. Қолхозшылар жәмлесіп бәхәрги жұмыс-ларға таярлық көріп қыстың суұық күнлері де атыз-ға төгін шығарып, тынбай қыбырлап ағырғанда Қа-дырбай өзінің үйі менен Жәнибектиң үйіне мезгил сайын қатнап, еки үйдің арасын шаңғытып гүзар жол етті. Барған сайын Жәнибектиң хаялы менен аузын аузына қойып сөйлеседи.

Ол болса:—ағаң меннен көрмегени менен еле Әбен-нің жылы да болған жоқ. Ағайын арасында наразылық туұарма деп ойлайман. Бийкешке айтсам, қайсыбір ба-хытым ашылып, талабым келісип жүрген нашарман. Жалғыз өзім жабығып хәр нәрсени бір ойлап, ишинен ширіген геллектей езилип баратырман. Кете берейин. Жыл садақасын беріп, басына естелик саламан. Ма-ған Әбеннің руұхы рийза болса болғаны. Тири адам-ның түртинегі менен илме гәпи түұесилм-йди. Келсе, Қадырбайға айт, усы отчетқа барғанымда райпоның басшыларынан бір хәптеге рұхсат алып келемен деп өзі зат алып келіуіге кетти,—деди Жәнибектиң хаялы.

— Мен таярланып жүріппен. Бірақ кәмпир-ғарры-ларға айтқаным жоқ. Алдымыздағы базар күні Шым-байда почтаның кеңсесінің алдында күтемен.

— Сонда бірден үйіңе апарасаңба?

— Ауа. Еркек қостың тамағы ишилгеннен соң та-бағы жууылмайды. Хожалығым тозып кетти. Мийне-тин шегіп күткен Гүлимим қолыма тийсе, биреудің үйіне апарып қысыныспаға түскеннен бір түн болса да бірге болып, зийнетіне бөленіп көпшиктен қуты-лып, дастық дастанайын,—деди Қадырбай.

— Ықтыярларың. Бірақ еки тәрептен теңдей ке-ширیم сорайсаң.

— Гүлим ушын еки жақ жабылып отқа салсада көнемен.

— Онда кешегі айтқанымды алып келдіңбе?

— Ауа. Ағамның аты менен сениң жеңге көйле-гиңнің қуны. Хәзірше барына рийза бола турасыз,—деген Қадырбай төс қалтасынан қол орамалына түйген пулын алып берди.

— Қыз қашар, қол устатарым ядыңнан шыққан

ба?—деди Қадырбайдың ұсынған пулын алып атырып қыз жегесі.

— Жолын тауып рети менен қәдесін сораған жеңгеден аяйтуғын жаным жоқ. Ол бөлек.—деп шеп қалтасынан және елли манат алып ұсынды. Екеуі жымыңласып сөйлесіп тұрғанда қонсысы Қәллибек ғарры келип:

— Келин, сау отырсызлар ма? Жәнибектеп хабар барма, қашан келеді? Мәсимнің ұлтаны сөтилип, намаз оқыма кесент беріп жүр. Азғана машын сабақ тауып бермейсең бе?—деди.

— Шүкір, өзің қуатлы жүрсеңбе? Ақ сабақ па, қара сабақ па?

— Қайсысы болса да бола береді.

— Қара сабақ, мәсінди тигіп болғаннан соң ақлығыңнан беріп жиберерсең ата, —деп бешпентинің қалтасынан Қәллибек ғаррыға сабақты алып беріп атырған Жәнибектің хаялы Қадырбайға қабағын үйіп.

— Үйірі жоқ саяқтай үйге келе берме. Ол биреудің жесири. Уялмайсаң ба. Еле жатқан төсегіде жыйналған жоқ. Жәкеңді келмеске кетті, деп жүрсіздерме? Шық үйден!—деп Қадырбайды қуып шығып, қапыны тарыс еткізіп жауып тәмбисін тиреді.

— Қартайған соң көз ілмейді. Ол кім? Не қылған уятсыз? Ұсындай етип, маңлайына ұрғандай гәп айтып қайтарып қоймасаң құрама ауылдың бузақылары көп, есигіне тыным бермейді. Мен шығып кетейін, қапыңды аш, келин,—деди Қәллибек ғарры.

— Қадырбай жылмақай ғой. Таяр хожалық. Бийкешімнің қолына кирежақ ойы барма? Қоян алатуғын тазыдай үйден шықпайды.

— Биреу мийнетін көріп дүзетсе, екінші биреу рәхәтін көреді. Әбен мархұмның гедейликтің кепшесін көтеріп жүріп құрған хожалығына иіе болажақ екен ғой. Ондай адамға сол керек. Қайтып келмейтуғын еттің. Келин, енді есигінди бекитіп ал,—деди табалдырықтан атлаған Қәллибек ғарры.

«Қадырбай бийкешті тап хәзір алып қашқаны менен бизлерге сөз келмейді. Қадырбайды үйден қуып шыққанымды оң жақтағы қонсым көрді. Қәллибек ғарры сау болса, оны ертеңге шекем ауылдың барлық адамларына жайып шығады». Қәллибек ғаррыны жү-

дә кеуіллендіріп жибергиси келген Жәнибектің хаялы:

— Ата, сабақты беріп жибермей-ақ қой, Машын сабақ табылса шешем сизге шапан тиктіремен деп жүр еді. Ауысқанын шешеме бере ғой. Шапаныңа пайғазы ата,—деп Қәллибек ғаррыны кеуіллендіріп жиберді.

* * *

Байымбет бес жигитке басшы болып, жас қозыларды сақлайтуғын жертөле қазып болып, үстін бастыратуғын тораңғыл алып келиңдер деп Аймағамбетті арбасы менен тоғайға жиберіп, өзі усы Мырқиястан хабар болмады ғо. доңыздан айырылып қалып, мойнына сорпа қуылып келе алмай жүрген шығар, барып көрейін «деген ой менен Қаракөлге атының басын бурды.

Мырқиястың шошқа бағыуын тамашалап оған рахмет айтып,—сабан менен тыныш болатуғын болса, фермадағы барлық арба менен бир хәпте сабан тасытып беремен. Құндыз бенен оңысығың жақсы ма? Теңтек адам урыс таңламайды. Хожалықта еки адам бий болса тарқасып кетеді,—деп ақыл айтып киятырған Байымбетке:

— Бирі-биріне қапты қалпақ кийгизсе де ерлі-айыпты адамдардың ашыуы жазда жауған жаңбырдай. Талабы жөнленетугын жигиттің оңға басар хәр ісі, дегендей Құндыз бенен оңысып кеткенім ғой, шошқаны шығынсыз семиртіп бағып атырғаным. Бизлерге уақтында авансты жеткеріп, көп етип сабан тасытып бер. Емшегінің саны көп, шамасы бир тууғанда жетеу-сегізін туғады-ау.

— Яқшы онда. Қарыу салып іслеп абырайды қолдан бермеуге хәрекет ете бер. Буның, гөшинен хукимет шийкилей жий беретугын қазы таярлайды деп Райзонның баслығы көп мақтады. Май планнан басқасын орынладық. Пахтаның териміне айланысып, шаруаға қарамай, сауын сыйырлардың көбиси сууалып кетіпті. Жыл ақырына шекем оны да орындаймыз. Қолхоздың табысы жақсы. Быйыл мийнет күнге көп ақша, ғалле бериледі. Алдыңғыларға байрақ жазылады. Қарыу сала бер иним, —деп Байымбет мал фермаға қарай кетті.

Еки колхоз қосылғанда, Емберген баслық болып сайланғаны менен: «колхозшылардың көбиси аш-жалаңаш. Адамлардың басын бириктиріп, ислей алсам болғаны ғой» деп ойланыу менен жүрді. Басы аман-ның малы түеел. Аман босансам атызда ислегениме қыйналмайман. Меннен сауатлы хәм искер Байымбеттің көзін атыздай етип әлле-пәллесін шығарды. Неде болса тәуекел тил табысып адамлардың сырын билгенше, қандай талап қойсада орынлауға хәрекет етип ислейін деп тыным таппай бәрқулла ат үстінде жүрді. Колхоздың жер көлеми кеңейіп, маллардың бас саны көбейіп, исленетуғын жумыслау күн айын балалап бирин питкерсең екінши жумыс таяр турады. Биринши, үшінши бригада да болып, атызға төгин шығарып жүрген адамлардың жумысын аралап көріп:

— Қум жерлерге саз топырақ аралас қый төгинлер. Қатты топырақлы атызларға қой қорадан шығарылған қыйды төгинлер. Хәрбир төгиннің арасы еки адымнан аспасын. Төгинлердің қарама дым кишкен тай. Келиншеги шырайсыз күйеу бала, кәйін енесіне үңилип қарағаны менен пайда жоқ. Төгин жердің келин. Келин жақсы үйдің дәстурханы зор болады. Усы атызларды егетуғын, зүрәтті жыйнайтуғын өзлериміз. Сапалы ислесек гүзде уақ деп жамбасқа урып өкинбейміз. Арбаның көкірегін толтырып төгинлер, шаршаған ат, өгизлерди аткөнекке жиберіп гезек пенен баққыда турғанларынан алдырып арбаға қосың. Быйыл аткөнекте күш-көліклердің күтими жақсы. Қандай арбаға қоссаңдарда қыйналмай тартады,—деп бригада баслықтарына тапсырма берген Емберген шаруаны да көріп өтпекші болды.

Емберген сауын фермаға келип, шөп қораның қасындағы қазыққа атын байлап, сыйыр сауып атырған сауыншыларды аралап, ауҳал сорасып атырғанда қотыр болған баспақларды бөлек айыртып, қыздырып қыймайы жақтырып атырған Байымбетті көрді.

— Харманызлар!—деп қасына келген колхоз баслығы менен сәлемлесіп хал-жағдай сорасқан Байымбет.

— Маллардың семизлиги жақсы. Сүгте күннен күнге көбейіп киятыр. Тек жас бузаулардың арасында иш ауырыу, таз, қотыр кеселлиги бар. Оларды да емлеп атырмыз,—деді.

— Қораны тазалап құрғатпасаңызлар емлеген

бузаулар жазылғаны менен екіншиси кеселленеди,—деді колхоз баслығы.

— Ол айтқаныңыз дурыс, Емберген. кеселленген бузауларды қамайтуғын тазадан бөлек қора ислетіп, астына қалың етип шеге қум төктіріп, сабан төсетім. Жазылып кеткенінше бөлек қаматамыз.

Тууыуға жақынлаған сыйырларды қамайтуғын жер төлені бастырыуға арғыт ағаш тауылмай тур. Аتكөнектің қасындағы узын ақ теректи бергизсеңіз бастырып алар едик,—деді Байымбет қолындағы қыймайы қуйылған шелекти жерге қойып.

— Болады. Ертең арба жиберіп алдыр,—деді аткөнектегі күш көліктерди бағыушы Найзабайға қағаз жазып, Байымбетке берген колхоз баслығы.

— Басқа жумысларың болмаса, исленетуғын жумысларды жәрдемшіңе тапсыр. Үйге бирге қайтайық,—деді.

Емберген менен Байымбет, атланып, гүрриңлесіп ауылдына баратуғын тууры соқпақ пенен киятырғанында алдынан Бердибай шықты. Ол сәлемлеспестен,—қайдан табаман сизлерди деп излеп киятыр едим, гезлесеңіңіз жақсы болды ғой! Ауҳал шатақ! Ауылда адам өліспеге баратуғын дау-жәнжел болып атыр! Тез жетнесеңіздер биреулері жазым болыуы мүмкін!—деді.

— Қайдағы бир сууық хабарды сен табасаң! Не деп былжырықлап тұрсаң?—деп колхоз баслығы Бердибайға гижинип.

— Сууық хабардың ибеси Қалдырбай.

— Оған не болды аманылық па?

— Әбеннің хаялын алып қашқан. Жәнибектің үйінде еки төрептің адамлары питимге келмей даулағып атыр. Жәнибектің хаялы, баслық қайнағаға хабар бер. Мыналар қырылысатуғын түри бар деп сизге жиберіп еді,—деді Бердибай.

Бурынлары еки-үш, жүдә көп болса 10—14 хожалық болып, талап ислемей еркинше жүріп, бир-биринен 2—3 шақырым қашық отыратуғын адамлар, жумыстан қолы босаса жоқ жерден дау-жәнжел тауып, үйренген әдетіне келе бергиси келеді. Колхозға жазда дийханшылық егетуғын уақытта келеміз деп арбасы менен Әбилди Нурым түбектегі гөне жер төлесіне көшейін деп атырған жеринен зорна тоқтатып қалдырды. Сонда-

ғы дәлилі отын жоқ, суық, бәрха қораға қамай бергеннен соң малымызда қырылып қалады. Бос жиберсек хәремди бузып жыйнап қойған шөбимизди зая етеди, неге малыңа ийе болмайсаң деп зинкилдеп қонсыларда жетип келеди,—дейди.

— Үйленетуғын нашар қапылғандай Қадырбайдың да ислеп отырғаны халықтың ауыз биршилигин бузып, берекетин кетиретуғын тийкарсыз жәнжелдин биреуін-ғо,—деди Емберген қасында үндемей тыңлап турған Байымбетке бурылып.

— Онда сиз бара беріңіз. Мен шаршап киятырман, үйге барып дем алайын,—деди Байымбет.

* * *

Жәнибектен кеширим сорап келісім алыуға келген қудалардың үстине Әбеннің жақын туысқанлары менен ауылындағы бас көтерер жигитлері қалмай келіп, оның ошағының басында үлкен шауқым болды. Шауқымның изи дауға айналып, орынларынан өрре-өрре түргелген де колхоз баслығы Емберген: —асса-лауға әлейкум!—деп кирип келгенде де түргелип турған Әбеннің аталас ағасы, Жәнибекке қарап бүркіштей шүйлігіп сөйлеп, пәтинен қайтпады.

— Уаликимассалам!—деп келте аманластыда гәпін дауам етті.

— Мусылманбыз. Қудай, әрұақты құрметлеп, халықты пәтиуаға алмай, өлген азаматтың рухын азап-лап, неге дәстүримизди бузады. Әбеннің жыл садақасынан соң қарындасыңды турмысқа бергенінде алатуғын байлығыңнан қуры қалатуғын ба едің?

— Қәйтесізлер өлімге илаж жоқ. Менде жетісіп отырман ба? Қолымнан келсе усы урғашыны Әбеннің изиннен жиберер едим,—деп қарсы сөйлеген Жәнибектің аузын аштырмай,—тоқтат жәдигөйлігінди! Аралбай, қайшылы, қырқ, қуйын, әйтеке, мәнжіули, жайлауда малымыз, төсекте жасларымыз табысып, тыныш жасап дәстүримизди бузбай аралас отырған ел едик. Оқ дәрі отқа дос емес. Бизлерде сондай болдық ғой. Далада қалған қой—қасқырдың тамағы, ауызбир-шилиги бузылған ел—хожа, молланың тамағы. Бул не ислегенін Жәнибек?

Жәнибек печьтиң қууысында дастықты қушақлап дүс төменине түсіп жатыр.

— Жәнибек түргел, үндемесем усы адамлар дауласып-дауласып шаршағаннан соң өзлери-ақ тарқасып кетеди деп жатырсаң ғой,—деди Жәнибектің оң қапталында жүгиніп отырған ғарры.

— Қарындасыңды берген тәрепін той түүе қазан садақа бере алмайды. Бизлер де елмиз! Өлім хәммеге бирдей, Қадырбайды да Әбеннің қасына жиберемен. Қыямети бес-алты жыл тағы сибирыге барып ағаш кесіп қайтарман. Үйренген кәсібим. Усыдан түргелип дурыс гәпинди айтпасаң өмиріне кететуғын ис етемен!—деп Әбеннің аталас ағасы, етикке қәлип соғатуғын кишкене шаппа-шотын шапанының ишинен алып алдына қойды.

Отырған адамлар «жәнжелден жалын шығып, биреу жазым болып, буннанда үлкенине ушырармыз» деп тым-тырыс болды.

— Жәнибек, геүдеңде жаның болса түргел. Бахты болмаған жалғыз сениң қарындасың емес. Басың кетседе сырғыяның айтқаныңды тыңламағаның айт. Өзің де бир айдай дүзде жүріп усылар менен бирге келдин. Сениң қайғырып жатқаныңды булар, қууаныш деп түсінеди. Ошағыңның басына адамларды топылдырып, аташтаньды тоқпақлата бермей, өти жарылса да гәптің анығын айт!—деп үстине дөпінніп келген қатының бажалақлаған сестің еситкенде дастықтан басың көтеріп, жайдың арғытына тиреген сүдинге басың сүйеп отырды.

— Ағалар, инилер, мен оған Әбеннің жылын бермей, жыллы орныңды сууытпа, қасыма көшіп келме деп едим, оны тыңламады. Көшіп келген екенсең. Әбеннің жылына шекем басыңнан қаралы оғамалыңды таслама, биреудің бетине күліп қарама, жумысыңды ислеп тынышыңа жүр. Жылынан кейін халқың, жыйналып қәйін-қайнағаларыңның биреуіне басыңды шатса, оғанда көнесең деп жанына батырыпта, жалыныпта айттым. Хүкімет хуқуқ беріп қойыпты. Ауқалды көріп отырып маған азап беріулерің азаматшылық емес!

Хәй қатын сени не албаслы басып отыр. Қасқа еш-кини сойдырып қазанға сал. Усы отырған азаматлар арнап шақырғанда да келе алмайды. Бир қатын ушың

азаматтардың сыйласығы бузылмасын, — деди Жәнибек сегіз көзін усап, — белим қозғалтпайды. Бала гезімде асауға бас үйретіп жүріп жығылып, бел омыртқамның қанаты сынып еді. Жас үлкейген сайын билдиріп жүр, — деди өзі ислеп отырған сумлығының изин сездиргиси келмей.

— Жәнибек сениң үйінде ешкінің басын жеп отыратуғындай есиміз пүтин емес. Ешкіңді тазадан болған құдаларыңа сойып берерсең!

Азаматтың руұхын қадирлемей кеширилмейтуғын қәте ислеуің, қолыңда тәрбияладың. Бизлер көріп отырған ата-анасы сенсең. Гүлимхан келинің тәрдірине сен жууап бересең. Жеке өз басыңның ғамын ойлап, хәмел ушын хәр түрлі муқамға дөнип, ортаға от таслағаның, бәримізге ауыр тийіп отыр. Халық азаматы менен құдиретли болса, азамат ақылы менен халқына қадирли. Әдепли қыз өсирген үйдің бақаны алтыннан болса, қыз баланы өз бетінше өсирген үйдің төсеги қылыштан болады.

Ал бүгін сен еки ауылдың төсегін қылыш етип, қақшыйтып қойдың. Қылыш төсектің үстінде отыра алмаймыз. Усы ислегенлеріңнің хәммесін алдыңа келтиріп, өзіңе сарпай етип жапқанда билерсең. Турыңдар бизлер кеттик, — деп Матараз аға, шөгирмесін қолына алғанда Әбеннің аумынан келген жигитлер өрре-өрре түргелди. Гәпке араласпай, бийтәреп отырған Қәллибек ғарры, ашыуланып орнынан түргелип атырған Матараздың шалғайынан басып:

— Матараз иним. Жасы үлкен болып баслап келгенің менен жасың үлкен емес. Жыққынның суындай бағанадан берли пәтлерің қайтпай, кеуілдеги кирли гәпти қалдырмай айттыңдар. Жалғыз Жәнибек емес ауылымыз бойынша уятлы болған соң тырп етпей отырып тыңладық. Төгілген абыроймызды әшкара етип, терис айналып кете бересеңбе?

Яқ, кете алмайсаң иним! Мен еки жылдан берли Жәнибектің оң жақтағы қонсысыман. Бул пақырларда жаңағы сизлер айтқан пикир жоқ. Қарындасы буның гәпин тыңламай жерге қаратып отыр. Жәнибектегі келинде де айып жоқ. Ол тек қамап қоя алмады. Күнлердің күнінде де душпаныңа жолдас болып кететуғын нашар ушын нанды атлап, асылып атырған қазанға қарамай кетемен дегенлерің айып. Сизлердің

ашыуыңыз басылсын деп басшымыз Емберген де үндемей отыр. Аразлықтың отын өширіп, татыуластыра алмайтуғын болсаң, екінші жасы үлкен болып ортаға түспе!

Жәнжелдің жөн жосағын билдик. Енди ашшыласқан ағайынды татыуластыру, ортаға түскен басшы менен жасы үлкенлердің уазыйпасы. Кете алмайсызлар. Түуел орыңларыңа отырыңдар! — деди Қәллибек ғарры, кетеміз деп орнынан түргелгенлерге.

Матараз дым үндеместен орнына қайтып отырғанынан кейін, басқалары да жууасып орыңларын ийеледі.

Адлмлер жайғасып отырғаннан соң гәпти Қадырбайдың дайысы Есназар баслады.

— Жәнибек, жер менен жерди суу жалғастырса, ел менен елди жақынластыратуғын қызбала. Бирақ сениң қарындасың, бизің келиниміз ауылымызға кууаныш пенен бирге даудың қайғылы дауылын алып келди. Қарындасың қасыңа көшип келгеніме қарап, бизлер басқаша ойлап едик. Жер дауы жанға батса, жесир дауы намысқа тийеди. Матараз қошшым, айтқан гәплеріңнің барлығы тууры. Шабыұсыз көйлек, қолтығынап жыртылады. Мениң балам тентек болса сениң келинің жеңилтек. Бирақ азамат, нашардың ырқына көшип, ақылынан алжаспауы керек еді. Әбен Қадырбайдың қатар өскен жорасы. Арсызлық ислеген. Ол да бир шауып таслайтуғын теректің қийсық шақасы.

Бизлерге де аңсат емес. Тисленіп отырмыз. Ерегистен елге пайда, азаматқа абырай жоқ. Жанбыр жауса, палапанына пана болатуғын, буршақ жауса басын қорғап гөне тамның жарығына тығылатуғын шымшық емеспіз. Болар ис болды. Елдің бирлигін сақлап, еки төрепимізде кеширимли болып келисімге келейік. Қәллибек аға, хәммемизге бирдей ағайын, қазаяқлы. Айтқанын тыңлайық! — деди.

Сумлықтан алдына жан салмайтуғын Жәнибек истің бандары өзінің ойлағанындай болғаны менен ырайдан қайтып босасып княтыр ғой, тауын жаздырмай араға түскен салқынлықты суыққа айландырайын деген ой менен:

— Желөкпе, бети тегис нашарды тәрбиялап өсирген ата-ана ийлеген теридей. Айыптың барлығы изинде маған шөгип отыр. Сизлерде билгенлеріңді ислен,

Қадырбай менен екеуін хәзир барып өлтирсеніз де қыйналмайман. Олардың мени бүйтип азаплап өлтиргенинен тирилей көмип кеткени жақсы еді. Есназар аға, тентегинди жүуенлеп жазасын берип, Әбеннің жесирин ауылына қайтарыңдар. Сонда шауқым тоқтайды, — деди.

Гәпти тыныш тыңлап отырғанлардың арасындағы жәнжел болса, жатып айтысатуғын, кейин мәлелге айландырып өзлеринің мәпине пайдаланатуғын, дилуар ауыл бийлері бирин-бири шаяндай шағып сөйлеп, екі тәрәпти қалай болмасын дугистириуге урынып, ерегисти гүжитип жиберди.

Колхоз баслығы Емберген кейин қалай болып баратыр дегендей Қаллибек ғаррыға қарады.

— Жасы үлкениң жақсы болса, елинің ғамын ойлайды. Жасы үлкениң зулым болса, әйтеуір нәрседен гәп тауып, дау көтерип, күнде бир жанлық сойдырып елинің малына тоймайды. Бизлер сизлердің қолтығыңызға суу бүркіп, күнде бир ешкиннің басын жеу ұшын жыйналып отырғанымыз жоқ. Ауқат таяр болды деп хызметши балалар келип есиктен қайта-қайта қарап тур. Сизлердің гәплериңиз бир-бирине тикендей қадалып еле телпек дирилдеспени қоймай отырсызлар.

Қәтелік ислегени менен Қадырбай да Гүлимхан да бәриміздің перзентиміз. Хәзирше орынсыз болғаны менен екеуінің қосылғаны айып емес. Тууысқан өкпеге тепсе де бир-бирин көре алмай турмайды. Емберген иним, жасы үлкенге иззет, жасы кишиге хұрмет халықтың басшысы, елдің ағасың. Болар болмас нәрсеге инилерің тас болып түйилип, бирине-бири тусау салып, бууысайын деп отыр. Усы даудың шешимін айтып, ағайинди татыуластыр. Ауқатты ауызбиршилик пенен жийік, — деди Қаллибек ғарры.

Отырғанлар не айтар екен деп колхоз баслығына қарады.

— Кеширим—татыулықтың сынасы. Көйлегиміз пүтинленип тамағымыз тойып, ортамызда татыулықтың байрағы желбиреп, жаңа берекетлі ел болып киятырғанымызда, Қадырбай менен Гүлимханның жеңилтеклигинен болып отырған хәзиргі жәнжел колхоздағы адамлардың кеулине дақ түсіріп, руу-рууға бөліп таслап отыр. Әбен тек өзинің ауылы емес, ал-

ты ауылды бириктиріп отырған бир шаңарақ. «Социализм» колхозының азаматы еді. Жылына шекем басына естелик салыуды белгилеп отырмыз. Колхоз—халықтың талап хәм напақа тауып беретугын атасы. Тентек болса да Қадырбай менен Гүлимхан усы колхоздың мүшеси. Жәнибек те күйиніп айтып отыр. Енди ол екеуін айырып, кеуилин қабартқанымыз бенен қаңқыу гәптен қутылмаймыз. Қайта күшейтеміз. Темирге тил, жаңқаға жан питирип, жағадан алдыратуғын ағайин арасындағы аразылық. Кеңесип пишкен киімнің мини болмайды. Кемшилигин бетине айтып, екеуіне кеширим жасап, гәртип берейік. Кейингі жасларға тәмби болсын. Қадырбай менен Гүлимханды шақыртайық. Кеширим сорап, жасы үлкенлердің пәтиясын алсын. Көзге көз түспей кеуил жаздырмайды. Сонда ғана татыулықтың байрағын қолымызда бекем услап, көпшиликтің кеуилинен шығамыз, — деди.

Гүлимхан менен Қадырбайды шақыртып бала жиберіп еді, Қадырбайдың өзи келди. Ол адамлар менен сәлемлесип есиктің алдында саққа жүгиніп төмен қарап отырды.

— Қадырбай, бул не ислегениң? Енди бес-алты ай шыдап, бас қосып хожалық болғанларыңда хешкім айып көрмес еді. Қәхәрлі сөз жаза үстинде айтылады. Жалаң аяқты тикенек жазаласа, жалатай жигитти исинен жазалайды. Артында баласы қалса, көзи қалады. «Ориында бар оңалар» деп ағайин-тууысқанлары кеулине тоқ санайтуғын бала жоқ. Артында да, алдында да Әбеннің өзи. Оның рууың сыйламай жораның жылы болмай тұрып неге бала шағасына ийелик етесен? Ким саған рухсат берди? Көздің аласынан, сөздің аласы жаман. Тил жүрекке дақ салса, қол бетке дақ салады. Қызбалық ислеген деуге үйленбеген жас жигит емесен. Усыны неге ойламадың?—деди Қаллибек ғарры Қадырбайға.

— Айыбымды мойындайман. Қандай жаза қолланаман десендерде ықтыяр өзлеріңде. Әбеннің орнына өмирлік инің болайын. Кешир мени!—деп есиктің алдында отырған Қадырбай, төрде отырған Әбеннің аталас ағасы Жумабайды қушақлап көзине жас алып, дизесине басын қойды.

Хәмме үнсиз Қадырбай менен Жумабайға қарап отыр.

Бир ўақлары Қадырбайға:—көтер басыңды! Түргел! Қызыл тилден қәхәрленгенде зәхәр, басылғанда пал тамады. Жалғыз Жумабайдан емес, усы отырған жигитлердің хәммесинен кеширим сорап, қолынан ал. Қатар жүрген азаматсызлар, кеўиллеринде кир қалмасын,—деди Матараз аға.

Қадырбай ушып түргелип, жаңа түскен келиндей ийилип, барлық адамлардың қолынан алып, есик беттегі орнына барып отырды.

— Матараз иним, бағана Емберген болажақ гәпти түүел айтты. Тозатуғын елди жәнжел жетелесе, озатуғын ерди әрман жетелейди. «Басшысын тыңламаған ел жетим, балығы жоқ көл жетим». Айыбын мойнына алып, Қадырбай алдыңызға келип, кеширим сорап тур. Қанжар услаған қан жаласа, алғыс алған пал жутады. Балалардың ауыз-биршилигине пәтия берип, дауды тууарайық. Қалған жағында ел елшилигин етеди.—деди Қадырбайдың дайысы, Есназар.

— Усыны хәмме мақуллаймыз. Бүгиннен баслап ашыў менен аразлықтың суўық шапанын шешип таслап, татыўлықтың тонын кийип, билек түрип, мийнет ислеп, елдің бирлигин сақлаймыз дегенлерің қолларыңызды көтерин. Әбдирейим хожа, пәтия берсин,—деп Матараз көпшиликке қарап қойып, қолын жайды. Отырған адамлардың барлығы кеўилленип қолын көтергенде Әбдирейим хожа қолын жайып:

— Сөзің аз, ислерің саз болып, бәрқулла алдыларыңда бахыт шырағы жарқырап, ислеген мийнетлеріңнің рәхәтин көрип, талапларың оңына оралып, өмирлерің қууанышы болып, қосылғаның менен қоса ағарып, мұдамы халық хызметинде болғайсызлар, әўмийин!—деди.

Хийле алтаў болғаны менен ақыл жетеў. Қадырбайдың дөгерегиндегі шаўқымның жалыны бірден өшип, колхоздың жұмысларына хешқандай тәсио ете алмағанына ренжип, үйинде еки күн болып, Жәнибек оқыўына кетти. Қадырбайды колхоз баслығы шақыртып алдырып.

— Иним, бурын бойдақпан деп бой бермей көп қыдыратуғын едиң. Сүйген нашарына үйлендің. Хожалығың бар. Енди мойынтаўлық еткенің келиспейди. Ке-

шеги ерин жаўған қардың ызғырығы менен қой қораның қыйы босасып кетипти. Мал фермада да аўхал усындай. Падашылар менен қойшылардың мал бағыўдан қолы босамайды. Сени бес-алты жигитке басшы етип, бригада дүзип отырмыз. Жыл шығып, мал көгин алғанша Байымбеттің қараўында болып, қора таза-лаў, қудық қазыў, мал суўғарыў, от-шөп салыў сыяқлы майда-шүйде жұмысларға жәрдемлесип малларды қыстан шығынсыз аман алып шығыўдың илажын ислейсизлер. Хәзир кетпен, беллеринди алып, көликлерине минип, қой фермаға барыңлар. Күннің ашық жарығында қой қамайтуғын еки жайма қора дүзетип, бастырма қораның қыйын шығарыңлар. Биринши бригаданың адамлары төгинге алады,—деп кеңседен шығарып салды.

Қадырбай қасына колхоз баслығы айтқан бес жигитти алып, қой фермаға келип жұмысқа кирисип кетти. Бес күн қар аралас майдалап жаўған жаңбыр, қойларды қаўсатып кетти. Әсиресе буўаз саўлықларды арықлатып таслады. «Қораны ўақтында құрғата алмадым. Бәхәрде туўым ўақтында саўлықлар сары баўыр болатуғын болды» деп қыйналып жүрген Аймағанбет кешқурын қойларын айдап келгенде, бастырма қораның қасына исленген, асты құрғақ жайма қораны көргенде қуўанғаны соншели, қойларын қамап жүрип, қора дүзеткен жигитлерге алғыс айтып, үйлерине қайтармай сол күни қонақ етти.

Алаи менен Қадырбайлар торақ қатқан мәшаба жармаға тойып алды да, бастырманың қыйын бир теўип алып, далаға шығарып үйип қойды. Және бир ашық қора ислеп берип, ертең мал фермаға барамыз деп үйлерине қайтты.

Колхозласыўдың дәслепки жылларында азайып кеткен маллардың бас санын көбейтип, әним алыўға ерискен колхоз басшылары, халық хожалығының еккинши тараўы мал шаруашылығын раўажландырыўға барлық илажларды иследи.

Бурынлары күнликшилик талап ислеп жүрген посқыптар тийкарғы кәсиби колхоздың малшаруашылығы тараўында ислеўге инта менен келди. Көп жыл Халмурат байдың есигинде жүрип баспақ баққан Қалжан, малдың аўсыл кеселлигиниң алдын алып емлеўди шөлкемлестирди.

Қалжанды колхоз басқармасы Төрткүлдеги мал

дәригерлик оқыуға жиберди. Колхоз мал шаруашылығынан мол өнім жетистириу менен бирге көп табыс тауып, таза пайда алатуғын болды. «Социализм» колхозы мал қыслатыуды жақсы өткерип, фермадағы 80 бас сыйырдан 72 бас бузау алып, жылды табыссыз жуумақлады. Табыс бөлистириуде жаңа формаға өтип, мийнетине, ислегенине қарай хақы төленди. Колхозда жыл дауамында исленетуғын жумысларға алдын ала өндирилсик планлар дүзиллип, колхоз өндирилсин социалистлик жарыс тийкарында пүткиллей қайта қурыу, мийнетке, ислегенине қарай хақы төлеу тәртиби енгизилип, есап жумысы толық жолға қойылды. Колхозшылардың мийнет өнімлилиги артып, жумыс ислеуге қызыгып, инта менен ислеитуғын болды. Колхоздағы пахташылық бригадалары өз-ара социалистлик жарысқа қосылып, мәмлекетлик тапсырмаларды артығы менен орынлап, мийнет өнімлилигин көтериуге толық имканият тууғызды.

Колхозда ирилген малшаруашылық фермасы дүзиллип, қарамал, қой-ешки, шошқа бағушыларды усы фермаға өткерди. Колхоздың тийкаргы өндирилсик күшинин базасы аткөнек өз алдына ажыратылып, жылқы бағушылардың қарауына өткерди. Аتكөнекте ислеуши Найзабай жылқы ферманы хәм аткөнекти басқарушы болып бекитилди.

Колхозда социалистлик жарысқа қосылған хәм оны баслаушы коммунистлер менен комсомоллардың қатары өсип, колхоздың активлери қыйыншылықларға қарсы гүресте шыныгып, пахташылық пенен бирге малшаруашылығын рауажландыруға ат салысып мийнет иследи. Колхозда ауыл хожалығы қәнигелерин таярлауда айрықша кеуил бөлилип, 8 жас жигит Төрткүлге агротехникалық курсқа оқыуға жиберилди. Қадырбай районның есабынан бажбанлар таярлайтуғын курске оқыуға кетти. 25 мыңшылар хәрекети есабынан колхозға жәрдемге келген рабочийлар колхоздың бәхәрги егиске таярлық жумыслары менен танысып, қолма-қол жәрдем берип, 12 мойынтырық, 4 гүнде, 8 арба, 4 сеялка, 2 шығыр, 5 ақсайды оңлап дүзетип бузылған жағдайда, ремонт ислеитуғын механик таярлап берди. Колхоз баслығы Емберген бурынғыдай, ал жыққын кетти, ал сеялка сынып қалды, ақсайдың плуги тереңге түспейди деген хабар келсе, өзим барып

көремен деп, кенседен жууырып шығып, атына минип шаба жөнелмей, жәрдемге қәнигелерди жиберип, өзи хожалыққа басшылық жумысын тыянақлы ислеитуғын болды. Тил үйренемен деп баслауыш мектептин оқышыларына арналған рус тили китабын қолынан тасламайды. Колхоз егислик майданын кеңейтип, үш гектар жерге тут ағашының нәлин егип, пиллешиликти де ауыл хожалығының басқа тараулары менен бирдей рауажландыруға дыққат аударып Матараз ағаны усы жумысқа бекитти, Оразгүл, Сулыұхан, Әнпипаларды Шымбайға, жер ислери бөлиминин қасындағы агротехникалық курске оқыуға жиберди. Колхоз қурылысының жеңиси, адамлардың минез-құлқының пүткиллей өзгериуине себепши болды.

Бурынлары әпиуайы кемшиликтен үлкен шауқым шығарып; күш қолында, баслық болғаннан соң бизлерге терис қарайсаң. Бүйириң өзинин ауылына бурады да турады деп ислеп атырған жумысларын таслап, кежирлерди изине ертип келип, жағасынан алып, бетбақтырмай желке гүжирейтетуғын гейпара тентеклерде ағымға түсинип, ислегенине қарай мийнет хақы алатуғын болғаннан соң жумысты жақсы ислеп жүр.

Жик шығарып адамларға ғыжақ беретуғын Жәнибектин топарыда тарқасып кетти. Жәнибек оқып келгели қәтелигин түсинип, колхоздың жәмийетлик жумысына белсене кирискени менен, уақты-уақты кейин тартатуғын гежирлиги еле қалған жоқ. Өзине демеу болып жүрген колхоздың этирапындағы дара хожалықлар да колхоз өндирилсиндеги жаңалықларды, агротехникалық усыллардың артықмашлығын көрип, өзлеринин тилеги менен жақын отырған колхозларына мүше болып өтип кетти. Колхоздың турмысында трактор үлкен жаңалық ашты. Дийханшылықта ен ауыр жумыс, егис пайытында жер кетпенлеуден қутылған колхозшылар келешегинин раушан екенине толық көзи жетип, бирли-ярым бой көрсеткен кулақлардың шуғыл гәплерине ермей, оны уясында әшкаралап, үнин шығармай сапластырып отырды.

Колхозда колхозшылар менен тығыз байланыста болып, олардың жумысларына басшылық етип, сиясий тәрбия жумысларын ен жайдыратуғын—басланғыш партия ячейкасы дүзиллип, ячейка секретарлығына Оразгүл Өтегенованы сайлады. Колхоз баслығына

өндиріслік планларды іске асыруда коммунисттер менен комсомол ағзалары, алдыңғы колхозшылар үлкен таяныш болды. 1933-жылы сентябрде Төрткүл қаласында ашылған Қарақалпақстанның алдыңғы колхозшыларының 1 съездине «Социализм» колхозынан колхоз баслығы Емберген, алдыңғы колхозшылар Матараз, Муратбай, Оразгүл, Жанымгүл қатнасып, пүткіл Советлер Союзы бойынша колхоз құрылысының ерискен табыстарын еситіп, колхоз өндирісін көтеріу үшін гүрестің алдыңғы қатарында болып, жигерлі мийнет істейміз,—деген йош пенен келді. «Социализм» колхозының колхозшылары дийханшылықтың мәдениетін жақсылап бир гектар жерден орташа 9,5 центнерден пахта зүрәетін жетістіріп, мәмлекетке хәржылы 114—115 тонна пахта тапсырып, Шымбай районында алдыңғы колхозлардың қатарынан орын алды. Алдыңғы терімшілер Балсара Муратбаева, Мерүерт Ильясова, Бахыт Өрбисиновалар 1934-жылы июньде Төрткүл қаласында өткерілген колхозшы ылғаллы хаял-қызлардың республикалық слетына қатнасты.

Екинші бес жыллықтың үшінші жылында ферма бойынша маллардың бас санын артығы менен орышлап, көп гөш, сүт, жүн жетістірген Байымбет, қара-мал ферманы Құсханатаудың етегине жазғы жайлауға көшіріп апарған күні маллардың арасында қарасаң кеселлігі пайда болып, еки бас қашар шығын болды. Байымбет дәріу маллардың жайлауын өзгертип, ауырған малларды бөлек қораға қаматып, дәслепки ауырған маллардың тамырынан қан алып, тындырып сарысууын жаңадан ауырған малларға шаншып, омырауында, мойнында пайда болған исиқлерді тесіп, қарадәрінін еритіп қуйды.

Күнде еки рет малларды аралап көріп кеселленгенлерін айырып алып, емлеуді шөлкемлестіріп, жақсы күтімге алған соң, кеселлік тоқтағаны менен, ауырған маллардың көбиси шығын болды. Ажырығы менен урығы жоңышқадай гүлтеленип, қамысы ырғатылған Құсхана жайлауына бағылған қандай арық, кесел мал болса да тез қаддин-алып, жүні жылтырап семиреди.

Фермадағы бир қатар жумысларды жөнлестірген Байымбет, маллардың арасында пайда болған кеселді

хабарлап, өлген малларын мал докторды апарып көрсетіп, документ алыу үшін район орайындағы Шақаман бәндиргисинің қасындағы мал емлеуханасына келгенінде, изинен ере келген еки әскерий кийимли жигит, документін көрсетіп, оны районның бас вет врачы менен сөйлестіргестен тергеу орнына алып кетті.

Байымбет кетіп баратырып артына бурылып, районлық ветврачқа қарап:

— Иним, ферма Тәжимурат жарғанның бойындағы көлде. Маллардың арасында қарасаң кеселлігі бар. Тез хабар алыңдар! Мен усы бүгін жууап алмастан сүргінге айдап жибермесе ертен, ең арысы үш-төрт күнде босанып шығарман. Соған шекем фермада болып, жумысқа бас-көз болатур,—деді де Кегейлиннің паяпыл көпиринен өтіп, орайлық көше менен туұры иркіуханаға қарай кетті. Байымбет изіндегі еки жигиттен не үшін айдап киятырғанын сорап еді. Олар үндеместен бизлерде билмейміз деген белгі беріп, ийнін қысып, басын шайқады.

* * *

Бажбаншылық оқууды питкеріп келген Қадырбай, Әбилқасымның ауызеки жәрдемі менен районлық тоғай хожалығына қараслы Нурымтүбек тоғайындағы, қарауында үш бажбаны хәм дәлеңке кесетуғиін адам-лары бар участканың баслығы болып орналасты. Қадырбай онлаған адамға баслық болғанына қууанып, районлық тоғай хожалығының кеңсесинен шығуыдан хеш жерде иркілместен дүкан ашып турған келиншегі Гүлимханға келип:

— Кутлы болсын айта бер! Ақ жигитің, тап усы сен дүкән ашып турған жерден баслап, Маржанкөл, Нурымтүбекке шекемги аралыққа баслық болды!—деді қолын созып.

Қалаға кеткен күйеуінің қандай жумысқа орнала-сып келетуғынынан хабардар Гүлимхан назлы күлкі-си менен көзлерін ойнақшытып, Қадырбайға жилуа менен қыя бағып:

— Жүрегінди қолыңа алып келгеніңе қарап район-дағы бир нәхән кеңсеге баслық болған шығар десем, отын алған адамлардың тоғанағына жармасып, арқанын

кесетуғын лауазымға ийе болып келип тұр екенсен, ғой,—деді сесті қоңыраудай сыңғырлап:

— Гүлим, бүгін тайға миніп тайрақлап келсем, уақыттың өтіуі менен жора-жолдас сау болса, тай мингизген үйірдің ийесі арғымақ атты да жүенлеп берсе, өзің айтқан нәхән кеңсеге баслық болығымда жыр емес. Усы ислеген сауда жетеді. Дүканыңды жауып үйге жүр. Жәнібек ағаны қонаққа шақырып, қуанышлы күні хәзлесіп отырайық.

— Үйде ишимлик табылғаны менен гөш жоқ, әжағамды көбірек қәрежет түскенде мал сойып, дурыслап күтермиз, жас баладай жарма-жауған асып шақырғанымыз уят,—деді, Қадырбайдың артына мингесіп киятырған келіншегі.

— Бағана қайтарсын базар жайдың алдындағы деңгенешілерден екі кило гөш алып едим, онда Бердибайды шақырып өзлеримиз-ақ кеуіл көтериспе етейік,—деді Қадырбай, жауырынына жона батып қыйсанлап жүрмей келатырған атының дизгинін қағып. Хаялы болмайды деп бас шайқады.

Қадырбай Нурымтүбекке жұмысына кетіп баратырып:

— Мен бір хәптеге шекем келалмайтуғын шығарман. Районлық комиссияның қатнасуы менен жұмысты қабыллап аламан,—деді.

— Бүгінде қуурақ отын, чай, қанттан қымбат. Ауылға қайтыуға асықпай, шауып, жыйнап қойған отынларды дурыслап өлшеп ал, кемис келип, мойнына түсіп жүрмесін,—деді Гүлимхан күйеуінің малақайын басына кийгизіп тұрып.

* * *

Гүлимхан бір хәптеде сауда ислеген пулларын есаплап, отчетын жазып тапсырып келіуге районға жүрмекші болып таярланып атырғанда Тағжаптың көпірінің алдындағы жийделіктегі ауылда туратуғын майда-шүйде затларды алып сататуғын саудагер, жалғыз баслы кемпір келип:

— Гүлимхан сау жүрсенбе? Кийеуінди бажбан болыпты деп еситтим. Қутлы болсын! Бір ешек арба томарлы қуурақ жыңғыл түсіртіп берерсен. Олай-былай өткенде өзің жататуғын өжиреге жағатуғындай.

Үйде шай ишетуғын тұрышлы сүйрік кәмпиитим таусылып, бүгін оңлы шай ише алмай, басым ауырып, отыра алмағаннан соң саған келип тұрғаным. Пулымды кейнінен аларсан, сол кәмпииттен үш кило тауып бер!—деді.

— Тұрышлы кәмпиитті көптен берлі алғаным жоқ. Ақ набат бар,—деді Гүлимхан, затларға көзін сүзіп қарап тұрған кемпірге.

— Олда болады. Бар болса көбірек бер,—деген кемпір қолтығына қысып тұрған шекийне қалтасын Гүлимханға ұсынды. Гүлимхан оның шекийнесіне шама менен өлшемей набат салып атырғанда:

— Гүлим-ау тарса ядымнан шығып баратыр екен, бүгін кешлетіп үйге Әбилқасым келемен деді.

— Бажбан Нурымтүбекте, олай болса, отчет пенен кешіксем районда қонып қаламан деп үйге ескертип кетемен.

Бизлер жататуғын өжиреге от жағып қыздырып, Әбилқасымның унататуғын ауқатын писіріп қоярсаң. Өзің билесен ғой. Менде аржағынан келемен,—деді Гүлимхан набат салған шекийнесіне тағы да бір жупқа орамал салып атырып. Гүлимхан намазшамда кемпірдің үйіне келсе Әбилқасым әллеқашан келип, төрғи өжиреде кітап оқып атыр екен. Гүлимханды көріп орнынан түргелген Әбилқасым;

— Сау жүрсен бе?—деп қолын созып аманласып, оның бетінен сүйді.

Жаңа дүньясы елжиреп, сақаға қуятуғын қорғасындай балқып келген Гүлимханға Әбилқасым қасын қағып, оның кең көйлегінің өңірінде жамбылшадай бултылып тұрған омырауына еңтеріле қарағаны менен бұрынғыдай қушақлап, ышқы отында күйіп жанбай, салқын сыпайылық пенен жұмыстарың жақсыма?—деді де өзі отырған көрпешенің үстінен орын көрсетті.

— Әбилқасым, көзің гиртийіп, терін алмай жолға қосқан жүйріктей демің тарылып, жүзің солғын, мәнісің жоқ. Қустумсық қара қатының жиілігінди шағып дінкенди құртып жибердима?—деп сыңғырлап күліп, оның мойнына асылды.

— Жүзімнің солғын көрініуі, сени сағынғанымның белгісі. Демімнің тарылғаны сени күтіп тақатымның таусылғанынан.

— Тахатың таусылғанша қара қатыныңның көлеңкесінен атлап кетеалмай жүрген әлжуазлығыңды сездиргің келмегені менен... деп сөйлеп киятырған Гүлимханның гәпинің дауамын айттырмай, қушағын жайып умтылып, бауырына тартып, қапсыра қушақлап, қапталындағы дастыққа жатқызып, құрмадай ернінен қушарланып сүйе берди, сүйе берди. Гүлимханның қарамықтай көзлери шолпан жұлдызындай жымыңлап, кирпичи гүбелектің қанатындай елпилдеп, булқынбастан ықтиярын Әбилқасымға беріп созылып жата берди. Тауықтың екінші шақырымында мауқы басылған Әбилқасым азанда районда мәжилис болатуғын еди, бір майдан көз илиндирип, дем алайын деп бурылып жатыудан уйықлап кетті. Гүлимхан орнынан түргелип уйпаланған шашын тарап, бурымын өріп, Әбилқасымның қасына қайтадан жатып еди уйқысы келмеді. Уйықылап атырған Әбилқасымға бурылып қараған Гүлимхан ойланып жатыр. «Әбилқасымның дәслепки ушырасқандағыдан түрі өзгеріп толысқаны менен, қылығы еле баяғы қалпінде. Басшыларға жақсы көриніп, аты бар жұмыс аламан деп шапқылау менен шаршап жүр-ау. Уйықласа, уйықласын. Өзімде демалайын» деди де Гүлимхан дастықтан басын көтеріп, аударылып түскенде оның бурымының ушы Әбилқасымның жүзіне тийіп қыдықтап оятып жиберди. Өзінің ояу екенін сездіргісі келмей, қозғалмай жатырған жалаңаш Гүлимханның аппақ денесі дастықтан басын көтеріп қараған Әбилқасымның көзіне терезеден түскен айдың жақтысы менен ашық аспанда қалқып жүрген бір шуұмақ ақша булттың бөлегіндей болып көрінді.

Әбилқасым будан артық шыдап тура алмай, қырғауыл көрген қаршығадай шүйлігіп, Гүлимханды бауырына басып, жумбаршақлай берди, жумбаршақлай берди... Таң саз бергенде Гүлимханның дизесін дастық етип шалқасынан жатырған Әбилқасым:

— Гүлим, хәммесі сен ушын. Қадырбайға еле жәрдем етемен. Тек Жәнібек ағаның дузын ақлай алмай жүрмен. Оның үстине көп ойланатуғыным жақыннан берли ГПУ дың адамлары изиме түсіп жүр. Тергеуде алды. Мен қақпан. Ертеректе Шымбайда ақша бөлімнің баслығы Ақмәди үйленіп той бергенде шақыртыушы болыпсаң дейди. Ол гезде ким жумсаса соның

айтқанын ислей беретугын жас уақтым. Қаракөлге қырық үй тиктиріп, пүткіл қарақалпақ елінің есаптағыларын шақырған. Тойдың басшысы—төртінші ауыл-советтің баслығы Байнияз мұрын болды. Тойдың құрметлі қонақтары Кегейліден келген Тойлыбай менен Ханмақсымға, Шоқторанғылдан келген Барлықбай менен Жәлийге Тахтакөпирден келген Мәтибай менен Суханберди хожаға, Қазақдәрья тәрәптен келген Шақаман менен Избанға, Есім өзегі бойынан келген Айғабылға, Жаңадәрья бойындағы Еримбет мешиттен келген Асан мақсымға өз алдыларына үй берилип құрметленсе, Хажы ийшанның суұлысы менен өзине арнаулы үйі ажыратылып, хызмет истейтуғын адамлар алдын ала белгіленді. Тойдың тамашасы күні де Барлықбай, Жәлий, Суханберди, Хан мақсым, Асан мақсым баслаған құрметлі қонақтар ийшанға сәлем береміз деп келип, Хажы ийшанның қонақ үйінде заманның баратырған бағытын хәм өзлерінің тәғдірінің келешегі туұралы құпия кеңес өткерген. Барлықбай Қыдырнияз бақсыны да шақыртып алдырған. Мәжилистің басшысы Барлықбай менен Хан мақсым, Қыдырнияз бақсыға:—халықты рухландырып көтеріліске шақырып қосық жазып, халық арасына тарқатасаң. Келешекте қарақалпақ ханлығының шайыры сен,—деп қошамет көрсеткен.

Өзіне ұаз айтып отырған Барлықбайға:

— Қаракеннің қарап жүрсе күні бар.

Ойда-жоқта көтерілетуғын жини бар.

Кеңес хұкимети сизлерге Хийұа ханлығы емес. Мен сизлерге қосылмайман,—деп, Қыдырнияз бақсы шығып кеткеннен кейін Барлықбай—қазалы, қармақшы тәрәптегі байлар менен ийшанлардың басшысы Ақмырза ийшанның бизлерге айтып жиберген тапсырмасын мерекеміздің құрметлі қонағы Асан мақсым айтады. Гауырласа бермей тыныш отырып тыңлаңыздар,—деди. Асан мақсымның әкесі Аллашбай ахун Арабияда Хажы ийшан менен бірге оқыған. Түпбүгетте мешитке иймам болып, бала оқытып, Жаңадәрья, Сырдәрья бойындағы қазақ ауылларына кәраматлы адам болып таңылған.

Асан мақсым әкесінің мешитінде оқып сауатын ашқаннан соң, оқыуға зейни болмай, ойын-зауыққа

берилип, оқыуды таслап кеткен. Өзи палуан, сөзге уста, шайырлықтан да құр алақан емес. Асанды жигирма бестің самалы көтеріп, белгили кәсіп ислемей, қай жерде той-мереке болса ізлеп кетіп, гүреске түсіп, қыз-келиндер менен аткөншек теуіп, отырыспа құрып, желигіп жүргенінде Ақмырза ийшан шақыртып алдырып:

— Асан, қолыңда күш, бойыңда ғайрат бар. Қынаптағы қылыштай мәхәлиң. Елдің үмітин ақлап, хәзирети Әлийдей ақыл менен ғайратыңды өзіңе қорған етіп, халықты большойдың шырмауынан қутқару үшін шайқасатуғын ұақтың. Күш—дененің қуаты болса, билим—бахытың. Сенде усының скеуі де бар. Қайқылықтан хешким мурадына жеткен емес. Халықтың ауырманлығын көтеріп, уллы атланысқа шықпақшы болып таярланып жүрмиз. Мениң ләшкер басым болып, кәпірлер менен гүресіп, майданда шынығатуғын дәуір келди. Пәтиямды берейін, исламның орманын қорғап, елимизге қорған бол!—деди. Абыройлы ахун Аллашбайдың баласын әскербасы етіп таярласа, Сыр бойының қазағы түуел изине еретуғынына ийшанның көзі жетіп,—жер көресен, жол танийсаң, ел көрсен ер танийсаң, мениң орныма сен барып кел,—деп Ақмадийдің тойына Ақмырза ийшан Асанды жиберди.

Асан мақсым саққа жүгиніп отырып гәп бәслады:

— Ақмырза ийшан Мухаммед пайғамбардың жасыл туғын көтеріп, ғазәуат сауашын ашыға таярланып, Қазалы, Қумқала, Қармақшы, Арал, Қууандәрәя, Жаңадәрәя бойындағы ауылдарға адам жиберіп әскер, азық-ауқат, ат жыйнап атыр. Бул мың жигит атқа отырып, топылыс жасап, тахтынан тайдыратуғын бұрынғыдай урыу-урыуға бөлиніп, қалтырап жүрген хан хұкимети емес. Кеңести халықтың көпшилиги қоллап отыр. Қарыу-жарағы мықты. Қураллы көтеріліске шығуға асықпай, кеңес хұкиметинің басшыларының азғантай қәтелигин қәлет жибермей мақсетимизге пайдаланыуымыз керек. Сауатсыз халық қанша исенгени менен сонша өлимнен қорықпайтуғын батыр, жыллы сөйлеген тәрәпке ауып кете беретуғын есер, мүмкиншилиги болғанынша, совет мектебине жол бермей, халықты өз тәрәпимизде услап отыруымыз керек. Атқа отырғызып әскерлеримизге урыс әнерин үйре-

тиуимиз керек. Орыстың урыс тәсилин, ақ патшаға хызмет ислеген әскербасылары жақсы биледи. Кәпір деп қашпай елде жасырынып жүрген ақтатшаның сандық әскер басыларын саркарда таярлаңыздар. Ол урыс тәсилин үйретіп жигитлерди шынықтырады. Егерде ишинизге кеңестің жумысына араласып жүрген бир-еки басшыларды қосып алсаңыздар, ол келешекте жеңіске ерисиудің гиреуі. Сизлердің елиңиз отарбаның жолынаң алыс, тоғайы менен дәрәясы көп, жолы қыйыр-шыйыр. Талантлы жауынгер басшысы болса, жеңіске ерисетуғыны анық. Ол тәрәпте Жәлий деген бир өзінде мың адамның ақылы бар. Хәзирети Оспандай сауатлы, тәуекелдің кемесин ескексіз өрге жүргизетуғын кәрәматлы мақсым бар. Барлықбай батыр болғаны менен анғөдек, сауатсыз. Басшы болмақ аңсат. Баслаған исти нәтийжесине жеткеріу қыйын, Жәлийди ақылшысы етіп, таярласын. Ол өзинің басын қәуіпке берседе, жолдасын жауына берметуғын исламның садық қулы.

Алла талабымызды оңғарып, халықты изимизге ертетуғын салтанатқа қолымыз жетсе, қай ұақытта да қысқа қарай атқа отырамыз. Базаршылар арқалы байланысып турамыз. Асықпасын. Жеңіске жетеміз, деген жеңіл ойға берилип, таярлықсыз қарыу көтерсе, адамларды зая етеди. Орталарында ислам дининің шаңарағын көтеріп отырған Хажы ийшан менен Қарақум ийшан бар. Усы кәрәматлы адамларды қәстерлеп, халық арасындағы абыройын қозғалаңның мәпине дурыс пайдаланысын деди ийшанымыз,—деп гәпин тамамлады.

Асан мақсымның гәпин уйып тыңлап отырған қарақалпақ халқының қаймағымыз деп жүрген гилкий тандырбас уламалар, байлар, бийлер, суу ишип болған өгіздей пысынап, демлерин алып, бир-бирине қарады.

— Ақмырза алыстан болжайтуғын басшы екен. Халықтың тағдириң қолға алыу ойыншық емес. Билим гәзийне, мәртлик мақсетине жеткеретуғын жолдың көңпири. Ылайды қатпастан бұрын пайдаға асырады. Халық хансыз болмайды. Ханы жоқ халықтың талабы оңбайды. Хәзир халқымыз еки тәрәптен де дәмесин үзбей еле қай жағына дөнерин анық билмей ылайдай бәсасып тур. Оның ийин қандырып, қатайтып, қозғалаң баслауымыз керек. Оған жеткеретуғын бирлик. Бир-

ери атызға түскен доңыздай елди ұайранлап жүр. Мен қарсы болмасаңыздар пайғамбериміздің жасыл туы-ын желбиретіп, Барлықбайды ақ кийізге отырғызып хан сайлайық. Хан баслаған ләшкерлериміздің қылышы өткір болады. Тақсыр сиз мақулласаңыз басқаларда жумған ауызын ашпай көнеді.—деп йошып сөйлеп отырған Жәлий мақсым, Хажы ийшанға қарады.

Хажы ийшанның сары сынлы шырайына қан жуырып, басындағы көк сеңсеңнен қарақалпақтың үлгисінде тигілген шөгирмесін дүзеңкіреп кийіп, саққа жүгиніп, төмен қарап бираз отырды.

— Өтиржк—иллет. Шынлық —шыпа. Халқымызға жабысқан хәзирги иллетти дауалайтуғын батыл мәрттің сыншылығы. Ислам ушын шейит болғандарды умыта алмаймыз. Үндемей өшпенли болғаннан, қолға құрал алып, душпан менен бетпе-бет гүрсекен жақсы. Жеңсек мақсетимізге жетеміз. Өлсек шейит боламыз. Басшың әдалатлы тапқыр болса, қустың пәринен қорған дүзетесен. Жәлий туұры айтты. Барлықбайды хан сайлағандарың дұрыс. Хаслы жауынгер, уақтында елине пана болған қыпшақ Қоблан батырдың туқымы. Қазақлар менен байланыссы болсақ табысқа ерисеміз. Қазақ халқының көпшилиги китап көрмеген, мал баққан шаруа. Сорасқанда дәслең мал-жаның аманба дейди. Жалаңаяқлар хукиметиниң халықтың қолындағы малларды хәзирги алыуы болса, қазақлардың қозғалаң шығаратуғыны сөзсиз. Ақтабан шубырынды гезинде куба қалмақлар менен шуршийттиң пәтін қайтарып, жеңиске ерискенимизде де ата-бабаларымыз қазақлар менен бирге болған. Қазақ қозғалса, үш жүзип шегирткедей ғаулап бирден көтериледи. Мен қартайған адамман. Тауықтың өмириндей жүримм бар. Жетимге жылауды үйретпейди. Келешек сизлердики. Түркистан хукиметин дүзип отырғандарды: бири Файзулла Хожаевтың өзи де бай саудагердің баласы. Медреседе оқыған уақтынан билемен. «Малынды сатсаңда жеринди сатпа. Басыңнан айырылсаңда халқыңнан айрылма» деген Пайғамбардың сүрени менен халықты этирапларыңа жәмлей бериңлер,—деди.

Сол күни мен от жаққыш болған үйдеги елдің бетке тутар жақсыларымыз дегенлер, төрдің алдына тутылмаған ақ кийізди төсеп, Барлықбайды отырғызып, оны пүткил қарақалпақ ұалаатының ханы деп

дағазалады. Жәлий мақсымды ханның бас ұәзирі хәм ханлықтың қазысы етип сайлады. Еки ләшкер басшысы етип, Жәлий мақсымның ииниси Әбдикерим менен Бөкейди сайлады. Жаңа хукиметке исеними артып, белгили жұмыс ислең жүрген Ақмеди, Тойлыбай, Мәтибай менен Хожамет хәм Есим бойының болысы Айғабыл көтерилисти шөлкемлестириушилерге имканияты болғанынша жәрдемін аямаймыз деп уәде берди.

Арадан көп уақыт өтпей шоқ тораңғылдың құбла, күн шығысындағы Барлықбайдың үйине, арнаулы тапсырма менен жасырын келип-кетиушилер көбейди. Әбилқасымды Ақмеди басқалардан исенимли көрип, той күни ең сыйлы қонақларына хызмет ислеткен еди.

Буннан кейин Есим бойының болысы Айғабыл, үш ай бурын кеңесин өткерип, пүткил қарақалпақ елине хәм Қармақшы, Қазалы, Жаңадәрья, Арал теңизиниң бойындағы еллерге хабар жиберип ат шаптырып, палдан гүрестирип, әкесиниң жыл садақасын бергенде, Шымбайда басшы хызметте ислең турған Әбилқасымды ағасы Нұрқабил садақаға келгенлерге хызмет ете туғын жас жигитлерге басшы етип, сыйлы қонақларды күтиуди тапсырды.

Садақаға жыйналғандардың ортасына дийуана тарланып минип Барлықбай садақаның басшысы қарамойын Қожамет болысты хәм Айғабылды қасына шақырып алып, қатар турған көпшиликке қарата:

— Өлини сыйламай тири байымайды. Айғабыл халық жыйнап дәстурхан жайып, әкеңиң жыл садақасын берип атырсаң. Аллатала несийбең менен мәртебенди пәске түсирмесин. Эрүакты сыйлаған қарымайды. Әкең халыққа басшы болған, шарапатлы адам еди. Соның шарапаты шығар, әкеңе пәтия етиуге 40 мыңнан аслам халық жыйналыпты. Бул адамлардың көбиси туған жеринде шаңарағы шайпалмай турған да өзлериміздей гилең наркелле жигитлер. Хәзир ата мөканынан айырылып, ашлықтың зардабын шегип, көзиниң жасы менен ишиндеги шерин тарқатып жүрипти. Булардың посқын болыуына Кеңес хукиметиниң туұры жолын бурмалап, белсендилик ислең жүрген жалаңаяқ жалатайлар айыплы. Айрым қолына бийлик тийген парықсыз көрмедиклер, қаял-қызларымыздың намысына тийип, себепсиз мал-мүлкимизди хатлап, жүу-

ери атызға түскен доңыздай елди җайранлап жүр. Мен Кеңес хукуметине қарсы емеспен. Кеңестің жолы, пайғамберимиздің жолы менен барабар. Мен халықтың намысына тийіп жүрген бузақыларға қарсыман. Етегин ашып өз бети менен кетіп баратырған хаял-қызларымызды көргенде жүрегім ханасынан шығып кете жазлайды. Гедейдің қалын гедей түсінеди. Айғабыл, саған дәулет-абыройды қудай берди. Садияқас сақыйдай барынды беріп, тарығып жүрген халықтың кеуилин бир желпиндир.

Ға! Жыйналған халқым! Дәстурхан жайып мереке беріп атырған мұхмин мұсылманның сизлерден өти-ниши дау-жәнжел шығармаңызлар. Мереке үш күн дауам етеди. Садақаны баслай беріуге рухсат. Хәм-мени қонақ үйлерине апарыңдар,—деди Барлықбай тарланның дизгинин тартып, зәңгиге ширенип, геудесин көтеріп. Оның гәпин тыңлағанлардың көпшилигін көзіне жас алып, елде еле еңсемізді көтерсек баслағандай азамат бар екенғой деп кеуилли түрде қонақ үйлерине қарай қәдем атлады. Барлықбай өзіне ажыратылған үйге шаддықоррам болып келди. Халық алдында хукуметке қарсы емеспен деп ол орынлы сөйледі. Оны дуйым жұрт еситти. Қозғалаң көтерсе, бир тислем нанға зар болып жүргенлердің бирейі қалмай изине еретуғынына исеними артты. Барлықбай дәстурхан басында қасындағы ат қосшылар менен сөйлеспей кесегеги шайдан ара-тура бир уртлап узын ойдың үстінде отыр.

«Шубар жылан шаққан адам, ала жиити көрсе де таяқ жумсайды. Бүгинги халықтың райыда сондай. Қим нан беремен десе ойланбастан соның изине ере-жақ. Түйеге гилем жапқан менен бойын жасыра алмайды. Хәзирги мәхәлде әйне пайыты. Көп кешиктирмей аттың жалына асылсақ, хәссений! Анау күнги айырсақал описерде хабарысыз кетти. Дигиршиги бар аұзынан от шашатуғын нәхән еки «пилмамыт» жеткеріп беремен деп еди. Жақсысы дем алайын. Кешқурын жасуылкенлер менен ойласарман» деген Барлықбай есик бетте қолына қуман ұслап, суу алыуға таяр турған Әбилқасымға тигилип бир қарады да қолын жууды. Өзинің арнаулы шабарманы, Шауық хожа еки пәр көпшикти Барлықбайдың қолтығына қойып, аяғы-

ның ушы менен кейин шегинип, есиктен басын шығарып, аұқатты алып келе беріндер,—деди.

Азан менен жолға ат жиберилди. Байраққа белгилі жүйриклерден Барлықбайдың дийуана тарланы. Сәменнің наұша гүреңі, Таубайдың торысы. Ахметтің гүрең төбелі қосылды. Барлықбайдың тарланын сейс-леген Лепес бажбан атшабар баланың қалтасына ақсаулаққа оралған жудырықтай қойдың қуйрық майын салып атырып,—жолға жиберерден бурынырақ атқа асат,—деп зінхарлап қалды.

Атларды жиберіп палұанды ортаға шығарды. Бас палұанның байрағы 4 жасар өгіз, жыққан алады, жығылған орманда қалады деп еки жигит құрды айланып жар шақырып жүр.

Бас палұан менен гүресип оны көз ашып-жумғанша болмай былған урған Аралбай аұылының жигити Райымбекке байрақты бергиси келмеген мерекенің басынсы қарамойын Қожамет болыс, «өгізді арқалап кетесен, болмаса берілмейди» деди. Хожамет болыстың айтқаны бойынша, өгіздің еки аяғын көтеріп ийинне салып, еки қолы менен шақынан ұслап:

— «Я пәрүардигар!» деп өгізді жауырынына қағып салып, өгіздің аяғын жерге тийгізбей құрды бир айналып ортадан шықты.

Екинши палұанға Асан мақсым шықты. Асан түйе жүн шекпенін жалаңаш етине кийіп, ортаға шыққанда хәмме оған таңырқап қарады. Турбаты көзге қорениш көрингени менен геудеси арысланның геудесіндей, бели жиңишке, саны арбаның гүпшегиндей, бултырық етлери билеуленіп бултыйып, шекпенінің сыртынан билинип тур.

Асанға Үргеничтен келген ата-бабалары хан палұаны болған, көкирегинің жүнлери марқа қозының балақ жүніндей бир дәу жигит шықты.

— Мына сорлыға қайдағы бир дәудің дус келиуіне қара. Талабы келиспей жүрген жигит ғой. Гүреспей-ақ байрақты ұсыған бере қойса боладығо! Аман қалғаны өзіне олжа. Бул майырады! Ташауызда усы палұанның бир түркмен жигит пенен гүрескенін көргенмен. Оны майырып кетти. Наятый күшли!—деди қатарда турған Әмет саудагер. Хәмме аясып атыр.

Асан ортада жүр. Үргенишли палұан жеңсиз, келте ала шапан кийіп, белбеуін бослау бууып, бірден

Асан менен тутыспай булшық етлерин ойнатаып, курды бир айналып жууырып келип, Асанын жуп жағасынан ушлап, силкип аяғы менен қағып жиберди. Мынау не қылады деп Асан оны өзіне жақынлатпай бир қолы менен өңменінен тиреп, екінші қолы менен белбеуінен ушлап, бурап жықпақшы болып хәрекет ислеп еди, ол қозғалмады. Үргенишли палуанның қолында да белинде де күш бар. Ортадағы гүресті басқарып жүргенлерге, Қожамет болыс, «Шымбайда базар күні урыстырған қораздай жулыстырмай беллестир» деп хәмір етті. Оған Үргенишли палуан «мен усылай гүресемен. Күші бар адам жығады» деп көнбеди.

Асаның төрентарлары гүреспе. Ортадан шық. Бул гүрес емес, төбелес ғой деп бақырды.

Ол өлседе ортадан шығатуғын емес. Үргенишли палуан тағы жылдырымдай жууырып келип, Асаның жағасынан қатты ушлап, бууындырып жулқылап жүр. Қудай қолымды белине бир тийгизсе, билегім үзіліп кетсе де жаздымаспан деп гижинген Асан, шығанағы менен оның қолын қағып жиберип, еңкейип, екі қолын иштен алып, ашбүйірінен мықлап тутты. Үргенишли палуан, Асаның қушағынан шығып кетиуге урынып, екі қолы менен ийегінен тиреп, көтеріп кетиуіне шамасын келтирмей ширенип, жамбасқа алып, ылақтырып жибермекші болып тәсил ислеп жүр.

— Я Майлыбай! Өзің қууат бер!—деп қышқырған Асан, булқынып ийегінен қолын тайдырып, оны бирден тикке көтеріп, геүдесіне алды. Сол көтеріуі менен аяғын жерге тийгизбей, Барлықбайдың қасында тұрған мерекенің басшысы Қожамет болыстың алдына апарып, қара жерге қақ жауырынан түсирди. Асан типтік қаддин бузбастан қалшылып тұр. Үргенишли палуан узынына созылып, сулық болып жатыр.

Асаның ғайратына рийза болған Қожамет болыс байрағына қосып үстине бухары зер жағалы, жипек шапан жауып, «ортадан аяғыңды сылтып басып шық. Биреудің япырмайына тап боларсаң жигитім» деп арқасынан қақты.

Жас өспирим палуанлар менен лаққылардың айтысын тамашалап тұрған қумырсақдай быжнаған халық:

— Ат киятыр, ат киятыр, жолды ашыңлар!—деген жаршының сүренін еситкенде, қалың құр қақ ортасынан айрылып бөлінди. Я тарлан, я торы екені белги-

сиз, бир ат жалғыз киятыр. Басқа атлар еле көринбейди. Барлықбай менен Таубай аттың үстінде өңменін созып, киятырған жалғыз атты айыра алмай көзін тигип қарап тұр. Лепес сейіс, жалғыз аттың тарлан екенін алыстан танып, қуғанғанынан жүрегі алып ушып:

— Хан, көз айдын! Көз айдын, киятырған тарлан! Ағып келиуі тарланға усайды!—деп атын қамшылап қапталласып келгенінде оған қарап:

— Дабыл қақпа! Келип, сызықтан өткенде мәлим болады, тынышыңа тұр!—деди Барлықбай, лепіріп келген Лепеске. Жалғыз киятырған тарлан сызыққа жақынлағанда, бирин-бири жаздырмай зәңгилесип киятырған екі аттың қарасы көрінди. Тарлан сол пәти менен оқтай зуулап сызықтан өте шықты.

Саменнің науша гүреңі менен Таубайдың торысы қатарласып келип еди, екінші байрақты Саменге үшінші байрақты Таубайға берди. Бас байраққа үш түйе, бир өгіз, бир ат, бес қой берилди.

Байраққа берілген бир өгіз бенен бес қойды астың ийесіне таслап, үш түйені Хажы ийшанға, Асан мақсымға, Жәлий мақсымға бир-бирден үлестіріп берип, пәтиясын алған Барлықбай, атты сейіс Лепеске мингизип, Қожамет болысқа жипек шапан жапты. Усы мерекеден кейін, халықтың Барлықбайға исенімі артып, биразы оның ізіне ере баслады.

Садақаның кейінгі күні хан кеңесі өткерилип, Хажы ийшан ұәсият сөз сөйледі:

— Жигитлер, биз сизлердің тилегіңіздегі ғаррымыз. Бир душпан қастыянлық ислесе, мың достыңның жәрдемі азлық етеди. Орталарыңа харамадалар кирип кетпесін. Мен барлық шарапатымды, караматымды Жәлийжанға бердим. Ендиги кеңеслеріңе мени шақырмай-ақ қойыңлар. Жәлий иймамыңыз. Ауызбиршиликли болың. Барлықбайдың дөгерігіне топланыңлар!—деди. Сол пәти менен екі мыңдай әскер жыйнаған Барлықбай қозғалаң көтеріп, Тахтакөпирди басып алғаны менен жеңісі баянлы болмады. Көп адамлардың қанын төкті. Өзі туттырмай Ораз аталықтың қызы, екінші хаялы менен Ауғанстанға өтіп кетті.

Бухара тәрепке қашып кеткен Шауық хожа жақында Тахтакөпирге қайтып келип, НКВД ның баслығы Саекеев Мәмбеттің алдына кирип, мен өз еркім ме-

нен қосылғаным жоқ. Тахтакөпірге шекем ерип келіп, сауаш басланған уақытта басымды алып қашып кеттім,—деп өзін ақлаған. Мәмбет кеширім бергеннен соң ол Барлықбайдың көтерілісине қатнасқан, адамлардың дизимін жазып берген.

Жақыннан берлі ГПУдың бақылауында болып тексеріспеге түскелі Әбилқасымның ойы он түрлі тармаққа бөлініп, мени де қара дизимге жазып жибердіме деп қорқа береді. Жууап алған тергеуші қасында жүргендей, барлығын айтып беріп отыр. Шауық хожаға жолығып, сорауға да қорқып, оның үйіне бара алмай жүр.

Гүлимханды сағынып келгени менен кеуілі алғау-далғау болғансоң емиренип, умтылғаны менен оның ойындағыдай мухаббет ышқына тербете алмай, дәрмансызлығын сездирип отырғаны, зауқының жоқлығы дизесіне басын қойып сөйлеп отырып, қалғып кеткен Әбилқасымның тамағын ийіскеп қытықлап оятқан Гүлимхан:

— Бүйтип, қазыудан келген адамдай сілең қатып ұйықлайтуғының бар, мени несине шақырттың. Түни менен диземді қушақлап отырдым,—деп Әбилқасымның бетінен сүйіп, қолларын созып жиберіп шалқасынан жатты.

Терезеден түскен таңның жақтысы менен Гүлимханның ақ қағаздай денесі, көлдің жағасында қанатын жайып, халықлап ушып жүрген шағаладай болып көрінді. Омырауындағы қос алмасы қозғалғанда дилдеп, дөңгеленіп көринеді. Шаршағаны менен жас жигит қуштарлығын тоқтата алмай, Гүлимханды тағыда бүркіттей бүріп қушақлап суға түскен теридей былбыратып таслады.

Гүлимханды біраз қушақлап отырды да:—мени оқуға жиберетуғын болып атыр. Көре алмай кетсем иренжиме,—деді.

— Оқып келсең буннан үлкен әмелге турасаң. Жаңағылардың жаласынан аман болсаң, оның несине ойланасаң. Бизің колхоздың гөрсауат баслығы алдына барсаң, бармағыңды батырыңқырап қой дейді. Дүкәнге түскен майда-шүйде затларды көріп, саудама араласатуғын болып жүр,—деді Гүлимхан көйлегін кийіп атырып керилип.

* * *

Байымбеттің хаялы Төрегүл ауыл советтің кеңсесіне ерте барып, Әбилешти күтіп көп отырды. Ауылсоветтің баслығы бүгінде кеңсесіне келмеді. Төрегүл үйіне туура қайтпай колхоздың кеңсесіне бурылып еді. Емберген бар екен.

Ол адамлар кирип-шығып жүргенде есиктің алдында отырған Төрегүлді көріп, ішке шақырып, ауқалларын сорап—қандай жәрдем керек?—деді.

— Бизің үйіңді кісисінен не хабарың бар? Барғаным менен маған хешкім жөнлі жууап бермейсің. Биреулер Нөкіске алып кетті, еле көп жатады. Мәселесі ауыр, мойнына көп мал түскен дейді?—деді Төрегүл қамсығып.

— Менде түсинбай хайран болып жүрмен. Сен хеш уғайымлама. Байымбеттің халық алдында гүнасы жоқ. Аман бала-шағасына қууысатуғынына ісенемен. Ферманың малы түбел. Ол сууық хабар таратыушылардың тапи. Рузыгардан тарығып отырған жоқсызларма?

— Қудайға шүкір, тамақ тоқ. Табысым жетіп тургой. Тек азаматымның хабарсыз қамалып атырғаны...

— Яқшы онда. Районнан келген адамлар бар еді. Жақын арада бир хабары болар,—деп Төрегүлді шығарып салған колхоз баслығы кеңсесіне қайтып келіп, столдың үстіндегі жайыұлы қағазға қарап:—колхоздың жаңа поселкасын салыуды қоллайман. Бирақ, хәзіргі турмыс жағдайымызға, егилетуғын жерлердің шараятына қарап, колхоздағы төрт бригаданы, тийкарғы егислик жеріне жақын, үй қапталынан 30 сотик жер ажыратып беріуге мүмкиншілігі бар, қолайлы меканға қонысландыруымыз керек.

Колхоздың кеңсесі, мектеп, клуб, склад, устахана тағы бағқа да өндіріс орындары менен мәденій имаратларды бийіклеу, боз жер Тағжапқа жақын Жуманның бағының қасындағы алаңлықтан баслау керек.

Биринші бригаданы хәзіргі қонысында, екінші бригаданы Еденбай көпірдің алдынан, үшінші төртінші бригаданы анна менен қырықтың ортасына қонысландырған колхоздың өндірісіне тыйымлы,—деді Емберген қағаздан басын көтеріп.

— Яқшы. Сизің усынысыңызды мақул дейік. Мек-

теп колхоз орайынан салынса, колхозшылардың балаларының оқыуға қатнауы қалай болады?—деді районнан келген ұәкилдің бiреуi.

— Үшiншi, төртiншi бригада да туратуғын хожалықлардың балалары ауылсоветтiң кеңесiнiң қасындағы Калинин атындағы жетi жыллық мектепте оқыса, бiрiншi, екiншi бригаданың мүшелерiнiң балалары колхоз орайынан салынып атырған «Социализм» баслауыш мектебiнде оқыйды. Ересектер ушын кешкi оқыу усы мектепте өткериледи. Қурылысты мына планда көрсетiлген деп бiр жылда пiткеремiздеу, сәл артығырақ. Усы бес жыллықтың ишiнде толық поселка қурылысы пiткерилiп колхоздағы халық пүткиллей отырықлы болады. Колхоз басқармасы усындай планды қабыллағанды мақуллап, жалпы жыйналыста додалауға усыныуды белгилеп отыр, районлық совет атқаруы комитети колхоздың жалпы жыйналысының қарарын қууатлайды хәм тийiсli жәрдем көрсетеди деп iсенемен, —деп колхоз баслығы, мен гәпiмдi айтып болдым деген адамдай орнына отырды.

— Жолдаслар, бул жеңил-желпи мәселе емес. Кеңесiп пишилген тонның қолтығы тар болмайды. Ойларыңызды ашық айтың, колхоз басқармасының усыныңсын есапқа алып, комиссия планды тағы бiр мәртебе қайтадан көрiп шығып, районлық совет атқаруы комитетiнiң мәжилiсiне қояды. Бул мәселе туұралы гәп хәзирше усының менен пiтти. Ауыл хожалығында техниканың кең түрде қолланылыуына байланысly колхозда қәнигели кадрларды таярлау мәселесi, қалай iске асырылып атыр!—дедi комиссия баслығы. Буннан кейiн колхоздың басланғыш партия ячейкасының секретары Оразгүл Өтегенова сөз алды:

— Хәзиргi күнi колхоз өндiрiсiнде арнаулы курста оқып келген бiр агротехник, екi механик, үш тракторшы хәм бiр счетовод iслеп атыр. ВКП (б) Орайлық Комитетiнiң 1930-жыл, 25-июньдегi ғалаба миннетли баслауыш билим берiу хәққындағы қарарын толық iске асырып атырмыз. Кешкi сауатсызлықты сапластыруы мектебiнде тиккелей өндiрiсте iслейтуғынлардың дерлик барлығы оқып атыр.

— Оразгүл апа, балалардың мектебiн таслап кетiуi, бiр класста екi жыл оқыуы елде дауам етип, соның менен бiрге оқыу жасындағы қыз балалар мек-

тепке не себепли толық тартылмай атыр?—дедi комиссия ағзасы, районлық халық билимлендiрiу бөлиминiң хызметкерi Орынбай Ережепов Оразгүлдің гәпiн бөлип.

— Ауа, бул кемшилик еле дауам етип атыр. Оның баслы себебi гейпара колхозшылар қыс айларында малымызға жайлау жоқ хәм тоғайдан отын тасып жағыу қыйын деп бурынғы отырған мекәнларына көшип кетеди. Быйыл мәселени ерте бастан алдын алып, ярым отырықшылық толық тоқтатылды. Колхозшы хаял-қызлардың үштен бiр бөлими лекбезде оқыса, оқыу жасындағы қызлардың көпшилигi толық мектепке тартылды. Тек малшаруашылығында iслейтiн колхозшылардың балаларын толық оқыуға тартуға ерiсе алмай атырмыз. Шаруалардың жұмыс iслей шариятын есапқа алып, жамбас муғаллим таярлау керек. Усы мәселени кешиктирмей шешiп берiуiн районлық халық билимлендiрiу бөлиминен сораймыз, —дедi Оразгүл.

— Алдымызда колхоз қурылысын беккемлеп, арқауын мықтап есетуғын хожалық жұмыслары еле көп. Партия белгилеп берген туұры бағдар менен жұмыс iслеп, ауыл хожалық ушын жергиликли қәнигелердi таярлау, айрықша мал шаруашылығын жолға қойып, хасыл туқымлы маллардың бас санын өсiрiу бүгiнгi күннiң гезек күттiрмейтуғын талабы. Бул ушын колхоз өндiрiсiнде басшы жұмыста iслейтуғын кадрлардың iскерлигi менен жууапкершилигiн арттыруы колхоз басқармасының ұазыйпасы,— дедi комиссия баслығы сөзiн жууақтап. Басқарма мәжилiсiнен кейiн Емберген далаға шыққанда азанда күн батыстан көтерiлген қойуу қара булттың изi ызғарлы думанға ушласып, салқын тартқан күннiң көзi ашылып, жайма шууақ болып тур едi. Қубла тсрептен ескен жыллы самал оның тула бойын маужыратып, табысқа толы күнлерiң табысly жылларға уласа берсiн дегендей шалқытып жибердi.

II Бөлим

Қауын пiскеннен соң ел тоқшылыққа шығып, колхозшылар жұмысларын iнта менен iслеп жүр. Ғаушаның екiншi тәрбиясын пiткергеннен соң адамлар-

дың қолы босады. Еби бар, пысық келиншектер жумыстан кейін қолы босаса қыста әуесекке жеуге таптырмайтуғын дәстүрханның көркі деп, қауын қақ кептиріп, қауын құрт қайнатып алса, бир-еки сауыны бар үйлердің кемпірлери торақ қайнатып, тулыпқа тығып алды.

Кешқурын ақсаулақ салып, қайнатқан қауынға тойып алған жас жигитлер пақсадан, гербиштен жай салып алыудың әнжамын ислеп, тырнағына төсейтуғын шеңгел менен қамысты үйіп атыр. Жайдың үстин бастыратуғын ағашларды колхоздың орталығына алынған Әбий саудагердің ақтерегинен мийнет күннің есабынан колхоз басқармасының қарары менен жазып беріп атыр. Әйнек-қапыны шамасы келгенлер базардан өзлери сатып алса, керек дегенлерге колхоз, райондағы артельден шәртнама менен ақша өткеріп алып берди. Колхозда шөлкемлестірілген қурылыс бригадасының жигитлери қатарынан үш хожалықтың жайын баслап, бир хәптениң ишинде питкеріп беріуді планластырған.

Колхоз баслығы Емберген Ибраһым жылқыманды шақырып алып:—барлық жылқыларды Қаракөлге айдап келесен. Қулынлы бийелердің хәммесін байлап, бас үйретіп, тез күнде қымыз таярлайсан. Сауыншыға Төрегүл менен Шекерди жумыстан босатып, үйлерін көшіріп апарамыз. Шөптің бууыны қатып, жылқылар тойынып семиргеннен кейін сауған гүзгі сары қымыз, неше түрлі кеселдің дауасы. Жай салып атырған жигитлер қауын жеп, шөллегенде көк чай ишип, көк ишек болып жүріпти. Хәрбир бригадаға күнине еки мес қымыз жеткеріп беріп турасыз. Таярлаған қымыздың литрине қарап, қосымша мийнет күн есапланып, мийнет хәқы төленеди. Шаруада ислеушилерге де жай салдырып береміз. Аманлық болса ендиги жылы үлкен баланды мектепке берсен, қыста көшіп келип отырасызлар. Иркилмей хәзирден баслап атлан. Барып жылқыларыңды түуеллеп жыйнай бер. Мен хәзир складтан ноқта, бийелерге бекитіу ислеутуғын арқан алып беріп изиңнен Алмағанбет пенен Балтабайды жиберемен. Найзабай аткөнектеги қолы бос адамлар менен Қаракөлге барып, қулынлы бийелерді қамайтуғын қора соғып, Байымбет пенен Инияттың үйін көшіреді. Ал жолың болсын, тарта бер,—деп Ибраһымды шығарып

салған колхоз баслығы секретарына тез Тәжетті шақырып кел, еле кетпеген шығар, — деди.

— Тәжет, хәзир Райзодан қатнас қағаз келди. Колхозда жүн, мәйек таярлау планы орынланбай атыр. Өткен жылға қарағанда 10 проценти кем. Опелминизақтың таярлаушысы дурыс ислемей жүрме? Бизнің колхозда басқаларға қарағанда қой-ешки, тауық баршылық қой. Неге булай болады? — деди колхоз баслығы Тәжетке Райзодан келген қағазды беріп атырып.

— Тоғыз айдың жүн таярлау планы мүддетинен бұрын усы хәптеде орынланады. Мәйек таярлау планымыз быйылғы ерте шығарған шөжелер туумай, орынланбайды. Өзиңиз билесіз, ерте бәхәрде меншиктеги тауықлардың көбиси шоңқаймадан қырылып қалды ғой. Ауыл советтің председателинен өтиниш етиң. «Калинин атындағы, «Обком» колхозлары мәйек таярлау планын әллеқашан орындап кетти. Таярлаушыға усы колхоздан мәйек жыйнап тапсыруына рухсат етсин,— деди Тәжет:

— Болады, онда ол жағын өзим сөйлесемен. Мен жаңа Ибраһымға барлық жылқыларды айдап келип, Қаракөлге бағасаң. Қымыз таярлайсан деп тапсырма бердим. Ана айтыш кітабында бийе сауып, қымыз таярлағанларға қалай хәқы төлеу жолы көрсетілгенбе?

— Аға жумыслардың барлық түрине хәқы төлеу тәртіби бар.

— Онда бийе сауып, қымыз таярлап, қулынға отшөп жеткеріп бергенлерге, жылқыманға күнине неше мийнет күн жазылатуғынын, бир литр қымызды колхоз неше тиіннинан сататуғынын түсиникли етип, үлкен хәрип пенен жазып бер. Ертеннің арғы күні, районға баратырғанда Қаракөлге тоқтап жылқыларды көріп, алатуғын мийнет хәқыларын айтайын. Ықласланып ислесип, — деди Емберген.

— Яқшы. Секретарыңызға жазып беремен. Мен ертең районға барып Сельхозбанкіден кредит алып, колхозшылардың өткен айдағы мийнет хәқысын төлейтуғын қаражет алып келемен, мына справкаға қол қойып берің. Ауылсоветтен мөр бастырып исеним қағаз алайын деп,— Тәжет гөнетозлау былғары папкасынан бир жапырақ қағазды алып Ембергеннің алдына қойды.

Усынған қағазына қол қойып атырып, кеңсенің әйнегінен далаға қараған колхоз баслығы, — түс болып қалыпты ғой үшінші бригадаға МТС тың бас агрономы келетуғын еді мен кеттім, — деп етигінің қонышындағы қамшысын қолына алып орнынан түргелді.

* * *

Емберген Қаракөлге бурылғанда, Ибраһым асау бийелерді гүеннің желісіне ұзын қурық таяқ пенен урып қуып келип, ат үстінде қурық таслап, бууындырып жығып, аяғына шидер салып, — Алмағанбет сен қулағынан мықлап услап тұр. Хаяллар қорықпай сауа берсин, деп бийелерді қозы гүенлегендей дизип атыр еді.

— Харма ншм, нске сәт. Сауын берекетлі, мазалы болсын.—деген колхоз баслығына:

— Бар бол! Ассалаума әлейкум. Емберген аға! Тапсырмаңызды орынлап атырман. Бүгін 27 қулын байланды. Бийелердің сүті жаман емес.

— Күніне неше мәртебе сауасызлар?

— Қаракөлдің майда көк пішенине тойып, байлауға көнлігіп кетсе, күніне төрт-бес мезгіл саууға болады.

— Онда пахта да ислеушілерге де ауыстырып қымыз бере аласыздар ғой шамасы.

— Оны ретіне қарап көреміз. Күнде болмаған менен күнара стахановшыларға бір мес қымыз бере аламыз. Үйге барған күннен баслап өзиміздің торы бийени байлап келиніне қымыз ислеттіріп едім. Бүгін төрт күндік дөнен қымыз болып шағында тұр. Аттан түсіп үйге бара беріңіз. Мен ана бөлек турған қашаған ала бийени услап бекитіу салып беріп бараман. Айыбы қашаған. Болмаса өзінде бір сыйырдың сүті бар, — деп атына мініп жерде жатқан қурық таяқты еңкейіп алып, ала бийени қуып кетті. Қайырып айдағанына жүрмей жалтарып қаша берген ала бийени өкшелетіп қуып жүріп, көлді бір айналдырғанда ала бие жөнге түсіп, қулыны байлаулы турған жерге желіге келип, дирилдеп тура қалды.

Дәрріу бұғалық таслап аяғына шидер салып, жеткелеп келип, бийенің бас жибін Аймағанбетке услатып

үйіне қайтты. Қара үйдің алдындағы шәртекте қымыз ишип, Ибраһымның асауды услағандағы қыймылын тамашалаған колхоз баслығы, қасына келип ентигіп отырған оған:

— Жылқының пири екенсең ғо. Гейпара жигитлер өмирінше мал бақса да тайдың бас жибін услауға қорқады, рахмет шаршаған шығарсан, отыр.

— Жылқы, қуырық жалынына беккем болмасаң бағынбайды. Бәхәрде он екі ғуанға бас үйретіп жибердим. Алдымыздағы көгін алса арбаға, ақошқаға қоса беретуғын, күш көлік болады.

— Ибраһым ншм, райоңда жыйналыс бар. асығып отырман. Қымызға адамларды қашан жиберейін?

— Дүйсенбі күні келе берсин.

— Онда стахановшыларға да бір мес қымыз жиберерсең, — деп колхоз баслығы орнына түргелді.

Мәжилис райисполкомның кенсесінде өтті. Районлық жер бөлімінің баслығы колхозларда мәмлекеттік планлардың орынланыуы хақында қысқаша мағлыұмат айтып, «Алғабас», «Қуралпа», «Қызыл әскер» колхозларында гөш-сүт жетистіріу планлары орынлап бай, районның көрсеткішінде төмен екеніне тоқтап, критикалады. Мәжилисті жууақлап, тапсырма беріп сөйлеген райком секретары:

— Жолдаслар, жұмысты дурыс шөлкемлестіріп ислеу керек. Колхозларда мал көп. Бас саны өсті. Бирақ нске уқыбы жоқ басшылар райоңды кейін тартып, планларын орындап алмай атыр. Азат ауылсоветіне қарасты колхозлар әллекашан 10 айлық планларын артығы менен орындап, маллардың бас санын 512 басқа көбейтті. Усы ауылсоветке ўәкіл етіп райоңдық партия комитеті тәрәппенен жиберілген Әбілқасым Боранбаев хожалық басшылары менен есапласып жұмысты жақсылап ислеу атыр. ГПУ, милиция хызметкерлері жақсы ақ нийет пенен ислеу атырған жас кадрлардың изіне түсіп қуудаламай, жұмысымызға кесент келтіріп атырған теріс пикирлі. класс душпанларын, оған тилеклеслерді табың. Соларды тексерің. Мен кеше Боранбаевтың «Социализм» колхозында шөлкемлестіріп атырған жақсы басламасын көрдім. Халқымыз көп жыл дауамында класс душпанлары менен гүресіп, аш-жалаңаш жүрді. Хәртүрлі кеселге дуушар болды.

Мысқаллап кирген кесел ўақыттың өтиўи менен адамларға батпаппа белги береди.

Ҳазир халықтың арасында асқазан, баўыр, жүрек қан тамыр кеселлиги көбейип баратыр. Ұақтында дәригерлик жәрдем көрсетиўге медицина кадрлары жетеспейди. Усындай пайытта қолда бар имканиятты иске қосып, колхозда қымыз таярлаўды шөлкемлестирип, халықтың денсаўлығын жақсылаўға толық болады екен. Усыны «Социализм» колхозы ислеп атыр. Жолдас Тилегеновтай елдің ғамын ойлап, бийе саўдырып қымыз таярлатып, колхозшыларға шыпалы қымыз жеткерип берсеңизлер жаңа басланып келатырған асқазан, ишек, баўыр кеселлигинен жазылып кетсе, өкпе кеселинен биротала жазылады. Халқымыз—қулынын да қумға байлап саўып, тайын да тасқа байлап минип бас үйретип жибер» дейди. Қымыз таярлаў менен бирге, асаўға бас үйретип күш-көлик таярлап атырсыз.

Рахмет сизге, жолдас Тилегенов! Дийханшылықта жетистирилген зүрәтти сепситпей тез жыйнап, планларды ертерек орынласаңыз, Ташкентке үш айлық курске оқыўға жиберемиз,—деди райком секретары.

Райисполкомда ет писиримге шекем созылған мәжилисте райондағы колхоз, мәкеме басшылары есап берип, гейпара жумысларға жәрдем сорап, алдағы исленетуғын жумысларға бағдар хәм тапсырма алып тарқасты.

Мәжилистен шыққан Емберген атын байлаған шарбаққа қарай асығыс жүрип баратырғанында изинеп жеткен Әбилқасым.

— Келиңизге жеңил аўқат таярлап қой деп едим. үйге жүриңиз. Аўқатланып кетерсиз,—деп мирәт етти.

— Рахмет иним, колхозда қыстаўлы жумысым көп. Тағы бир де барарман. Секретарьға неге айттын. Ол еле жаңа басланып атырған жумыс. Қымыз таярлаў аңсат талап емес. Нәтийжели болса жумыстың өзи де хешким дағазаламай-ақ көзге көринеди ғой.

— Оның неси айып. Бәримизде сизин абыройлы болғаныңызға қуўанышлымыз. Колхоздың дүканына өтимли затлардан көбирек жиберттим. Гүлимханға қысым жасай бермениз. Заттың ең жақсыларын жибертемен. Райпоның баслығы кеўили жақын жорамыз,—деди Әбилқасым.

— Изинде сүйретпеси жоқ, туўры жәрдем берсең, рахмет айтамыз,—деди де Әбилқасым менен хошласып, ат байлаған шарбағына бурылды. Бүгинги мәжилистен кеўилли шыққан Әбилқасым қанасына сыймай тасып киятыр. «Әлле қашан умытылып кеткен Барлықбай көтерилисиниң тәрәпинде болғансоң деп изине тусип тергеў алып жүрген ГПУ дың тергеўшисине райком секретарының бүгинги мәжилисте зйтқан гәпи адамынды таўып, жармаспасаң тик жардан қулайсаң деп ескерткениго. Усындай үш-төрт мәртебе көзге көринип, райкомның дым болмаса бөлим баслығы болып алсам, Әбилқасымның жулдызды гөзлегенин соннан соң көреди. Шаўық хожаға тыныш жүр. Таяқ көтерме, таяқтың еки ушы бар деп ескертип қойыўым керек. Мәмбеттин тилин таўып, өзимди гуманлылардың дизиминен сыздыра алсамғой, асығым алшы турғаны. Барлықбайдың қуйрығы емессиз. Бирақ әмпай болып, кеңесте басшылыққа араласпағаныңыз бенен оның тәрәптарыларының исенимли адамы болғансыз. Факт бар. Еле анықланыўды керек етеди. Ҳазирше жумысыңызда ислеи бериңиз деген тергеўшиниң гәпиниң изинде үлкен салмақ бар. Ҳазирги басланып атырған жәмийетлик өзгерислерди иске асырыўға ат салысып қатнасып, алдыңғы қатардан көринип, секретар менен қатнасып кете алсам, шынтлап изиме түсип қалмайтуғын болса, қутылыўдың ғамын ойлап соранып Ташкент, Москва қалаларына оқыўға кетер едим» деп, гүбирленип үйине келген Әбилқасым.

Кийимлерин шешинип, ҳаялына берип атырып, оның бетинен сүйди.

— Азанда ислеген ислерим жақпай, гәпим тикендей қадалып, қәхәриң бетине шығып үйди бұлдирип кетип едиң жүдә шағында турсаң ғо. Қайсы қыздың қолынан чай ишип кеўилленип келдиң?—деп қараған ҳаялына:

— Еки қатын урыстың кәни болса, сен бир өзин қызыл бурыштың кәни болып баратырсаң ғой. Тарт ашшы тилиңди. Қой гәши сүрленседе қазы болмайды деген. Бақырсам муңаясаң. Жыллы сөйлесем шағасаң. Ақылсыз қатын, ноқтасыз бийе, былшылдамай тез аўқатты алып кел!—деп пәтин қайтарып таслады.

Әбилқасым менен Гүлимханның кеўили жақын, бир-биреўин сүйетуғынын сезгени менен, оқымаған ийи бос,

дийханның қызы, күйеуі тикленсе жым болып, құрдай жорғалап хызметін истей береді. Қарсыласа берсем тағы тасталқаны шығып бұлдірер деди де көмейіне келип тұрған түйдек-түйдек ашшы гәпти қайтарып жутып жиберіп, асханаға кирип кетті.

Әбилқасым бір уйықлап ояғанда, сыртқы қапы тасыр-тасыр етті. Байлаудағы қошқар босанып кетіп, қапыны дүгіп атырма деп ішкі қапыны ашып, төсекте жатқан жеңіл кийими менен хәулиге шыққанда:

— Әбилқасым, есигінди аш!—деді сыртта қапыны тасырлатып тұрған адам.

— Биймезгил жүрген кимсең. Не жұмысың бар менде? — деди ол бір нәрседен қәуіпленгендей қапыға жақыңламай кейін шегиніп:

— Райисполкомнанбыз! — деп сырттағы адамлар өзіне таныс адамның атын айтқанда, Әбилқасым арқайын қапының тәмбисін тайдырып,—келиңдер!—деді.

Түсі суық, белинде нағаны бар, екі адам, — көп иркиліуге уақыт жоқ, тез кийимінди кийініп, есіктің алдындағы фыйтон арбаға отыр, — деп кийініп болған Әбилқасымды билегінен ұстап, майданға алып шықты.

— Булардың ғауырласқан дауысынан шоршып ояған хаялы изинен шыққанда:

Әбилқасымға,— тез бол! — деп бұйырып тұрған адамның бйреуі:

— Әне, хаялыңда шықты. Жеңге, Әбилқасым ағаның бас кийимін алып кел, жыйналыстағы адамлар күтіп отыр, — деди.

Әбилқасымды шала-пула кийіндіріп, арбаға отырғызып, туұры иркиұханаға алып келді. Қәуетерлі жерге келгенін енді билген Әбилқасым:

— Неге исполком шақырып атыр деп өтирик айтасызлар? Мен қарсылық көрсетемен! — деп дауласып еді.

— Әбилқасым аға, жыйналыстың үлкени буннан былай усыманда болады. Гезекши милицияның қасында отыра турыңыз. Хәзир райисполком да келеді,—деді де олар арбасын айдап кетіп қалды.

Усы күні түнде иркиұханаға районның басшы хызметкерлері менен колхоз басшыларының бйразын алып келді. Бәриде хәшнәрсеге түсінбейді. Көріп, се

зип отырғанлары бұрын айтылмаған, шешіуін адам билмейтуғын жумбақ. Басшылар өзі ортасында өсіп жетілген халқы менен бирге, әрман еткен, жаңа өмириниң босағасынан нық қәдем атлап, дәуір кемтарлығын жигерлі мийнет пенен жеңіп, тусауын кескен жас баладай жаңа заманды аяғында ғаз тұрғызып, қылапсыз билек түріп, белсенип жұмыс илеп атырған дәуірде өмирдің қууанышлы сааттарынан қол үзіп отырғанларына өкиніп, хәссений деп гижингени менен, колларынан хәшнәрсе келмей таң атса булардың баслығын тауып сөйлесермиз деди де гүрриңдесіп отырып уйықлап кетті.

Бұл аласапыран қыйын уақыт көпке созылмағаны менен көп адамларды жазықсыз сүрниктиріп жолынан адастырды.

Байымбеттен тергеу алып отырған тергеуші:

— Отқа түскен гүбелектей өзинизди азаплай бергенше жаңағы сорауларға дурыс жауап беріп, қамақтап қутылып кеткеніңиз жақсы емеспе?

— Адамның жанына бататуғын ең мүшкіл нәрсе—жала!

Мен хәзирше еркимнен айырылып отырғаным менен танымайтуғын, билмейтуғын адамларым туұралы көрсетпе беріп, олардың алдында гриптар бола алмайман.

— Көптілеу Нурмухамедов туұралы да хәшнәрсе билмейсиз бе?

— Ол кисини өзиниң хәдал перзенти ретінде пүткіл Түркистан халқы танийды. Менде сол халықтың бирімен. Қарақалпақ елин қайта құруға, елимиздеги социалистлик құрылысқа инта менен қатнасып, мийнет майданында мийнеткешлер менен бирге болып киятырған басшы.

— Оның сиясий көзқарасынан не билесиз?

— Тергеуші иним, мен ВКП(б) агзасы емеспен. Маған ықтиярлы мийнет ислеуге имканият беретугын еркинлик пенен тоқшылық болса болғаны. Сиясат пенен жұмысым жоқ.

— Сиз колхоз баслығы болып ислеген дәуириңиз туұралы айтып бере аласыз ба?

— Аға. Мен сең жүрген дәрйадай абыржы болып тұрған мәхәлде баслық болып иследим. Қолымнан жұмыс келмегеннен соң өзлери сайлаған халық, өзлери

босатты. Арабша сауатым болғаны менен дәуір туұралы түсинигим шамалы, көптің биримен.

— Онда неге тийкарғы колхоз ағзаларын тарқатып жиберип колхозды қулаттыңыз?

— Колхоз қулаған жоқ, қайтама күн сайын бек-кемленип, құдиретли техника менен құралландырылып, пәт пенен рауажланып атыр. Колхозлар ирилendirилди. Мен баслық болған «Жаңа тилек» колхозы «Социализм» копхозына қосылды.

— Шет мәмлекетке шығып кеткен хұкиметке қарсы ағайинлериңизден хат келеме?

— Жақын күнлери бир хат алдым. Өзимиздің Түркістан уалаяты Ош қаласында жасайтуғын ағайинименен. Патша хұкимети тусында мәрдикарға кетип, Ташкент жақта үйленип, хәзир Ош қаласында жасап атыр. Аты Ғайбулла.

Қағазаларының арасынан үш мүйешли хатты алып, сыртында жазылған адреске қараған тергеуши сауал-жууапты тоқтатып.

Қалай болмасын Байымбеттен зиянлы жиптің ушын тауып, оны босатпауға хәрекет еткен тергеуши,—ертең айырым, адамлар менен жүзлестиремен, бүгінше усы да жетеди,—деп қағазларын жыйнады.

Байымбет пенен бирге жатырған адамлардың гей-биреулери:—енди босанып еркинликке шыға алмаймыз, оннан да тезирек сотланып лагерьге шыққанымыз жақсы,—деп тергеушиниң сорауына ол қандай талап етсе, солай жууап берди.

Гейпаралары қутқарамыз деген гәпине исенип, өзи өмиринде көрмеген адамлар туұралы да «ауа, тап солай» деп жууап берип қағазына қол қойдық. Енди бизлерди ирикпей босататуғын шығар» деп қууанысады.

Жууап бергенлердің биразын алып кетти. Қайтадан жаңадан адамлар келип қосылып атыр.

Бир жыл иркиүде болған Байымбет түстен кейин бостаншылыққа шығып, хеш қайда бурылмастан ертерек бала-шағасына қайтыудың ғамын ойлап жолға шықты. «Ауылда қандай уақыялар болып атыр екен. Өзим кеткенде Төрегүл еки қабат еди. Апыл-тапыл аяғын басып жүрген балам, мени көрип жатырқап шешесине қашады-ау. Иркиүде болыу не деген ауыр мүшкил. Не де болса аман шықтым. Енди аяқты алжаспай басып, ақыл менен жұмыс ислемесек, илинип ке-

те бериуимиз эжеп емес екен»,—деп гүбирлеп, кисесине қолын салып әрли-берли қарап еди, жол қәрежет түе, хәзир чай алып ишкендей де тыйыны жоқ екен. «Сонда қайда бараман деп аплығып турман. Оннан да Эметтиң үйине барып, чай ишип, бойымды жылытып, көлиқ сорап алайын» деп ғырра изине қайтып баратырғанда алдыңнан Патулла ушырасты. Екеуи қушақласып, сәлемлести.

— Патулла иним, балаларың саума? Дайысына усаған кишкентайың ат шабатуғын болған шығар?

— Шүкир, өзимде аманман. Узақ хабардан еситемен ауыл-ел аман дейди. Тоғыз ай түрмеде отырып хәзир босандым,—деди Патулла.

— Сениң не гүнаң бар екен?

— Жазығым елдің ой-шұқырын бес саусағымдай билетуғынлығым!—деп ызаланып қатты күлди.

— Өмириңше ел гезип, киси есигинде күнликши болып 40 жасты өткердің. Оның қандай сиясий зыяны бар екен?

— Бизің рууымыз ақүйли. Усыны бәне этип биреу арза берипти. Жаңадәрья бойында отырып, пада-пада қарамал, сүриу-сүриу қой, үйир-үйир жылқы айдаған ақ үйли байдың баласы. Көптілеу Нурмухамедовтың ислеген жынаятлы ислериниң уңқыл-шұңқылына шекем билетуғын атқосшысы деп айыплайды.

— Көптілеу хұкимет басшысы, сен болсаң узақтағы Тамды районының бир ауылсоветинде хатшы болып ислейсең. Қыйсыны келмесе де қыйыстырып гүнакар ете береді екен-ау!—деп Байымбет өкинип сөйлеп киятырғанында:

— Болары болды, ол жағын соң сөйлесермиз, өзиңиз қалаға қашан келдиңиз?—деди Патулла, Байымбеттің гәпин бөлип.

— Мениң усы қалаға келгеніме бүгін 360 күн толды. Басқасын айтпасамда түсинип турған шығарсан.

— Онда неге қайтадан қалаға баратырсан?

— Ауыл узақ. Көлик, қәрежет жоқ. Усы қалада Эмет деген инилеримиздің үйин излеп баратырман.

— Нуржанов Эметтіңбе?

— Ауа.

— Хәзир сол үйден киятырман. Бала-шағасы бар. Өзи ғалауыт басылғанша бас сауғалап тураман деп

кетип қалыпты. Қайда кеткенін үйінің иші де билмей-
ди.

— Онда қалай болды?

— Енди қалай болды дегеннен қудай сақлағай. Сизде болмаса менде қаражет бар. Кете береміз. Майда-шүйде жүклеримізді тийеп, шаршағанда аяқ көтеретугын бір ешек сатып аламыз,—деді Патулла. Байымбет екеуі чайханадан балық қууырдақ пенен чай ишип, тамақтарын тойғызып, жолға рауана болды.

— Сен Көптілеу менен қашан бірге іслесіп жүрсең?—деді Байымбет, бар дауысы менен «Бозатау» ды айтып киятырған Патуллаға.

— Мен ол уақыттары Қоңырат районында райисполкомда істейтуғын едим. Райисполком председатели мени шақырып алып, екі күннен кейін жолдас Нурмухамедов Көптілеу басқарған илимий экспедиция келеді. Сен соларға жол көрсетуші боласан. Хәзір үйіңе қайтып жол жүріуге таярлық көребер деди.

Айтқанындай екі күн өткеннен соң Көптілеу аға басқарған илимпазлар да келді. Жердің астын тексеретугын академик Ферсманның басшылығындағы илимпазлар екен.

«Сени, адамлар жолдан адастырмайтуғын компас деп тәриптейді. Бизге жол басшы боласан. Бирнеше ай бірге жүреміз» деди Көптілеу аға мени марапат-
лап.

Көптілеу аға басшымыз, Үстірт далаларын, Қусхана, Қаратаудың қойнын ақтарып-тексеріп жүрміз. Мен тек ел аралап, жер көргеніме қуанып жүрмен. Қыдырыспаны дауам етіп, Тамды районуна өттік. Күн шыжырған ыссы. Қызыл гия кум басып жатырған гүң дала. Хәр жерде арқадан кублаға қарай созылып жатырған кишкене таулар, бәлентликлер ушырасады. Қусхана, Қаратау этирапынан артықмашлығы сонысы, сүйір шыбыны жоқ, күндіз ыссы болғаны менен түні салқын, көсіліп жатырған ушы-қыйыры жоқ кең жәзійра екен.

Ақтау, Мурынтау, Алтынтау, Боқантау бәлентликлерінің баурайы жазық, төбе-төбе қызыл кум менен шатраш болып жатырған сексеуіли тораңғылдай бәлент, құдықтары терең, ең сайызы 100—150 метр. Қудықтан сууды түіе менен тартып шығарады. Елі шаруа, қаракөл қойын көп өсіреді екен.

Академик Ферсман оның менен гүрриңлесіп отырганында:

— Жолдас Көптілеу Нурмухамедов пикириңіз дурыс. Жаңа заман қурып атырған әуладларымыз уақыттың өтуі менен бұл әрмандарды іске асырады. Хәзіргі бизлер белгілеп, гәзійнениң көзін ашып баратырған соқпақтарымыз, айдын жолларға ұласады. Қарақалпақстан үлкесінде жер асты байлықтары оғада көп. Қаратау, Боқантау, Мурынтауларды, Орал тауының Орта Азиядағы дауамы деп есаплап отырмыз. Айрықша Тамды—Мурынтаудың келешегі зор болады.

— Буны илимий жақтан анықлап, жер асты байлықтарын изертлеуді тезлестіріп, кәнінің көзін ашсаңызлар Совет Қарақалпақстаны феодаллық дүзими-
нің мийрасы-мешәуликтен қутылып, өндіріс-
лик күш-
лерін хәр тәреп-
леме рауажландыруы
имканиятна
ийе болар еді.

Жаңа өндіріс құраллары халқымыздың сауатын ашып, олардың арасындағы қарым-қатнасықтар өзгеріп, құдіретті техниканы дәретиуші рабочий кадрлар өсіп жетілісіп, жергиілікті жағдайларымыздағы мүмкіншіліктерді, халық хожалығын кескін көтеріуге кеңнен пайдаланар едік,—деді Көптілеу.

— Көптілеу, мен кешегі Үшқудық деген жерде аұқатланған үйіміздегі ғаррыдан бір жақсы сөз еситтім. «Шапан түіе, топпыны жамап кийіу аұқалына келген елміз. Сөз байлығы елде болса, ел байлығы жерде. Аттың айылына тоға дүзететугын темирді таппай, заргирян болып жүрміз. Ұсықарада алтыннан да бағалы байлық болса, бахытлы ел екенбіз. Талаптарың оң болсын, азаматтың өзі мийнетін көрген бағда, әулады мийе терең. Сизлер тууысқанлық жәрдем беріп, Ленинградтан, Москвадан келіп илимий изертлеу жұмысын жүргізіп, үлкеміздің өрлеуіне белгілі дәрежеде үлес қосып, көп жұмыстар іслеп атырсыздар»,—деді.

Бұл ұллы ис. Егер, Қарақалпақстанда илим орайларын шөлкемлестіріп, шәкірттер таярлап, бағдың мийуесін бірге теріуге ериссек, ұллы мақсетке жететугын мәңзілдерін жақынластырған болар едік,—деді Ферсман.

Бұл жұмысқа әмеліі хәм зәрүріі жәрдем көрсетуіге Қарақалпақстан хукіметі таяр,—деді Көпті-

леу академик Ферсманның жол дәптерлерін ашып көріп отырып, Академик Ферсманның ойы хәм әрманы Қарақалпақстанның жер асты ғәзийнесиниң көзин ашып, халық ийгилигине жаратыу туұралы болып отыр.

— Бул байлықларды ертеме-кешпе халық хожалығына пайдаланыуға имканият болады. Техниканың тетигин кадр шешеди. Дәслеи кадр таярлауымыз қажет. Қарақалпақстан хукимети жергиликли қәнигелер таярлауға көбирек назер салыуы керек.

Өсимликлер менен жәниұарлар дүньясы бизиң тиришилигимизге қажетли азық-ауқат, кийим-кеишек береди. Көп күнлерден берли ҳарып-талып шөл даланы гезип, халық хожалығының күнделикли мүтәжине керекли, байлықлардың бар екенине көзимиз жетти. Мениң айтып отырғаным хәм сизден тилегим, илимниң барлық тараўын изертлейтуғын, илимий орай шөлкемлестириуға жәрдем етсеңиз. Биз қәдем басқан сайын табияттың байлығы менен гезлесемиз. Бирақ ол әсирлер дауамы көзи ашылмай меңиреу даланың бауырында жатыр. Усы жүргизилген илимий-изертлеулерди жуу-мақластырып, алдағы ўақытта исленетуғын жумыслар хәм ўазыйпалар ҳаққында пикир алысып, тийкарғы бағдарды белгилесек жақсы болар еди. СССР Илимлер академиясында, Қарақалпақстанда жер асты байлықлары менен өндириуши күшлерди изертлеу туұралы мәселе көтерип, илимий конференция өткериу қажет.

— Әлбетте солай. Жолдас академик,—деди Көптилеу.

— Олай болса Қарақалпақстан хукимети атынан өтиниш етиңизлер. Бизлер сөзсиз қоллаймыз,—деди академик Ферсман.

Мине, усы конференцияны шөлкемлестириуға Көптилеу аға көп мийнет иследи. СССР Илямлер Академиясы бул басламаны қуўатлап, 1933-жылы, 18—25-март күнлери Ленинград қаласында ҳәр тараўдан белгили қәнигелердиң қатнасыуы менен конференция өткерди. Конференцияға Қарақалпақстаннан Көптилеу Нурмухамедовтың басшылығында 13 адам қатнасты. Себеп пенен аударыспақтың бесиги болған Ленинград қаласын көрессең, хәм оқыуға түсесең деп мени де алып кетти. Конференция жүдә қызықлы өтті. Көп докладлар тынланды. СССР Илимлер академиясының нәхәи

жайында өткерилген мәжилистид кейинги күни Көптилеу аға сөйледи. Мен орыс тилине түсинемен бе?! Әйтеуир Көптилеу аға сөйлегенде тақыр бас, көз әйнекли илимпазлар уйып тыңлады. Гәпине иси сәйкес, елдиң ғамын ойлайтуғын басшыға. Сораўларына да иркилмей жуўап берди.

Ленинградтан жүдә қуўанышлы қайтты. «Конференцияның додалаған мәселелери менен жуўмаққа келген қарарлары республикамыздың басшыларына, жәмийетлик искерлери менен илимий хызметкерлерине үлкен жол-жоба, әмелий көрсетпе болды. Республикамыздың халық хожалығына жаңалықты енгизиуши илимий институт пенен академия арасында байланыс күшейди. Қарақалпақ халқының тарийхы, мәдениаты хәм жергиликли табияты, байлығы ҳаққында жазылған илимий мийнетлер менен мақалалар орайлық баспа сөзлерде жарыққа шығып, байлығы менен мәдениатын пәт пенен өсириу жоллары сөз етилди. Қарақалпақ халқының келип шығыуы, жасаған жери менен ана тили, хожалық түрлери ҳаққында көлемли илимий мийнетлер жазылып, алдыңғы қатардағы раўажланған халықлардың дәрежесине көтериледи»,—деп Конференцияда қаралған мәселелердиң әҳмийети ҳаққында айтатуғын еди. Көптилеу аға аз ўақыттың ишинде халқымыздың келешегі ушын көп жумыслар иследи. Мен оқыйман деп қалғаным менен көнликпей аўылға қайтып келдим. Соннан кейин ол кисини кереғим де жоқ, хабарласқаным да жоқ. Бизиң аўылда, дәслеи муғаллим, кейин ала аўыл кеңес баслығы болып ислеп атырған Сулайман Ахметов деген жигит:—1932-жылы май айында Төрткүл қаласында өткерилген биринши тил конференциясын кирис сөз бенен ашқан Көптилеу Нурмухамедов еди. Конференцияда қарақалпақ тилиниң имласын бекитиу туұралы Шымбайда өскен Қаллы Айымбетов баянлама жасады. Конференцияның қарары менен үш адам қурамында комиссия дүзиллип, арабша ҳәриптен, латын ҳәрбине өттік. Бул өзгерис халқымыздың тезирек саўатын ашып, жәмийетлик көз қарастың қалиплесиўине тийкар дүзе, қарақалпақ совет әдебиятының раўажланыуына, үлкен жәрдем етти. Көптилеу аға, халқымыздың бахыты, Октябрь таңының дәслепки таң жулдызлары ғой... Ол киси қандай жумыс пенен ел аралап жүрсе де қарақалпақ халқының тарийхына қы-

зығып, еситкенлерин жазып алып жүрди, халық турмысының құрғынласып, социалисттик дүзимнің гүлленуін әрман етип, бар жигерин салып ислейтуғын басшы деп айтқан еди,—деди Патулла қолындағы қамшысының сабы менен жолдан шығып, тайсалақлап жүрмей киятырған ешекти урып.

— Көптілеу туұралы көп нәрсе биледи екенсең. Аман қутылыпсаң, енди ауылыңда туұры қайтпай неге Шымбайға қарай киятырсаң?

— Тахтакөпирде ағайинлерим бар. Жасы үлкенлерге сәлем берип, жаңа хожалық болғанларына қутлы болсын айтып, қыдырып кеуилимди көтермесем, езилип қалыппан. Көптілеу ағаны да Тахтакөпир жақта хызмет бабы менен жүр деп еситтим. Ол кисини де көрип сөйлесип, халқымыз әрман еткен мақсетине жеттим дегенде болып атырған усы ғалаұйттың тийкары неде, бұған кимлер айыплы деп сорамақшыман.

— Жолсыз жүрген адамның кийими пүтин болмайды. Басшы болған ағаң менен гезлесип ақыл сорағаның орынлы. Көптілеуді менде бираз уақытлардан берли көре алмай жүрмен. Ағаш тамыры менен мықты болса басшы халқы менен құдиретли. Көптілеу халық пенен бирге өсип келеатырған басшығой. Көптілеу аға менен гүррицлескенимде:

«Кемшиликсиз той, қатесиз жұмыс болмайды. Тек қәтелигин уақтында дүзетип, уллы үмит пенен жаңа дүзимди беккемлеп, оның душпанларына кеширимсиз болған адам ғана халқына ҳадал хызмет ислеп, жәмийетимизди көркейтиуге үлесин қоса алады»—дейтуғын еди Патулла иним, Қарақалпақстанда Көптілеу Нурмухамедов басшылық етип, араласпаған тарау жоқ.

Хәттеки 1933-жылдан баслап күни-түни тоқтатпай Әмиүдәрьядағы дарғаны ислетиуге кеуил бөлсе, халық арасындағы талантлы шайырлар менен жырау-бақсыларды излестирип тауып, олардың әдебият, мәдениет тарауында хызмет ислеп, өсип жетилисиуине көп жәрдем етти. Төрткүлге иске шақырып, жұмысқа орналасғырып, жазыушы-шайырлар шөлкеми дүзиліп, «мийнет әдебияты» журналының басып шығарылуына көп үлес қосты. Мен усы журналды жүдә қызығып оқыйман. Ал иним, Шымбайға да жақыналадық. Мен усы қарадан төтелеп қалаға соқпай туұры кетемен. Үйге

жүр. Бир-еки күн қонып дем ал. Соннан соң-ақ барарсаң, Тахтакөпирдеги ағайинлериңе!

— Рахмет аға! Менде өзіндей бала-шағамды көриуге асығып киятырман. Еле шақыртыуы мүмкин. Жаман айтпай жақсы жоқ. Өзим кетсем бала-шағам қаңғалап қалады. Тахтакөпирде ҳаялдың төркинлери де бар еди. Көшип келеменбе деген де ойым бар. Ол жерде де көп иркилмеймен,—деди Патулла жүзинде қорқыныштың изи билинип.

— Сен несине ууайымлайсаң. Коммунист емессең. Әпиуайы кеңсе хызметкерисең?

— Барлық бәле мениң жер танып, жол билгенимде болып тур. 1929-жылы Қызылорда тәрәнке қашып баратырған, қасында еки жолдасы бар Шауық хожадасып жүргенде жол көрсетип, Ақмырза ийшанның ауылы Еримбет мешитине туұры баратуғын жолға салып жиберип едим. Қасындағы еки жолдасы қамалып, өзи ақланып кетипти. Мени Барлықбайдың байланысшысы болғансаң. Қашып баратырғанларды услап бермей, қайтама қутылып кетиуине жәрдемлескен адамсаң деп айыппап, көп тергеди. Еле керек болсаң тағы шақыртамыз, қашып кетпейтуғын белгилі адамсаң деп кепилге жиберген есабында босатты. Еки қатын алған феодалсаң депте айып тағып атыр.

— Усы да гәп болып па? Көп жылға шекем үйлене алмай жүргениңде сүзектен қайтыс болған жақынның Қайыптың ҳаялына үйлендиң ғой!

— Аға. Бирақ жалахорлардың да гәпиниң жаңы бар. Мен 1920-жылы Оспан байдың баласына айттырып қойған қалыңлығын алып қашып, айыплы болғанман. Олар шынжыр баулы мықты адамлар, мени сүйгенимнен айырып, қаңғалатып жиберди. Мен күнликшилик ислеп, Бухараға, Хийўаға, Қоңыратқа бардым. Қоңыратта Мақатай деген байдың ауылында, саудагер өзбектиң есигинде күнликши болып, иследим. Тамағым тоқ, көйлегим пүтин болғаны менен мийнетим оғыры ауыр болды. Сонда да шыдадым. Оның үйинде Ораз аталықтың ағасының баласы алып қашып, оңысығы болмағансон таслаған қызы бар еди. Шырайы жаман емес. Тек мурны үлкен. Бүркит тумсық. Оғыры семиз. Өзи ақ бозлақ. Ол қайтпа, мени өлердей жақсы көреді. Байдың ерке қызы, қәрежеттен де тарықтырған жоқ. Жоқшылықтың жетегинде жүрген мен, кө-

зимди жумып, оған үйлендим. Етлі-денели нашар бойдақ еркекті жақсы көретуғын Әдеті ғой. Ол мени жанындай жақсы көрді. Маған да унады. Салыулы тәсек, салқын үй, шытырлаған пул, қус төсекте мамық денели ақ қатын. Мухамед пайғамберде өзінен үлкен Қатийшаға үйленген. Мен оның менен салыстырғанда, қой бағатуғын қойшыман. Алланың маған берген бахты ғой. Қадирин билейін деп, келиншегімнің айтқанын екі етпей орынлап жүре бердим. Келесі жылы күзде ол бала үстинен қайтыс болды. Соннан соң мен бұрынғы аұхалыма түсіп, тағы қиси есигінде жұмыс іслеп, қаңғытуғын болдым. Сөйтіп арадан біраз жыллар өткеннен соң жаңағы сиз айтқан хаялға үйленіп хожалық болып кеттім.

— Сонда усыдан қандай айып таға алады?

— Өзиңіз билесіз, бизлердің урыуымыз ақ үйлі. Тергеуші маған «ата тегінді жасырмай дурыслап жууап бер. Сен конфиска болған қоңыратлы саудагердің күйеу баласысаң. Өзің ақ үйлі бай болғансаң» деп көп қыйнады. Мениң маңлайыма, ата-бабама ақ үй түе, шыпта жапқан қос питкен жоқ. Қоңыратлы саудагердің есигінде күнлікши болып жүргенімде, үйіне қайтып келип отырған қызы менен кеуіллес болғаным ырас. Қызы менен байланысы барлығын сезген саудагер мени есигінен қууап жиберді дедім. Расынан келиуге тағы бір бөлеге тутылып қаларман деп қорықтым.

— Япырмай! «Ақ үйлі» деген руудың аты ғой. Қазаяқлы руының бір тийреси. Ерте ұақытлары қарақалпақ халқы Бухара ханлығының сорамында болған дәуірінде төрт арыс қарақалпақтың тең хожа деген урыуын сунақ деп атаған. Бұл атақ олардың меканы сиянақ қаласына байланыстырып алынған. Бухара ханы сорамындағы қарақалпақ рууларын бір-бирінен ажырату үшін Сунақ руына ғаздың аяғының таңбасын берген. Соннан қазаяқлы атанып кеткен.

Теңхожаның бір баласы жарлы болып, Бухараға барып, бөз тоқыу өнерін үйреніп келеді. Ауылына келгенсоң пахтадан жип ийиретуғын шарқ соғып, бөз тоқытуғын қозақ дүзетіп, хаялы менен екеуі бөз тоқыды. Бухаралы саудагерден пахта сатып алып, бөз тоқып күн көріс еткен. Теңхожаның бұл баласының турмысы жақсыланып, қатарға қосылады.

Бес баласын үйлендирип, бөлек шығарғанда қара үйге жабатуғын кийіз табылмаған соң бес келиннен бөз тоқыуды үйретіп, қара үйін қалың етіп тоқылған ақ бөз бенен жабады.

Қатар тигілген алты үй, кишкентай болса да алыстан қараған адамды өзіне тартып, таңдандыратуғын болған. Соннан кімсең «ақүйлі» ауылы атанып, изі бөлек руға айналған. Қарақалпақлар Жаңадәрья бойын таслап, посып көшкенде қазаяқлы руының бұл тийреси бұрынғы ата меканы Сырдарья бойына, Түркістанға қарай көшіп кеткен. Мен есимді билгели сенің әкең қорасына екі ылақлы ешки сақлаған емес. Қалай ол ақ үйлі бай болады? Бұл сорауыңыз жалахордың көрсетпеси деп «ақ үйлі» атаныуының себептерін айттып бергенінде болады ғой. Мениң айттып отырғаным шындық. Түбин тексерсе, Хийуа ханлығы менен Бухара ханлығының жылнамасынан да оқып көреді.

— Буны биринши сизден еситип турман. Билсем айтаман-ғой. Енди шақырса дәлилесемен. Жақсы болды, айттып бергеніңіз,—деді Патулла.

— Сен жүдә асығып тұрсаң ғой. Яқшы онда. Жолың болсын! Кешлетіп жалғыз жүрме. Ағайынның таба алмай кешке қалсаң, Қараойдың бер жағындағы ерик бағдың қасында ырғақлы ауылында мал баққан Темирхан шолақ деген жигиттің үйі бар. Соған қонып, алдыңды күндізге алып жүр,—деді Байымбет, Патулла менен хошласып. Ауылға жақынлаған сайын Байымбеттің жүзінде қууаныш болғаны менен кеуили бір түрлі болып мунайып киятыр.

Ол үйінің алдына келгенде, тауықларға жем шашып жүрген алты жасар қызы Турдыгүл:

— Ана, әжағам келді!—деп жууырыуы менен қушағын жайып әкесінің шалғайына оратылды.

Байымбет баланы қанша жақсы көргені менен басқа адамлардай қол ушына көтеріп, мойнына отырғызып, бетінен сүймейді.

Усы сапары ол алдынан жууырып шыққан қызы Турдыгүлдің маңлайынан сыйпап, еңкейіп бетінен сүйіп, көзіне жас алды.

Басына қандай мүшкіл ис түскенде де сыр билдирмей өзін тутып жүретуғын күйеуінің көзіндегі жасты көргенде, Төрегүл:

— Арысланым, айбатым! Сени де көретуғын күнлер бар екен ғой?—деп мойнына асылды.

Өзинің кеуілінің босағанын көріп, Төрегүлде, балаларынан келди дегенди еситкеннен жуурысып келип атырған қоңсылары менен тууысқанлары да қамығып, силпиіп жауған жаңбырдай көзлерінің жаслары әстесі ақырып тамшылап, «қыйналма, ақыры-қайыр от басына аман қуыстың. Көрген мийнетің бір күн шеллидей болмайды»,—деп тәселле айтып тұрғанында Байымбет хаялына қарап:

— Төрегүл, сен жылама. Сабыр сағыныштың аршасы, Қонақлар келип атыр. Үйдің ишин сыпырыстырып төсек сал,—деп күле шырай беріп сөйлеп тұрғанында ағасы Иният келип:

— Байымбетим, дүньяда тири бар екенсеңо! Мың мәртебе шүкир. Аман келдің. Қууаныштың үстінде көзіңе жас алма. Тұрмыстың қысыныспасы менен қыйышылығы, оны көтеретуғын мүддесінен шыға алатуғын адам менен жолдас болады,—деп сәлемлесіп, аманлық-есенлік сорапты.

— Жигитлер төрге шығыңлар. Байымбет реңкің солып, көзлерің гиртийіп отырсаңо. Шаршаған шығарсаң. Бизиң үйге барып төрғи өжиреде дем алып бир майдан уйықтап кел. Оған шекем бирнәрсе жәмлестіремен,—деген Иният келин Төрегүлге бурылып:

— Мал соятуғын пышақты тауып бер. Көк қошқарды сояйын. Байымбет аман келсе ғаррылардың пәтиясын аларман деп бағып жүр едим,—деди.

Қолына пышағын ұслап, Иният қой қорадан көк қошқарды жетелеп шыққанда ауылдың жас келинлері нан қатырыуға, гейбиреулері гүртиклик жүуери тартыуға, отырып келин жумсайтуғын шеше болғанлары бауырсақ писириуге кирисип кетти.

Сол күнн Байымбетти көриуге ауылдың жасы үлкенлері қалмай келди. Түтинн буұдақтап печьтиң үстінде еки шүтик шыра жылтырап жанып тур. Қолхоз баслығы Емберген:

— Байымбет жора, менде түсинбей турман. Еле де елдің арасында бирли-ярым халық душпанлары болыуы мүмкин. Бирақ тап ҳәзирғидей соншелли көп емес шығар. Инансаң барғой жора сондай ауҳал болып тур, еки адам бас қосып, оңаша отырып сөйлесе алмаймыз.

Қорқамыз. Биреуге биреу тикке қарамай, құмбыл болып жумысын ислеі береді.

Бурынғы алып қашпай сөз, биреудің сыртынан ислеген жумысына бақа беріп гәп етиу бәрі қалды. Усы адам қәуипли деп сыртынан биреу көрсетсе, сол заматында алып кетіп баратыр.

— Ол айтқаның дурыс. Мен жас шайыр, жетім болып өскен Жолмурза деген жигит пенен бир камерада отырдым. Бул жигитти Мәскеу жақта оқып атырған жеринен алдырыпты. Жазығы «Ақтеректей саяң жоқ» деген қосық жазған адамды газетаға мақтап мақала жазған. Өзи оқыған ақыллы жигит екен. Ол «халық душпанлары халықтың арасында емес, жоқары басын орынларда бар. Бул солардың көрсетпеси менен исленип отырған ғалауыт. Еле көрерсиз усы тергеушилердің айырым халық душпаны я оның жанапайлары болып шығады. Усталады. Бирақ оған шекем көп басшыларды, жазықсыз адамларды гириптар етеди. Адам баласы үш түрли нийет пенен жасайды. Биреуи халықтың ғамы ушын, екиншиси байлық ушын, үшіншиси бала-шағаның ғамы ушын. Буны ислеп отырғанлар байлық ушын басын тиккен адамлар. Олар көп емес. Туурылық тозбайтуғын тон. Булардың айтқанына ерип, жалған көрсетпе беріп, жазықсыз олардың қастын тиккен адамларды қаралама. Өзи-ақ босатып жибереди» деп саспайды. Неде болса тезирек тоқтатса тәуір болар еди деген адамлар тарқасып, үйлеринне қайтып баратырғанда самал пәсейип ай сүттей жарқырап жулдызлар жымыңласып, жайнап тұрған еди.

Байымбет азанда төсегинен зорға түргелди. Оң жақтағы қабырғалығы қозғалтпайды. Аузына өттиң дәми келип, құсқысы келе береді. Орнынан түргелгенде басы айналып көзи қарауытып жүре алмай бир майдан турып өзине келгенсоң кийинип далаға шықты. Ол Тағжақты жағалап биринши бригаданың егислик жеринне шекем барды да ауыл советтиң кеңсесиниң оң жағындағы жол менен тазадан салынған поселкаларды аралап шықты. «Бир жылдың ишинде ел жаңарып, адамлардың минези өзгеріп, әлпайым болып қалыпты. Бурынлары жоқ жерден дау шығарып, жумысқа шықпай қыңырлық етип жүретуғын Бердибай, Қадырбайлар жумысқа хәммеден бурын кетіп баратыр. Азан менен жумысқа шығыңлар деп үйме-үй кирип, диккил-

деп жүретуғын бригадир менен табельщиклерде тым-тырыс. Уақыттың өтиуі менен теңизде ориин алмастырады деген усы. Хақыйқатлық қылыштан өткір. Арамызда қалған гейпара иштен шалатуғын халық душпанларын терип алып, тәртіп орнатқаны дурыс. Тек асыра силтеп, айырым жазықсызларды да қосып шатып атырғаны болмаса, тилинде палы, жүрегінде заҳари бар, усы ғалауытты туұдырып отырғанлар да бар. Олардында халық алдында жууап беріуі бар-ғой»,—деп қәдем атлаған да гүрис етип қулады. Көзін ашса Шымбайдағы тас больницада жатырғанын сезді.

Врачлар еки күн тексерип, кеселдің атып тапқаны менен «булманда емлеу мүмкиншилиги жоқ. Төрткүлге жибереміз. Бул кеселликти емлейтуғын врач қәниге Оразымбет Халмуратов» деди больницада көп жыллардан берли ислеп киятырған ғарры орыс доктор. Байымбетти областьлық больницаның хирургия бөлиминіе орналастырды.

Ақ кроватта жатырған Байымбет пенен үстинде ақ шапаны бар узын бойлы, ат жақлы, шүңирек көзлі, сылыңғыр қара жигит гүрриңлесип отыр.

— Байымбет аға, жас уақтыңызда оң жағыңыздағы төменги оныншы қабырғаң сынып қыйсық питкен екен. Сынған қабырға сүйегиниздің бир сынығы арқа омыртқаның қанатының ушында еттің арасында қалған. Сол сүйек ширип қозғалған. Операция ислеп алып таслаймыз,—деди.

— Солай тура берсе болмай ма?

— Яқ аға, қәуипли. Истик жарылып, жара ишке түсіуі итимал.

Оң жағы қозғалтпай, жөтелсе бир нәрсе ийнедей қадалып ауырып есинен тандырғанға Байымбет, әжелдің жалғыз оғы туұрылап тийген екен деп ол балашағасы менен хошласып келип еди.

«Мына доктордың айтыуына қарағанда онша қәуипли емес ғой. Сақау кесели менен кеселленген жылқының таңлайын қыйғаннан ауыр емес» деп өзінше өмирден гүдерин үзбей:

— Мейлиң, қалай емлеймен десеңде қолыңа келдим. Өмир меники, абырой сеники,—деди Байымбет қысқа жууап берип.

Сөйлесип отырған бийтап адамның тез түсинип,

келисим бергенине ырза болған Оразымбет, жәрдемшин шақырып,—мына жасы үлкенди операцияға таярла,—деди де екінши палатаға өтті. Келисим бергени менен омыртқаның тусынан қабырғанды қақ айырып кесемен дегенине ақибети қалай болар екен деп сескенген Байымбет жәрдемши врачқа қарап:

— Пышақ тийгизгенлердің териси тесилмей сауалып кетип атырма?—деп сорағанда дауысы қалтырап шықты.

— Қорықпа аға. Жақсы болып кетесіз. Врачымыз Оразымбет аға, дәслең Хийұада, кейин Ташкент, Мәскеуде оқыған, Қарақалпақстанда совет хукиметин орнатыуға қатнасқан, Шайдаковтың әскеринде болған, қолы шыпалы адам. Сизің кеселиңиз әпиұайы. Айырым кесел болып келген адамлардың ишегиниң үзилуіге жақынлап турған жерин кесип алып жалғайды. Оларда жазылып кетип атыр,—деди.

Операция жүдә сәтти болып, Байымбет еки хәптеде далаға кирип шығатуғын болды.

Байымбет бир ай, он күнде больницадан шықты. Адам бир қуғанғанда, бир қапа болғанда ескиден кеуиллес дослары менен жоралары ядына түседі. Қайда, кимниң үйиніе барсам екен, деп ойланып турғанда, Байымбеттиң ядына Нурмухамед түсти.

Ол Нурмухамед ғаррының үйин излеп киятыр. Байымбет хукимет үйиниң қарсы алдында дүканның шығысындағы кишкене көшеге бурылғанда алдынан:

— Сәлем бердик, қайнаға,—деп Көптілеудің келиншеги ушырасты. Дауысынан шырамытқаны менен ким екенін анық биле алмай турған Байымбет.—Пердегүл келинсең бе!—деди қолын маңлайына көлегейлеп.

— Аға, қайнаға.

— Бахытлы бол, келин, үй-ишлерің яманба? Кемпир-ғаррыларың тәндарма? Атаң ауылда барма? Сизің үйге баратыр едим,—деди.

— Ағайин-тууысқанларда, таныслар да келип атыр. Иницизди... деп гәпиниң дауамын айта алмай, орамалының ушы менен көзін басып терис айналып, салманың жийегиндеги терекке сүйенип турды.

Байымбет болып атырған былағайдаң хабардар болса да Көптілеудей азаматты «шатады» деген хеш ойына келмеген еди. Көптілеуді «шаталып» қалды

деген сөзди еситкенде талақтай қап-қара болып түтеп, жүрегі қатты-қатты соғып, қолындағы шекийнесін төсек етип, жолдың бойына шөкті.

Байымбет төмен қарап, көзінің жасы етигінің қонышына тырс-тырс тамып көп отырды.

— Қайнаға, үйге барғаныңыз бенен үйде хешким жоқ. Атам менен енем Нөкистеги таныс адвокаттың үйіне кетті.

— Марат қайда? Аұырмай жүрме? Оқыўға бардыма? Мен Көптілеўди қалай көремен?—деди жас баладай шапанының жеңі менен көзінің жасын сүртіп.

— Хешкимди хабарластырмайды. Аұқатта алдырмайды. Аман шықса тойда ушырасармыз. Өзиңиз болницадан жаңа шыққан болсаңыз көп егленбей қайта бериңиз. Сарсылып жүргениңиз бенен жәрдем ете алмайсыз. Изинен барған адамлардың аты-жөнін жазып алып, ГПУ диң бақлаўына тапсырып атырған қусайды. Ел аман болсын, елдегі азаматлар аман болсын. Тағдирдиң маңлайға жазғанын көремиздә қайнаға, аұылыңызға қайта бериңиз, көп сөйлесип тура алмайман. Менде бақлаўдаман, зыяным тийер,—деди.

Көптілеўдиң хаялы Пердегүл усыны айтты да асығыс жүрип кетті.

Байымбет сол орнында еле отыр. Жолдан өткен адамлар оның жүзіне таңланып қарайды.

«Уай қудайым-ай! Қозғалаң птти. Социализм жеңди деп пүткил әлемге жәриялап, закон қабыллап, сайлаў өткеріўге әзирленип атырғанымызда бул не деген сумлық! Наұрыздан кейин қыс болмаўшы едиго! Күни кеше халқымыздың тағдирин қолына алып, жаслық дәўраны менен жигерин халық душпанлары менен бетпе-бет шайқаста жетилдирген, жаңа турмыс қурып атырған халқымызды еле талай қыйын өткел, тар соқпақлы асрқа арыўлардан баслап өтетұғын азаматтарын, неге «дойнағынан» майырып халқынан бөлеклейди.

Көптілеўлер баслаған хәзирги әўладлар, атып киятырған еркинлик таңның жарық жулдызлары. Булт жулдызды мұдамы жасырып тура алмайды. Таң жулдызы әлем көгинде мәңги жақты берип турады. Дүньяда тиришилик еткен, тири жанның барлығы да душпансыз емес. Халқын қорғап, елине ғамхорлық ислеген жигит, қандай шараятта болса да өзин душпанлары-

нан қорғай биледи. Есин билгели кийими пүтін болып көрмеген, Нурмухамед насыбайшының баласы халқына қаслық ислеп, байлардың қоржынын бөктеристи дегенине ким инанады. Мен аұылға барып айланып келемен дегенше Көптілеў сөзсиз босанып шығады. Сонда өзи менен сөйлесип, анығын билермен» деп Байымбет орнынан зорға түргелди.

Тахтәкөпир районуна зат апаратырған машинаға илесип жолға шыққан Байымбет Шымбайға келгеннен соң пиллехананың қасында түсип қалды.

Пиллехананың дәруазасының алдындағы жалғыз теректиң түбинде аұылына баратуғын көлик күтип отырған Байымбет терекке сүйенип отырып қалғып кетті.

Қолхозға керекли затларын тасыйтуғын Бермахан арбаны заўлатып пиллехананың тусынан өтип баратырғанында, туғырына қонақлаған ғарры бүркіттей мойынын ишине тартып, ханнан қәперсиз бұйығып уйықлап отырған Байымбетти көзи шалып, дәрриў атлардың дизгинин тартып, қозғалмайтуғын етип қаңтарып байлай сала, арбасынан топтай думаланып түсип:

— Байымбет аға, ассалаўма әлейкум! Аман-есен жазылып кеттиңизбе?—деп бақырып сөйлеп жуўырып киятыр. Байымбет қус төсекте жатырғандай қатты уйықлап атыр.

Бермахан оның қасына жақынлап келгенде сарғыш тартқаң реңкин көрип, аманлық болғай да деп аяғын газ-газ басып алдына келип:

— Байымбет аға, Байымбет аға! Түргелиң аұылға кетемиз. Мен Бермаханман, —деп ийинне қолын салып қозғатанда зорға оянып көзин ашты.

— Ассалаўма әлейкум аға! Мен Бермаханман, танымай тұрсыз ба?—деди Байымбеттиң көзин ашқанына қуўанып.

— Танып турман иним. Саў жүрсеңбе? Үйишлерің аманба? Төрткүлден шыққаныма еки күн болды. Машинаның жүриси қатты шаршатыпты. Уйықлап кетипен-аў! Аұыл тегис аманба?—деди Байымбет орнынан түргелип.

— Аманбыз. Тап өзиңиз кеткендегидей. Өзгерис жоқ. Тек жақыннан берли ГПУ, НКВД ның адамлары бираз жигитлерди услап алып кетти. Былтыр Қа-

залыдан келип колхозға ағза болған Ақдемесовты хәм оның муғаллим инисин халық душпаны деп услап кетти. Бүгин азда Иният ағаның үйине де тинтиў жүргизип, бизлерге оқып беретугын қысса китабы менен қуран китабын, бир қадақ көкнарын қатлап алып, өзін аткөнекте жұмыс ислеп атырған жеринен айдап кетти. Бурын мектеп молла болып бала оқытқан ийшан. Басының сақыйнасы бар, туўған балалары өле беретугын ҳаялларға дем салып, иширтки жазып береді. Хәр пийшембиден жумаға атар ақшам үйинде зикир салып, адам емлейди. Порхан деп үстинен арза берипти. Саўаты бар адамлардың айтыўына қарағанда еле қолларында қамалатуғын көп адамлардың дизими бар қусайды,—деди Бермахан, қыйсаңлап жүрмей киятырған ақжал сары атқа қамшы урып.

— Әсирлер даўамы әрман еткен мақсетимиз орынланып, байлар менен қанлы гүресте жеңип шығып, қан төгіп, теңлик, бостанлық алдық.

Теңлик ушын көпшилик пенен бирге гүресип, еркинликке қолы жеткен әпиўайы мийнет адамларын душпансаң, ийшансаң деп анығына жетпей апарып тығып таслап атыр. Бул еркинликке ерискен халықты социализмге қарсы қойыўға урынған душпанлардың ҳарекети. Буны Мәскеўдеги жоқарғы Хүкимет билмейди. Социализм саялы бағ. Бағда өсип атырған жас нәслердің тамырына балта урып бүлдирип атырғанлардың бүлгини.

Сталин жолдасқа түсиндирип айтып беретугын адам болса, қәдирең кендирей хәр жерде жасырынып, бас көтерип, иштен шалып атырған жат-жамайдың жалпылдақларының әкесин танытып, жазықсыз қамаўда жатырғанлардың барлығын бир мезгилде босатып жибереди. Райком, райисполкомлар не ислеп отыр екен? Олар дилграмм менен тиккелей сөйлесе алады,—деп Байымбет оң қабырғалығын қолы менен услап терең гүрсинди.

— Райком, райисполкомды да қамап таслапты деген қаўесет бар,—деп сыбырлады Бермахан аўызына қолын тутып, демин ишине тартып.—Умытып баратыр екенмен-аў тойларда гүрес тутып, лом темирди қолы менен ийип, тамаша көрсететугын Әдил палўан, өзлери ислейтуғын кеңсе де илдириўли турған бир сўўретке қарап, шаң басып қалыпты ғой,—деп қалтасынан

орамал алып, сўўреттиң шаң-паңын тазалап сўрткен екен, үстинен биреў көсемнің көзин шуқды деп арза берипти. Жаңа оны да еки милийса айдап шыққанын көрдим.

Аўылдағы бас көтеретугын бираз жигитлер, бир жағына дөнгенше бой тасалап турамыз деп қашып кетип атыр. Төрткүл менен Нәкистиң түрмеханасына сыймаған адамларды сейисханаларға қамап, этирапына милийса қойып, жуўап алып атыр деген қаўесетли хабар бар. Сиз сол жақлардан киятырсыз. Усының бәри ыраспа?—деди Бермахан.

— Мен кеселханадан шығып хешқайда бармай, хешким менен сөйлеспей туўра киятырман. Көп нәрседен хабарсыз едим. Хәзир түс көргендей болып турман. Муз дәрьяның төменинен тутса, сениң жүриси сағасынан басланады. Сениң гәпиңнің де жаны бар. Бирақ бул қыстың күнги печьтиң қуўысында тири қалған қара шыбындай хәлсиреген шерменделердің ең соңғы ҳарекети. Хүкиметти ишинен иритип, халықты басшыларынан айырып хәлсиретип, сыртқы душпанға жығып бермекши болып умтылып атыр-аў деймен, өзимше. Бирақ бирли-ярым басшы қәтелескени менен енди халық адаспайды, Қандай қыйыншылық болса да жеңеди. Тек мына патыратта халық айырым әдиўли перзентлеринен айрылып қалады. Тири жүрсек көремиз. Сталин усы патыратты шөлкемлестиргенлердің барлығының жазасын тарттырады.

— Байымбет аға-аў! Сталин жолдасқа жетемен дегенше халықтың тағы силикпеси шығып посып кетпейме?—деген Бермахан, екеўимиздің гүрриңимизди изимизде биреў тыңлап киятырған жоқпа деп кейнине бурылып қарады.

— Хәзир аўылға барғаннан соң, мен колхоз баслығы Ембергеннің үйине ямаса кеңсесине барып, оңаша отырғанында: «Бермахан суганақ қоллы жигит екен. Жолшыбай оңлаған кетпен менен белди қаладағы алып сатарларға сатып, пулын кисесине урды. Исене бериң көзим менен көрдим. Тап ана базар күни мұдамы кетпен сататуғын Дүйсеннің шарбағының қасындағы саўдагерге берди, десем сөзсиз исенеди. Себеби ол ойланып көрсе, менің айтып отырғаным имканияты бар гәп. Бириншиден кетпен, бел, жетиспейди. Пулға өтеди. Екиншиден мен исенимли колхоздағы абыройлы

адамның биреуімен. Өзімді исенимлі етіу жолы хеш жалған гәп айтып, жұмыста шийкилик ислемен адамман. Ол сен туұралы дәслепп гүдикленеди. Екинши айтқанымда исенип сениң арбаңды қолыңнан алып, шетлетип, қолайсыз жұмыстарға жумсайды. Соннан соң сен қапа болып қарсы сөйлейсен.

Басшы болғаны менен Сталинде адам. Бир өзи барлық мәселени көріп шығып, шешіуге үлгере алмайды.

Олда колхоз баслығындай жұмысты исенимлі хәр тарауды басқарып атырған адамларға тапсырады. Ол адамларда рети менен сол тарауда ислейтуғын өзіннің қарауындағы адамларға тапсырады.

— Жақсы адамның душпаны көп болады. Бул халықтың, оның хәзирги басшысы Сталиннің душпанларының қыздырып атырған тандыры. Енди түсиндің бе? — деди Байымбет.

— Түсиникли. Ким ислесе де усылай дауам ете берсе, бир жағына шығып, аққарасын айырар. Биз ауызымызға беккем болып, тыныш жүрейік, — деген Бермахан гәппи тоқтатып, дизгиннің қағып, атларын қыстастырып, арбаны қаттырақ айдады.

Байымбет үйіне келди. Оның келгенін көрген қоңсылары жабырласып келип аманлық есенлик сорасып, — бул қурақым аман қалыпсаң, қолымызға қасмар шыққанның өзінде азабына шыдамай өлип кете жазлаймыз. Тири адамға пышақ тийгизіу аңсатпа ақыры. Түймедей хәсиреттің түйедей зардабы болады. Қолы жеңил адам екен. Зардабсыз жараның жазылғанына шүкірлик ете бер, — деп жора-жолдаслары тәселле айтып отыр.

— Бизлерде сүргінге ушырадық. Күнди қуры жибермейди. Хеш болмаса кенсеге қамап, бир-еки адамнан тергеу алады. Иниятта иркиұханада жатыр. Ауқат алдырмайды, келген тергеуші қамалған адамларды жаманлап қағаз жазып беріңдер, деп қыстастырады. Қылмысы болса хукимет өзи де табады. Бизди тынышымызға қойыңлар. Жұмысымыздан қалдырма деп ерегисип едим, мени де албыратып қойды, — деди Тәжет.

— Дым ууайымламай жұмысларыңызды ислей беріңдер, Буның барлығы дәслепп қамалған, хәқыйқат қылмысы адамның ылайсаңы, — деди Байымбет.

Бир ай он күн иркиуде болып, ақланып шыққан Иният үйіне келиуден Байымбетти шақырып алып, Көптілеуден не хабарың бар. Бала-шағасын көрдіңбе? — деп сорады.

— Больницадан шыққан күним келинди көріп едим. Солай болып атыр, — деди.

— Мениң еситиуімше оларды қутқармайды. Бир топар белгили хукимет басшыларына бурынғы байлардың жоғын жоқлаған қылмысы адамлар жала жауып асылып атыр.

Бизлер өзимишсе хешнәрсе ислегенимиз жоқ. Солардың берген тапсырмасы бойынша иследик. Жумсаған адамларды жууапқа тартпай, орынлағанларды отырғызғанларыңыз законға сыймайды, деп жууап берип атыр душпанлары. Өзлеримиз қурып баратырып кимди мүсиркеймиз деген пығалда. Бул ғалауыт еле көп адамларды гириптар етеди.

— Мағанда өмирде атын еситпеген, өзим көрмеген адамларымды танийды екенсең. Солардың силтеуі менен колхозға кирмей бираз жыл жекке хожалық болып, тайсалақлап жүріпсең. Есигінде хәзирге шекем күнликши услайсаң. Түркиядан келген жансызды үйінде қонақ етип, күнлик жерден атына пишен орып әкелип берипсең. Хукиметке қарсы шөлкем дүзиуге қатнасқан мына дизимдеги адамларды билесең. Усылардың барлығы дурыс деп қағазға қол қойсаң бостанлыққа шығасаң, — деп бир жалтыр бас тергеуші изиме түсип алды. Көкнар егип, тирийек таярлап сатады екенсең. Бұған моллалығыңды қоссақ сени жоқ етиуге толық жететуғын қылмыс, — деп қоқан лоқы етип қорқытты. Жууасытатуғын қалта да кийгизди. Еки күн тик аяғымнан турғызып қойды. Усындай ауыр жазаға шыдамағанлар, түбинде бизди қутқармайды. Өлеміз ғой. Бир күн болса да тыныш жасайық деп көрсеткен қағазларының барлығына оқып таныспастан қол қойып берип атыр. Мен тап хәзир усы кәрада аттырып жиберсе де өтирик айтып, биреудің бала-шағасын шуұлатып, обалы көтермеймен деп айтқанымда турып алдым. Жазықсыз айыплы болып, қағазға қол қойғанларды сол заматында көз көрмеске алып кетип атыр. Абайлы болып басларыңды бағып жүріңдер.

Сен ертең қоңыр қойды сойып, гөшин дузлап, бир қалта иримшик, бир қалта сөк алып Көптілеудің

үйіне барып қайт, несине қорқасаң. Бир мәрте қамалған есапта бар адамсаң. Усласа көзлері көрмей жүрген жоқ. 1918-жылы посып киятырғанымызда тырыспайдан өлмей аман қалыуымызға себепші болған Нурмухамед! Ағайын-туысқан усындай тарыққанда ізлейди. Тауқынәллет «Тоқтай тур, мен хәзир келемен!» —деп айтпайды. Тосаттан тап болады. Талабың жүріп турғанда душпаныңда дос болып, геуишинди қояды. Душпанлары жағасына жармасып атырғанында көзге көрінбей, қашқанымыз уят. Барып қайтасаң! —деп, Байымбетке бұйырып айтты.

— Белимдегі жараның ауыз питкенше иркиле тұрсам қайтеди. Атқа отырғансоң тигиси сөтилип кетеме, —деп жалтақлап қараған Байымбетке:

— Жаслықта өлім қәуіп, қартайғанда кемтарлық ауыр. Баласы менен Нурмухамедтің басына ұсы екеуі жұбын жазбай келип тұр. Жаранның тигиси сөти-тилмек түе, сол қарадан ишегің шығатуғын болсада барасаң. Жараңнан қорықсаң буұрыл жорғаны мин. Ұсы бүгін кетесен! —деп Иният, Байымбетті қайтып сөйлетпеди.

Күн сәскеликке келгенде Байымбет Төрткүлге аттанды. Азанда күн батыстан етек жайып, көтерілген қара қоңыр бултты, құбла шығыстан ескен бәхәрдің самалы қара үйдің түңлигін ашқандай, етегін жайдырмай тода-тода менен ыдыратып жиберди. Булттан шыққан күн жерге бәхәр сәлемін жоллағандай ентелеп, нурын шашып тұр. Самал жағымлы болғаны менен ызғары бар. Белин буұып қалың кийінгені менен денесіне Халмурат доктордың операция іслеген жерінен суық самал үйлеп тула бойын қалтыратып жиберди. Ол басын жоқары көтеріп, қолы менен көзін көлегейлеп, күнге қарап түшкіргенде, еңсесінен бир ауыр жүкті ылақтырып таслағандай бойы жеңілдеп, өзине наұрыз айының дәслепки шуағы, жақсылық хабар таратып тұрғандай сезилді.

* * *

Наұрыз байрамын хәр жылы қууанышлы күтіп алып, жерге дәслепки пазнаны, молшылық нышаны, наұрыз гөжени тарқатып болып салатуғын «Социализм» колхозының жас үлкендері, Байымбеттің үйіне жыйналды. Байымбет мал ферманы Әбдирейим хо-

жаға тапсырып, пахташылық бригадасын басқарып жүріпті.

Жети түрлі дәннен салып, сары май, торақ қатып писирген жүйері гөжени, буршақ-буршақ терлеп, тойғанынша ишкен жас үлкенлер, қолларына бел алып, Байымбеттің мал қорасының қапталындағы нәхән атыздың төгінін жайды.

Жас үлкенлер төгін жайып атырғанда аткөнектен Муратбай мойынтырығы кийгизілген екі көк өгізді айдап келді.

Байымбет күнде ағашты тиркеп, пазчасын кийгизіп, Матараз ағаның алдына әкелді. Адамлардың тілегі бойынша Матараз аға туқым сеуіп, жерге бирінші пазнаны салды.

Бұл 1941-жылдың бәхәрі еді.

Бәхәр киргеннен, күн жадырап, жыл шаруаға жағдайлы, дийханға қолайлы келді. Қашар бузаулап, тоқлы туұып, ел тоқшылыққа жеткен, еккен дақылларының бири қалмай тегіс көгеріп, тез күнде ырғалып, атыз толтырды. Екі қабат келиншектерде көз жарып, ұл туұып атыр.

Муратбайдың келиншегі Балсара төгін жайып жүріп—«ұх белим ауырып баратырғой, деди. Белдің сабына сүйеніп, дизерлей бергені де сол, шырылдап жылаған нәрестенің дауысы шықты.

Абайсыз тұрған хаяллар жууырысып келип, бирейін нәрестені камзолына орап көтеріп алса, басқалары сабан әкеліп төсеп, жас босаған келиншектегі үстінге жатқызып, қалың кийіндіріп, белин буұып, отын алып келип, алдына от жағып атыр.

— Атыз басында дүньяға келдиге! Парахатшылық, абаданшылық болғай, —деп атын Абатхан қойды.

Төрт жыл отырып келген Әжимурат,—Архангельскийде тоң аударып, арна қазғаннан ауыр емес. Туұған жерінде жора-жлодаслары менен ойнап-күліп, іслеген жұмыс жорға миніп тойға барған менен барабар. Азанғы жұмыс түске қалмасын. Бизлер халыққа садықлығымызды билдіріп мийнет іслегеніміз сондай, бир күніміз үш күнге есапланып отырды. Жұмыстан шаршап келип, демалып отырғанымызда ядына ауылың түскенде жүрек-бауырың елжиреп, өзің иши түскен гүрбектей босаса бересен. Әрлі-берлі өйланып, өзіңнің жигерінді өзің құм етип баратырғаннан соң,

тәселле айтып, қайтадан өзінди қолға аласаң. Өгиздин өзи тартып баратырған гүнде ағашты туұры тутып, изине ерип жүриүде жумыспа? Түргел Бердибай жора! —деп демалмастан ислей береді.

— Қойса жора, иштейтуғынымыз быылғы жылдың дийханшылығы. Неге асығасаң? Құдай гүзин берсе, тары менен бирге еккен пахта да писеди,—деп Бердибай жамбаслап жатып, мыс шақшасын қолына алып, тилинің астына насыбай таслады.

— Ис жақпасқа өгиз өлсе—гөш, гүнде сынса—отын. Оған гәп шығын етпе, Бердибай дийдиси болмай, қозғалмайды. Өзлеримиз истей берейик,—деп Муратбай, Ильяс, Пахратдинлер жумысын дауам етти. «Социализм» колхозының быылғы еккен дақылы ыратылып оғыры болық болды. Гауашаның екінші тәрбиясын ислеп, шетинен отағынан тазартып, қарық тартып, суұғарып атыр. Базарға тәрнек түсіп, жамбылша торлап, қауын түйнеклеп, саратанның ыссысы басланғалы жүуери де дизеге келип қалды.

Адамлар түсликке шыққан пайытта, колхозшыларға май айының мийнет қақысын таратып жүрген касир хәм складшы келди.

Колхозшылар мийнет күніне ислегенине қарай шүберек-шаршы, пул алып, екеуара, үшеуара гүрриңлесип мәс болып түслик ишип отырғанда қала беттен келген Мырқияс атынан түсе сала, еңкидеп жылауы менен өзін ортаға таслады.

Отырғанлар үрпийип, аң-таңы шығып орынларынан ушып түргелип, —буған не болған?—деп биреу-биреуіне қарады.

«Азанда гөшке тапсыратуғын 5 шошқаны арбаға тийеп етсоюзға кетип еді. Гезлескен жерде «пулыма бир шошқа берип кет» деп тарса жармасатуғын Кегейлиннің көпириннің алдындағы қазнаның жайында отырған Драбкин деген орыс бар еді, соның менен ушырасып қалдыма екен» деп гуманитарланған Байымбет етпетлеп жатырған Мырқиястың бет әлпетине нәзер салып еді, муш тийип, көгерип исинген, ямаса жарақатланған жери жоқ. Реңки гиабенттиң сапыйындай сарғайып кеткен.

«Байғустың бирден басынан тутып, жүрегін хәлсиретип, есіннен тандырып жығатуғын басының сақыйна-

сы бар еді, шошқа қууып зорығып шаршағансоң басының сақыйнасы тутты ма екен?»—деп Байымбет еле көзін тигип қарап тұр.

Мырқияс орынан түргелип, шарта жүгинип отырып, қалтасынан бет орамалын алып көзіннің жасын сүртіп ийегі кемсеңлеп, сөйлей алмай басын шайқай берді.

— Мырқияс иним, саған не болды? Адамлардың үрейін ушырмай айтсаң. Қим сени қапа еткен?—деді Байымбет оған жақынлап.

Мырқияс гүңелек адамдай көпшиликке нәзер таслап бираз отырды да.

— Байымбет аға, несін сорайсаң урыс болып атыр! Ауыллар менен қаланы қыйратып, өртеп атыр, Гитлер!—деді де тағы жылады.

— Қай жерде? Шымбайда ма, Нөкисте ме?—деп сорады адамлар шуұласып.

— Яқ, шегарада. Гитлер таң алдында елимиздің шегарасын бузып өтип, урыс басланыпты. Жаңа райкомның кеңсесиннің алдындағы радиодан «ситгим,—деді дауысы қалтырап. Тыңлап отырған адамлар самсаз, лал болғандай тұрған жерінде қазықтай қақшыйып қалды. Самсозлықты Иният қозғады.

— Астапыралла! Усы быыл тынышлық болса, хәш ұақытта ғалаұт болмайды деп айтыушы еді. Бул халықтың басына бурынғыдан да ауыр мүшкил ис болды. Еледе шегарадағы қақлығыспа шығар. Урыс болса жаман ахуал болды ғой. Енди қайтемиз. Ақыбети қалай болады, Байымбетжан?!

Бираз ұақыттан кейін Байымбет ортаға шығып:

— Уа халқым! Асыра силтеудің ұақытында кеткенлеримиз келип, кемисимиз толып, диземиздің жыртығын пүтинлеп, туұры жолға түскенимизде тағы бир қәуетерли суұық хабар еситип отырмыз.

Бизлер бүгиннен баслап барлық күшимизди душпанды жоқ етиуге жәмлеп, биреуимиз он адамның, онымыз жүз адамның ұазыйпасын орынлауымыз керек. Сонда ғана көзимиздің жасы тыйылып, әуладларымыз қуллықтың дузағынан аман қалады!—деп Байымбет сөйлеп атырғанда түсликте жарқырап тұрған күннің көзи бирден гүңгиртленип, күн батыс дауыллатып буршақ аралас жауын жауып, биреуді-биреу көрмейтуғындай алай-түлей болып кетті. Алай-түлей

тынғаннан кейін, ұзын-құйын шауып келген атлы жигит. Байымбеттің қолына «кеште колхоздың мәдениет үйінде жыйналыс болады. Барлық адамларыңыз бенен келесіз» деген қағазды қолына ұсынып; екінші бригадаға қарай өте шықты.

— Құста уясын өзі үшін салмайды. Ол ағаштың басында қонақласа да күнін көреді. Қан кешіп жүріп, тағдирдің талай таршылығына төтепкі беріп, қаралы күн менен түнлерді басымыздан өткеріп, ұсы мәнзилдерге жетіп, қууанышта жасап атырғанымызда. Гитлер деген жаудың жүеңсіздігіне тап болдық. Әжел оны жөргегінде ұшындырып, қырқынан шықпай көзін жумдырғанда адамзат бұл дәрдісерлікке ұшырамаған болар еді.

От пенен ойнағанның өзі де өртенеді. Халыққа қысымет жасап, қутырылған Гитлердің жүрими қысқа болып, жеңіске ерісетуғын қууанышлы күн жақын болғай!—деп қаразды оқымай-ақ қалтасыңа салып, Байымбет адамдарға қарай жүрді.

1979—1980 — 1981-жыл.

Нөкіс.

ШЫНАР

(Гүрриң)

Парахат оянып саатына қараса самолеттің ұшатынын уақыты болып қалыпты.

— Жол жүретуғын болсаң, тынышсызланып дурыс дем ала алмайтуғын әдетің. Уйықтай бер. Өзім оятсаман,—деген келіншегі бесіктегі баласын емізіуі менен бесіктің арқалығына сүйеніп, аузынан сууы ағып уйықлап атыр. Асханадағы термоста демлеулі тұрған чайдан екі-үш кесе ишіп ғабыр-ғұбыр кийіне сала, портфелин қолына алған Парахат, уйықлап атырған келіншегінің оятты да,—мен кеттім, қапыны иіліп қал,—деді де өзі жолға шықты.

Гүзгі қауа райы жас баланың жөргегіндей ызғар тартып тез-тез бултасып думан басып тұрады. Қауа ашылған соң кешке таман самолетқа отырған Парахат, қалаға келіуден «Дослық» меймханасына орналасты. Ауқатланып, алаңсыз демалайын деп меймхананың қасындағы ресторанға барды. Ресторанға кіріуден алдына шығып күлімлеп қарсы алған келін-

шек,—бір өзіңіз, болсаңыз мына столға отырыңыз, зерікпейсіз,—деді де жасы тоқтасқан шырайлы қыздың қасына отырғызды.

— Қандай ауқат қалейсіздер?—деді Парахаттың қасына келген пайекші қайл.

Парахат та, бейтаныс қыз да үнсіз отыр.

— Жас жигит тыңлайман,—деп пайекші қайл Парахатқа қарап тұр.

— Қарындасым, ұнатқан ауқатыңызды айтың!—деген Парахатқа қараған қыз!—Ағай өзіңіз бұйыра беріңіз, сіздің қалғениңіз маған да ұнайды,—деді. Тез уақыттың ішінде столдың үстін неше түрлі ауқат пенен ишмлікке толтырып, жайнатып жиберген пайекші қайл:

— Кеуіллі отырып, жақсы ауқатланыңдар!—деді де оң тәрепіндегі «есапласыңыз» деген адамдарға қарай бұрылды. Рюмкаға коньяктан құйып ұсынған Парахат.

— Қарындасым, ғайыптан болса да дәстүрхан үстінде ұшырасып бірге отырмыз. Тағы да ұшырасуымыз мүмкін. Атыңызды айтыңыз,—деді қолындағы рюмкасын ұсынып.

— Атым Шынар,—деді ол ұсынған рюмкаға қолын созып. Жол жүріп ашығып келген екеуі де ауқаттан жеңкіреп болып бір-бір стакандан минерал су ішкеннен кейін, өз-ара гүрриңдесіп отырды.

— Аға, айып көрмеңіз сигарет тартатуғын едім.—деп Шынар қол сумкасынан сигаретін алып «шегіңіз» деп Парахатқа да мирәт етіп еді, ол,—мен шылымның түтінине бұулығып қаламан, өзің шеге бер, рахмет,—деді. Парахат пенен еркін сөйлесіп, коньякті тең ишіп отырған Шынар, оннан рұхсат алып, екінші столда отырған жигит пенен екі мәртебе таңпаға да түсіп келді. Шынардың екі бетіне қан жууырып, ойнақшыған көзі жаудырап, толық денесі өзіне жарасып тұр. Парахатқа бір түрлі ысық көрініп қарай берді. Қыз қуштарлана тартқан сигаретасының бұуақлаған түтіні көзінің алдын думанландырып жибергенде Парахаттың кеуіліне:— «бұл неге бұлай болады»,—деген ойдың орамы келіп, назерін басқа жаққа бұрды. Шынар кеуіллі отырғаны менен Парахаттың минезіне түсінбеді. «Көзі күліп тұрған ақ

кеўил жигит болғаны менен тунжырап ҳеш нәрсеге қызықпайды. Хәттеки танцаға шақырса да, «рахмет қарындасым»нан басқаны айтпай орнынан қозғалмады. Қалтасында пулы бар, жүрегінде оты бар, бундай жигитлер, палапанына жем тасыған қарлығаштай пәрмана болып, ең әпиұайысы қолына услаған сигаретти тутандырыуға шырпысын шағып таяр отыратуғын еди. Бул киси жақында хызметке турып, қаланы енди көрип атырған жасқаншақ, еле аўылдың тәртиби менен жүрген адам шығар» деп жорыды өзінше.

Парахатта ойланып отыр. «Белгилі қәнигелиги болса да гәпиниң рәмауизине қарағанда, қыдырыспадан басқа жәнли ислеп жүрген кәсиби жоқ шығар. Семья, турмыс туұралы гәп қозғалса, «ағай зеригип кеттим, ишип жиберейик» деп қолына рюмканы услап сөзди бөледі. Қыз бала батыл болса да, сыпайылығын сақлап, әдеп-икрамлы болмайма?» Шынардың саўлатына кеўли толғаны менен жеңилтеклигине ренжип, түңилип отыр.

— Аға, жүдә кеўилсиз отырсыз. Аўылдан ренжип шықтыңызба?—деп, хәзил айтқан Шынарға қарап Парахат мыйығын тартып күлди.

— Шынар, жас айырмашылығымыз әдеуір болса да заманлас болған соң бираз кеўил көтерисип, гүрриңлесип отырмыз. Жас жигиттей жайдары отырыпсаң. Бұған кеўлим толады, бирақ еле ғұмшадан толық гүлиң ашылмаған жассаң. Неге шылым шегип, ишимлик ишип, өзінди қадағалап тутпай, болары болып, бояўы сиңген, өмирине нарийза адамдай келешегине салқын қарайтуғынына түсинбей отырман, қызлардың қандай аўхалда болса да өзін услай билетуғын қәдирли қәсийети бар емеспе?—деди Парахат.

— Дурыс аға, қыз бала да қызығыушылық ерте оянады. Ол ерте гүллейди. Қызығады. Гүлдің жапырағы түспей барлық ўақытта күн шуғласы менен ашылып, гүлlep туруўы бағманына пайлы. Мен қурғын семьяда өстим. Оқуыдан басқа жумыс жоқ. Бос ўақтым да әке-шешем менен бирге қонаққа бараман. Туўылған күнимизге, сәнели байрамларға арнап өткеретуғын кешелеримиз таң атқанша даўам ететуғын еди.

Үйге де қонақ үзликсиз келип турады. Алдымыздағы өрнек алатуғын үлкенлер бос ўақытын таўыстай таранып, отырыспа, мәслик пенен өткерип атырғансоң,

өмир усылай болады екен деп мен де уйда ушқанды тәкирарлап, алға қарай жалғастыра бердим, даўамын өзиниз көрип отырсыз,—деди Шынар терең гүрсинип.

— Сонда, сениңше қурғын турмыста жасап, маңлайына шаң тийгизбей өсирген ата-ана айыплыма, ямаса ўақытты бийпарўа өткерген өзін айыплысаңба?—деди Парахат Шынарға тигилип қарап.

— Жаслар ушын, өмирди түсинип, ўақытты баҳалай билиўде жасап-өсип атырған ортаның, әлиппе екенин хәмме биледи.

Сонлықтан кимнің қаншелли гүналы екенин сиз бенен маған тәрезиге тартыўдың енди қажети жоқ. Дәлилисиз-ақ түсиникли. Сизге сораў: «үзилген жип түйсиниз жалғанама?—деди қыз қабағын шытып, Парахатқа қарап.

— «Қыз бала алжасса делбе, жигит адасса ерме» болады. Түйинсиз жалғанған жипте үзилген жериниң изи болады. Үзилген жипти қурастырып, өмир жүгин арқалаў азаматына пайлы. Қараңғыда ушағуғын жарғанатта әрмансыз жасаўға қуштар. Алдым қараңғы деп, кеўлинді геўгимге шалдырып түңиле берме,—деди Парахат.

— Шынар рестораннан табылады дедим ғой. Полат мени күтип мийманхананың екинши этажында тура берипти,—деп бетине қаспақтың қалыңлығындай бояў жаққан, қасында еки жигити бар сары келиншек, Шынарға өкпелегендей аўзын бултыйтып есиктен кирип келди.

Шынар келген жигит-қызларды Парахатқа таныстырып,—мынаў Полат, жаңағы сиз айтқандай жипти жалғастырып жүкти арқалайман деп, әрман жетегинде жүрген жигит,—деди.

— Әрманларың орынланып, өмирлериниздің арқаўы мықлы болсын,—деген Парахат пайекши ҳаял менен есапласып, дем алыўға кетти.

Арадан үш күн еткеннен кейин Парахат қонақ үйдин үшінши қабатына көтерилип киятырып, Шынар менен ушырасып қалды. Ол пәске түсип киятыр екен.

— Саламатсызба ағай?—деди Шынар.

— Саламат бол қарындасым. Ыақтыңызды заўықлы өткерип атырсызба?—деп сорады Парахат.

Оған Шынар әллеқандай ренжигендей кейип билдирип—заўқлы болғаны менен келешегі думан тур-

мыстың кеуілге түсерер өкиніші көп ғой,—деді де, өзіне қарап иркилип тұрған Парахатқа:

— Ұақтыңыз болса чайханаға келиңіз, чай ишип бір майдан гүрриңлесип отырайық,—деп мирәт етті. Бүгін барлық жұмыстарын питкерип, ертеңі кешкі саат 9 да ушатуғын самолетке билет алған Парахат саатына қарап балаларға базарлықты ертең-ақ аларман деп:

— Яқшы қарындасым, комнатаға қағазларымды қойып шығайын,—деді де жоқарғы этажға көтерілді.

Парахат портфелин комнатасына қойып, жеңіл кийинип, төменге түссе Шынар мийманхананың алдындағы бағдың саясындағы чайханада бір чайнек чай алдырып, күтип отыр екен.

Парахат келип жайғасып отырғаннан соң, оған бір кесе чай ұсынып атырып:

— Аға, ауылдан шыққалы үйіңіз ауқатын аңсап жүрген шығарсыз, палау алдыртайын,—деді Шынар.

— Жаңа киятырып, Орда бойындағы миллий ауқат писиретуғын кафедең ауқатланып едім. Мен ушын дәлеклен бе.

— Мазалы ауқат адамға қууат берсе, жақсы адамның кеңесі жан жарасын дауалап, дәззет береді. Ұсы чайхананың аспазы палауды жүдә жақсы писиреди,—деді де, пууы бурқыраған палауды аударып, ишпен гөшин айырып алып атырған аспазға:

— Палаудан бизлерге де алып келиңіз!—деп өтиңиш етті. Ашшы етип демленген көк чайдан ара-тура бір уртлап, палаудан жеп отырған Парахат, Шынардың минезинің дәслепкі көргениңдей емес, өзгеріп, әлпайым отырғанына таңланып.

«Жаслық — ақыл менен жүуенлемесе бәхәргі суудай тасқынлай беретуғын күш ғой. Күш дененің ұақытша нәрі болса, әдеп-икрам, билим адамның әмирлик қууаты ғо. Қаншама жүрек жулқынғаны менен отыз жас өзіннің айтқанына көндирип ойландырады. Түндегі бір майдан болған отырыспаны көтере алмай, көзіннің алды гиртийип, түске шекем уйықлап жатқан. Өзі ашта болып қалыпты. Ұақ үркердей бәлентке пәрүаз ететуғын жаслық. Ұақтың келгенде адамды сууы тарылған көлдің шабағындай шыпырлатып таслап, тағы биреулерді ойландырмай арбауға кетіп қаласаң-ау» деген ой менен толғанып отыр. Шынар болса үйінде

көзіне бір көрінсем қапылғанда завхозлығын илемен. Түсте үйге келгенинде қатынға қошаметін жаудырып қулақ қағыс етейін, деп асығып киятыр. Үйіне келген соң үйреншикли әдеті бойынша Гүлсимнің жақсы көріп ишетуғын ауқаты, майдалап гөш туурап, мәйек қуып, машаба писиріп, чайды қайнатып термосқа қуып қойды. Енді бір майдан демалмақшы болып, холодильниктегі коньяктан толтырып бір стакан ишти де диванға өзің таслады.

Түсте бизің үйде бирге ауқатланайық деп қасындағы орамал-шаршы сататуғын бөлімде ислеітуғын, мектепте бирге оқыған досты Дәмегүлді ертип келген Гүлсим, үйіне келсе киндігі қумлы жердегі ғулығулықтың уясындай жарқырап Қурбан уйықлап жатыр. Үйің ишин көтеріп кетсе де сезетуғын емес.

Дәмегүл төргі өжіреге өткенде Гүлсим Қурбанды жулмалап зорға оятты. Уйқысын аша алмай есінеп отырған күйеуіне.

— Тандыры шыққыр. Мойныңа күшен батып, арбадан шаршап шыққан өгіздей пыш-пыш етип уйықлай бергенше, ауқат таярлап қойсаң болады ғо. Хәкісине бүгін Дәмегүлді де шақырып келип едім,—деп тоңқылданды.

— Ауқатта, чай да таяр, асханада. Өзлерің ише беріңдер,—деген Қурбан көзін ашып-жұмып, халдан кеткен адамдай диванға қайтадан қулады.

Гүлсим менен Дәмегүл қыз ұақтындағы қылғаларын айтып, гүрриңлесип отырып кеуіллі ауқатланды. Қурбан еле уйқыда. Қурдасы Дәмегүл хәзиллесип холодильниктен муздың бір түйірін оның мойнына таслап жиберіп қарап тұр. Муз еріп суу болып сорғалап атыр. Қурбан оялатуғын емес.

Гүлсимнің айтыуы менен Дәмегүл Қурбанның қулағына ауызын тақап:

— Сорлы түргел. Газден от алып асханаң өртеніп атыр,—деп қышқырғанда. Басын дастықтан жулып алып, орнынан тура сала асханаға қарай жууырған Қурбанды қарсы алдында тұрған келиншегі қушақлап жибермеді.

Ол, апалақлап:—жибер деймен. Өтеп жора, өртеніп атыр Гүлсим келсе күлімді сууырады. Арақ керек болса, холодильниктегі ауызы ашық шийшеден бір

стакан қуйып иште тез үйіңе кет. Гүлсім келегойса екеуімізди де силейтеди,— деген Қурбан аўға түскен беломор балықтай асханаға қарай атлығады. Бир уақлары Қурбан өзине келип, жибермей турған адамға қараса —Гүлсім.

Асхана жақ паракхатшылық. Газде қақпағы сыңғырлап жалпақ сырлы чайнек қайнап тур. Енди өзиниң албырағанын сездиргиси келмей еркеклик салтанат пенен ҳәзил айтып:

— Гүлсім-ай! Сүйиклим, жасың қырыққа жақынла-са да қыз күниңдеги ҳәзилинди тасламайсаң. Еле мени 25 жасар жигиттей жақсы көресең. Баяғыда саған үйленемен деп жүргенимде еки күн көзиңе көринбесем, тап усындай етип тарса қатып қушақлап «сағындым, маўқым басылмай жүр»—деп көпке шекем жибермей туратуғын едиң,—деп Қурбан мойнын созып күлди.

— Ох, ох, бийшара. Байлаўлы баспағым. Мурның суўық урған геширдей болып, ындының кеўип, жаўырның гүжирейип баратырғанын өзиң сезбейди екенсең-аў. Бар, чай демлеп алып кел,—деп Гүлсім қушағын жаздырып. Қурбанды ийтерип жиберди.

Булардың сыртынан бақлап турған Дәмегүл.

— Ҳәзилериң гүлге қонған гүбелектің бирин-бири қуўғанындай жарасықлы,—деп тамсанып, көпшикте жанбаслап, жатты.

Арадан бираз уақытлар өтті. Жумыс ислегиси келген Қурбанға:

— Ҳәммеси жеткиликли. Тоқсан манат айлық ушын азаннан кешке шекем сарсылып жүргениңнен үйге қарағаның артық. Жумыстан «шашма» ишип шалжақлап келгениңди көргим келмейди. Үйде пайданды ислеп, балаларға қарайсаң,—деп, урысып қайтарып таслайды.

Бир күни Қурбан, ийттийме болған кишкене баласын бағып үйінде отырғанда, еки жасар қызын қушақлап Дәмегүлдиң күйеуі Қалбай келди.

— Ҳал-аўхал сорасып, жылаған балаларын жубатып отырып екеуі бир шийше коньякти босатыўға шамаласты. Коньякты ишип отырып, Қалбай гүрсинип үх-үхлей берди.

— Жора, бала бақша болып жанына батып жүрме? Мен үйрендим,—деди Қурбан.

— Мениң жанымды жегидей жеп жүргени қыдырыспалары. Гүлсімге қосылғалы табысы қайша көп болса, қыдырыспасы оннан бетер көбейип баратыр. Усы күнлери түн ярымында келип, шаршап турман, мазамды алма, деп бөлек жататуғын болып тур. Сатыўшыға аспаннан ақша түспейди. Өтимли затларды жасырып сатып үстинен аўыстырады. Табыстың дәреги бар. Бирақ қыдырыспаның дәреги не екенин билмей жүрмен. Саған ойласыўға келдим. Усыны анықлаўымыз керек,—деди Қалбай.

— Сонда изинен аңлып барамыз ба?

— Онда семьяның шырқы бузылып, шаўқым шығады. Көз көрсе кеўил суўыйды.

— Онда не ислеймиз?

— Алдымыздағы алтыншы күни Дәмегүлдиң туўылған күни. Гүлсімде, Дәмегүлде быйыл қырыққа шығады. Соған Гүлсім екеуиңди шақыраман. Сен мени қоллай бер. Аржағын өзим ойластырып қойыппан,—деген Қалбай саатына қарап,—үйге газ плитаны оңлайтуғын мәстер келетуғын еди. Көпирип отырып уақыттың өткенин билемпен ғо,—деди де қызын қушақлап үйіне қайтты.

* * *

Қурбан бала шағасы менен Қалбайдың үйіне түс қайта келди. Дәмегүл менен Қалбай алдыларынан шығып қарсы алып, қушақласып сүйисип, қонақ күтетуғын залына мирәт етті.

Гүлсім, мектептен бирге жүрген қурдасы Дәмегүлди туўылған күни менен қутлықлап, арнаулы алып келген баҳалы сыйлықтарын тапсырып. Қурбанның қасына отырды. Қалбай тойда хызмет ислейтуғын пәйекши жигитлердей зыр жуўырып, дәстурханға таяр тағамларды әкелип қойып атыр.

Шампан ашылып, рюмкаларға қуйылды. Усы гезде Гүлсім жеңил тамақларды алып келип жүрген Қалбайға қарап:

— Қурдас, ресторанда пәйекши болып ислеўине болады екен. Ҳәзирги хызметине Қурбан екеуіміз бес балл қойдық. Енди отыр. Отырыспаны қыздырайық,—деди.

— Гүлсім-аў! Саялы бағда өскен шынардай шы-

райларыңыздан нур шашып он жыл бирге оқыған екеуіңіз, қазір бір жерде, бір тарауда іслеіп атырсызлар. Қырық бәхәрдің гүллерін терген екеуіңіздің қазіргі отырысларыңыз, қадді-қәуметлеріңіз Құрбан екеуімізге үлкен қуаныш.

Бизлер сизлер менен бахытлымыз. Рәхәтленеміз, келип отырсызлар. Әрманға әрманды ушластырып жигиттің өмірін гүллендіре беретугын сизлерге усаған алтын балықтай ақыллы хаяллар. Егер Құрбан мақұл көрсе бүгін барлық шаддықоррамлықтың гилтің сизлерге услатып, бизлер бүгін хызмет іслесек деймен. Алаңсыз кеуіллі отырып, демалыңлар. Дәслепки тостты ишкеннен соң Құрбан екеуіміз балаларды ойнатып ауызғы өжиреде отырайық,—деді Қалбай.

— Отырыссақ жигит, ишсек арақ табылады. Өйтіп қашқалақлама, Қалбай. Бирге ишесіздер. Отырысызлар!—деді Гүлсім.

— Гүлсім, адам дүньяға келгеннен соң, уятын биліп етегін жапқансаң, хадал яр сүйіп, мийримли перзент көріуді әрман етеді. Усы әрманға жеткерген сизлер мұдамы бизлерге хызмет іслеу менен жүрсіздер. Бүгін бір жеке отырып сырласып демалыңлар. Кейінне таман көрерміз,—деді Қалбай.

— Сен неге үндемей отырсаң. Тилиңді биреу кесіп алып кеткен жоқпа?—деп Құрбанға қарады.

Құрбан күлді.

— Неге күлесен? Сөйле. Айт, өзіңнің ойыңды. Сен мақұл демесең ширенип отырып ишеміз. Жейміз. Күлеміз,—деді Қалбай күле шырай беріп.

— Дәмегүл, Гүлсім, бір уақытлары етегіміз диземізге жетпей, тарығып жүргенімізде усы күнді, отырыспаны әрман етіп, шылт жаңа шыт көйлек кийгендерге қызығып қарайтуғын едік. Сизлерге бас қосып камалға келип әрманымыз іске асты. Хаялдың жолы ұллы, сезими нәзік, татыулық таптырмайтуғын бахыт. Қалбай дурыс айтып отыр. Бизлер баслап берейік. Өзлерің дауам етіңдер,—деп Құрбан рюмкаларды таратты.

— Еркеклер дурыс айтып отыр. Гүлсім коньякты аш. Стаканларға толтырып қуй. Бир мәртебе бәріміз алып жиберейік. Оннан кейін айтқанларына көнейік,

—деді Дәмегүл тарелкадағы тауықтың гөшін майдалап атырып.

— Онда хәмме рюмкаларды, қолға алыңлар. Бирінші тосты өзім айтаман,—деді Гүлсім тикленип отырып.

Ол, Дәмегүл менен Қалбайға қарап:

— Достым Дәмегүл! Бахытлы өміріңнің қырқыншы бәхәрі менен, баяғы парта да бирге отырған балалық пәк жүрегім менен құтлықтайман! Жүйрік аттың жалындай мөлдір қара шашыңды қырау шалмай, мұдамы қуанышлы жасап Қалбайдың ыссы қушағында кириксіз мухаббатыңның шадлық нуры менен жасарып, ұзақ өмір жасауың үшін усы тостты ишемен!—деп, қолындағы шампан толы рюмканы төңкеріп таслап, Дәмегүлді қушақлап еки бетинен алма-гезек сүйді. Қос келиншек, қызып алғаннан соң шампанды коньяктің изинен «ашшы басарға» ишип отыр. Қалбай менен Құрбан алтын балық ұслаган балықшы ғаррыдай тик туырып хызмет іслеіп, асханадан айтқан ауқатларын жеткеріп беріп атыр.

Хәрбир рюмканы ишкен сайын иштейін ашылып, дауысларын көтеріп күлгенде, алтын тислері булттан шыққан күндей жарық етсе, еринлерін қымғанда батқан айдай жоқ болып кетеді.

Тағы да бираз отырғаннан кейін, алдыларындағы босаған ыдысларды жыйнастырып алып атырған Қалбайға:

— Усы сен, қашан келе боласаң? Жақыңласаң үстіңнен көңірсіп шәшлықтің ийісі шығады. Хеш болмаса усындай мәдениетлі отырыспаға хызмет іслеуге келгенде, әтир сабын менен жууынып, кийім ауыстырып кийіп, француз ийісли сууынан сәуіп келсең болады ғой,—деген Гүлсімге тикленип қарамай, «булар тағы қандай өнер ашар екен», деп үндеместен бос тарелкаларды жыйнастыра берді.

Усы уақта Құрбан келип Дәмегүлдің қасына отырды. Дәмегүл оған наз бенен рюмканы ұсынып:

— Бизлердің шалқып, ақшаны суудай сапырып жүргеніміз, Қарабай аға сизиң арқаңыз. Мен бүгін усы отырыспаға сиз үшін келдим,—деп оның бетинен сүйді. Еле тарелканы жыйнастырып алып кете алмай

жүрген үстінде ақ көйлегі бар Қалбайға қолын шошайтып:

— Усы мақау сауда орнын тиреп турса да босатып жиберің. Улыұма аұқатланыу бөлімінің баслығы, мениң мұрындық ағамның балдызының күйеу баласы. Бұл оны билмейді. Тез геширдің сууын келтир!—деп алдындағы темір қасықты алып арқасынан түртті.

— Әй сорлы, қайыстай қара қатыныңа жағынаман дей-дей, құрып баратырсаң. Сенде жигит қусап желпінip шашлықтың пулынан шығар,— деп Қалбайдың бетінен сүйіп, қалтасына қолын салған Гүлсім.

— Бүгін де қалтаңда ийт үріп тұр. Бәрібір айтқан норка жағалы Белгийский пальтоны алып берсең,—деп ийтерип жиберіп, қайтадан өзіне тартып бетінен сүйді.

— Пай достымжан! Сен тамашасаң. Гешше менен гештекке барсаң, үйімнен хаялымды ертіп келейін,— деп рухсат сорады. Құдайым берекетті Қарабай ағаның қалтасына берсін. Тулпары көк тайғақ музда да сүрінбесін. Оған гәпінди зая етіп отырсаң. Бар! Ыр-жаңлай бермей шашлығыңды жеткер. Еле Гүлсім көзіңнің отын алады,—деп Қалбайды тұрғызып жиберді.

— Екеуі еле ишіп отыр. Енді барып бірге отырайық,—деді Қалбай, ийттийме баласын арқалап жүрген Құрбанға.

Бір ұақлары:

— Қарабай аға, шаршап кеттім демалайық,—деп оң жағында отырған Құрбанның алдына Дәмегүл бойын таслады.

Отырыспа таң саз бергенше созылып, Құрбанлар, Қалбайдың үйінде қонып қалды.

* * *

Сәскеде шашлары уудар-дуудар болып, қабағы гиртийіп оянған екі келиншек, ақ төсектің үстінде туғырына қонақлаған қаршығадай бирине-бири не болды дегендей күліп қарап, қулашың жайып керіліп, орынларынан туып, айнаның алдына келип шашын тарап, жууыныңа шықты.

Олар беті қолын жууып келемен дегенше дәстүрхан жайылып азанғы чай таяр болды.

Төртеуі үнсиз чай ишіп отыр. Балалары болса үлкенлері кишкентайларын ойнатып мәз-мәйрам болып жүріпті.

Маңлайынан шып-шып тер шығып, денесінің құрысқаны жазылған Дәмегүл күйеуіне қарап:

— Салың сууға кеткендей көзіңди сүзіп отыра бермей, магнитофонды қойып жибер, нама есайтейік,— деді.

Қалбай «яқшы» деп магнитофонды қойып жиберді. Магнитофоннан екі келиншектің түндегі сөзлері бас-ланыудан:

— Сізлер нама тыңлап, чай ише беріңдер.

Рухсат етсеңіздер Қалбай екеуіміз балық аулап қайтайық,—деген Құрбанға Дәмегүл тәп беріп:

— Сен ишлеп кеткірдің тауып жүргенің. Біздің Қалбайдың бұндай менен иси жоқ. Өгіздей өрге сүйреп, хожалығыңызды гүллентіп жүрген бизлерді әш-кара ете жақсызларма? «Жаман еркектің гүманы көп, бұятлы күннің думаны көп»,—деген ұсы. Гүлсім мына жарманың жауы, жатып ишеріңнің жанын көзіне көрсетіп қой!—деді аузынан көпірігі шашырап, қалтырап сөйлеп.

Құрбан менен Қалбай қол жумсауға батылы бармай, ашыудан буұлығып, сууықта муздай суу ишкендей қалшылдасып тұр.

«Хәй маубаслар! Қарық қылатуғын болсаңдар отыз бес жыл омалып ошағыңды бағып отырдық. Енді көнбейміз. Бизлер де адамбыз. Ендігі қалған аз ұақытта, ислеіміз. Қыдырамыз. Ишеміз. Қийеміз! Көнсеңдер ұсы. Көнбесеңдер өзлерің билің. Жолларың ашық!»—деп сайрап тұрған магнитофонның үнін өшіріп, Гүлсім, майданға ылақтырды.

— Азаннан кешке шекем көк тыйын таппайтуғын тамақтың жауы ұсылар менен салғыласып, басты ауыртқанымыздан, сауда ислеіп, чай пулы тапқанымыз жақсы, жүр!—деп Дәмегүл крокодил терісінен тигілген қара сумкасын қолына алып, Гүлсімді қолтықлап, жұмысына кетті. Қалбай түнеріп отыр.

— Ақылы бар адам қәтелескени менен бұрынғы жиберген қәтесін қайталамайды. Ақыбетін көреберміз, ойланба!—деді Құрбан жүзінде ызғарлы күлкінің изи билініп.

АҚ ЕШҚИНИҢ СОНЫ

Быйылғы бәхәрдің дәслепки айы шаруаға жағдайлы, ашық-жарық болғаны менен жаңа ай туғаннан баслап, қауа райы бирден бузылысты.

Түби жоқ аспанның гүмбезінде қалқып жүрген қалың қара қоңыр бултлар бирине-бири қосылып, жабағыдай тутасып, гүлдирмама шахмақ шағып, бүртиклеп тұрған дала дарағы сексеуілдің шақаларын дирилдетіп жауған нөсердің изи ақ жаңбырға айланып, майдалап жауғанына бир хәпте болды.

Төбелердің арасында жазықтық тақырлар алыстан қараған адамға кишигирим көлдей толқынланып көрінеді.

Ашық қорада қозылы қойлар қалжырап қозысын емизбей бүрсеңлеп бирине-бири тығылып сүйенісіп тұрса, бұуаз саулықтар ығал өтіп, қалжырап қозысын тууа алмай, тисін қайрап, көзи бозарып, шаңлақтағы түйедей көлбеп жатыр.

Бауырының, мойнының жүни түсіп, көк қууалап арықлап, сыйқы кеткен саулықтар хәр жерде жатып қалып, көз жумып атыр.

Териге сойған қозылардың терисін дузлайтуғын дузда таусылды. Былығып кетпесін деп құмға былғап кенепке орап, есіктің алдындағы қосқа жыйнап қойып атыр.

Қырық жыл Қызыл құмда қой баққан Серикбай ғаррының усы быйылғыдай әбигершиликти биринши көріуі.

— Ешейінде туған саулықтың есабын сорап күн-ара диңкилдеп келип туратуғын ферманың хызметкерлерінде онбес күннен берли қарасын көрсеткен жоқ.

Совхоз басшыларының келмегенине еки айға шама-ласты. Жем таусылып, шөп азайды. Жылда усы уақытта бир тамшы ызғарға мүтәж болып, құдайдан жатсатурса жауын тилейтуғын шаруалардың жаңбырдан бийзар болғанлығы сондай, «қойлары қозылап әбигер болып жүрген шаруада алты аласысы бардай үзілік-сиз қуйыуын қара»,—деп құдайды жазғырып сөйлеп жүрген Серикбай ғарры, қара үйдің иргесінде аяғын созып жатырған көк саулықты шалып жиберіп, үйде қатық ишип отырған баласына:

— Аұқатқа тойып, шаңлаққа келген ботадай буйы-

ғып жатып алмай, мына қойдың ишин жарып, қозысын алып, денесін қозы қораның қасындағы бақанға қыстырып қой. Малдуқтыр Оразалы түнеріп, өлімтиги пүтін болмаса мойнына саламан деп дондыяды. Мен өристеги бұуаз саулықтарды қораға айдап келемен,—деп атланып кетті.

Ауылдан узаңқырап кеткен қойларды қайырып, қарауыл төбенің күн шығарындағы тегислик пенен ауылға қарап айдады.

Батырдың тамының тусына келгенде, қарны менен жер сызып ғаздай балпаңлап, қойлардың изінде жүріп киятырған еки қоңыр саулық төрт табанлап қалшыып тұрып алды.

«Пай! Балаға исенген бармағын тислейди. СЖК шаншылған саулықты түйел айырып алып қалмаған екен-ау. Енди бұған қандай илаж етемен», деп әтирапына көз тигіп қарап тұрған Серикбай Батырдың тамына қарай темир көк жорғаның басын бұрды. Ол жалғыз тамның қасына келип, атынан түсіп, жүресіне отырып қуран оқыды. «Топырағың жеңіл, жайың жәннетте бола бергей» деп бас жағынан бир ууыс топырақты алып таслап.—«Уа, әруағыңнан айналайын Батырым! Тири уақтыңда халқыңа қорған болып, жарлы менен жетім-жесірдің қазанында май қайнатқан азамат екенсең. Бүгін сенің басыңа салған халықтың ескерткішіне малым менен паналау үшін келип тұрман. Қойда бейиштен шыққан мал. Қозының гөшин жеп, халықтан пәтия алып, талай душпаныңды дауыл ушырған қаңбақтай зырқыратып туған жердің топырағын таплатпай қууып шыққан ерсен»,—деп Серикбай ғарры тұрып қалған еки саулығын тамға қамал, ат дорбасындағы жемді алдына төгіп, қыслауға қарай жол тартып баратырған қойларын қайырып ауылына ертерек күн барыйда жеткеріу үшін тезлетіп айдады.

Күннің қабағы түнеріп, булт қалыңдасып баратыр. Самал арқа тәрепке өтіп, аяздың ызғары бетти шымырлатты. «Усындай жыллары жаңбыр қарға айналып, күннің бирден сууытып кететуғыныда бар еді, сондай болмағайда», деп аспанға қарай береді.

Ол шақасына хәкке уялағандай путасы жоқ, шөп-даладан қәуетерленип, қар жауса, қозы да, қойда гүздеги қара шыбындай болады-ау деп тынышсызланып,

темир көктің ийнин қозғалтпайтуғын жүрисиде жақпай тизгинин силкип тарта береді. «Ырит шүү, көк серке ауылға басла. Алыпсоқ сүриүдің изинде жүр. Қозылаған саулықтың қозысы қалып қоймасын»,—деп мал бағыудағы дүздегі жәрдемшилерине көрсетпе берді. Өзі қалтасынан насыбай шақшасын алып, алақанын жайып, шақшаның тығынын алғанда, көшери сынып, жүгі аударылған арбадай аспан тасыр-тусыр болып, тас төбесине жасыл түскендей найзағай жалт-жулт етті. Изи нүсер. Пушпағы тесілген местей қуйып тур. Жаңбырға араласып жапалақлап жауған қар, көз аштырмайды.

«Усы быйылғы бәхәрдің келиуін суханым сүймеп еді. Тап ойлағанымдай болып шықты. Тәбияттың үш жылғы кеңшилигін пайдаланып өсирген малымызды, бәхәрдің он күн болатуғын ызғырығына сарп етіп, тағы да жутап табыстан да, абырайдан да, журдай болатуғын болдық» деп тислениуі менен бір жағы бастырма жайма қораға малларын қамап, қыйналғанда табан астынан шығатуғын ашыуы келип, өзине сөйлеген адамға маңлайына урғандай минез көрсетіп, қораның аузында қәхәрленип біраз отырды.

Бирақ оған хешким ушыраспады. Ғаррының минезін билетуғын баласы менен келин демін ишине тартып, зыр жууырып малларды жайғастырып жүр. Жем берілді. Шөп салынды. Жас қозыларды айырып алып, үсті бастырыулы қосқа қамады.

Жауынның пәти қайтып, майдалап силпилеп тур. Атының ерін алып, жабыулап, селеу салып, өлі түскен қозыларды салған қоржынын сүйретіп, Серикбай ғарры «ух!»—деп қара үйдің есигін ашқанда, жайыулы дастурхан, таяр тамақты, салыулы төсекте көргенде дым үндеместен шешиніп, қолларын жууып төрге барып отырды.

Түйенің сүті қуйылған қызыл күрең қара чайды ишип терлеген соң денесинің құрысы жазылып, гәп баслады.

— Басшылардың бүгінде келмегени ме?—деп кеседегі чайын ишип отырып, табаққа ауқатты салыстырып атырған келинине қарап еді, реңки аппақ, көзінң жанары қашып, зорға қыймылдап отыр.

«Сууық тийіп шаршап жүрген шығар» деп оған

онша мәні бермей, чайды ишип болып,—дастурханды жыйна,—деді баласына.

Атасының алдындағы дастурханға табақты қойып, бойын тиклеген келин.

— Ата, басым айналып баратыр,—деді көзнен жас мөлт-мөлт тамшылап, оң жақтағы көрпешенің үстине отырғаны сол, шар еткен нәрестенің дауысы шықты.

Келин көз жарып, хәлсиреп атыр. Баласы есиктің алдында, шөптің арасындағы шағалдың күшигинен үріккен қойдай елеріп тур.

Усы уақытта келиннің аяғы ауырлап жүргені ядына түскен Серикбай ғарры орнынан атлығып турып:

— Әй гешше, неге сүмірейіп тұрсаң. Мен далаға шығып тураман. Мына пышақ пенен баланың киндігін кесіп, келиннің айтқанындай етіп баланы орап ал,—деді де өзі шапанын жамылып далаға шықты. Ол, этирапқа қарап тур. Аспанда асықтай булт жоқ. Жұлдызлар бадынадай болып жымыңдасып тур. Екі қанатының астындағы қызыл жарығы өшип-жанып, жүдә бәлентте аэроплан арқаға қарай ушып баратыр. Қорадағы қойлар тикке туыпты. Тек қырт-қырт түйсегені еситиледи. Барлығы жайма-шууақ. Тек жалғызлық басына түсіп тарығып тұрған Серикбай.

«Қалада, совхоз орайында отырған адамлардың тәғдири қәуіпсіз, қолы бәлент. Үйінде отырып телефонды тауласа болды бір кесе чай ишетуғын уақыт өтпей-ақ волгада ақ шапан кийген врачлар жетіп келеді».

Тымса келин, тусақ қойдай ыңырсып, анда-санда «апа-апа» лап бақырды. Талай қыяметлерді басынан кеширген Серикбай тап хәзиргидей ауқалға түскен емес. Қыйналып атырған келинне жәрдем беретуғын кемпириде әллеқашан көз жумған. Тууған ылағынан үркіп, қашатуғын туушадай екеуі де хешнәрсе көрмеген жаслар. Үйге кирип билгенин айтып жәрдемлесейін десе өлімнен уят күшли. Ол далада тыңлап тур.

— Ауа, солай көтеріп ал,—деді келин баласына.

— Қалай көтеріп аламан. Ишегі мойнына оратылып атыр?—деді.

Келин қайтып жууап бермеді. Сыртта тахатын тауысып тұрған Серикбай ғарры баласына жай менен:

— Төлеген, мойнына оралған ишегі емес, киндиги. Жаздырып алып баланы жөргегіне жатқыз. Киндиктегі қанды баланың денесіне саумалап, бала қыймылдағаннан киндигін кесіп, таза жип пенен байла.

Баланы алып жөргекке жатқызған Төлеген:

— Киндигін ұзын етіп кесейін бе?—деді.

— Дәслеп киндигін қарнынан шығып тұрған жерінен байла. Соннан кейін бала жылағанда киндигі жиптен шығып кетпейтуғындай етіп кесіп ал.

— Яқшы түсіндім.

— Келин аман ба?

— Аға, уйықлап атыр.

— Гешше, уйықлап атырың не, талықсып атырған шығар? Тез бол, баланы орап алып, келинді төсегіне жатқарып, көрпесін жап, мен ішке кирейін. Соннан кейін өзім... өзім... деп гәпти айта алмай Серикбай ғарры дауысы тарғылланып буұлығып қалды.

— Жети қат аспанда ұшып жүрген, космонавттарда жер менен, ел менен барлық ұақытта байланыста болады. Шопан шалғайына асылған жалғызлықтан қашан қутылар екен. Алла исти оңына баслайгөр. Келиннің аман жаны қалса болғаны, —деп дүнья-малдан безіп қатты сасқалақлаған Серикбай, қара үйдің кийіз есігін қозғап:

— Жаның барма? Неге сестің шықпайды? Тезлет! —деді баласына.

— Болдым. Кире бер ішке, —деп жууап берген баласы, жеңі менен маңлайының терін сыпырып:

— Аға қойшылы болдық. Шүйінші! Шүйінші! —деді.

— Тур былай жолымнан! Бала жанлысын қара, буын! Қолыңды жуып келиннің басына тағы бір дастық қой. Қарындағы сарымайдан салып, дәрриү сүт гөже писир!—деп әмір еткен Серикбай ғарры жайғасып отырып қолын отқа жылытып, көзін ашып-жұмып, еріні кезеріп жатырған келиннің қолын ұслап, қан тамырының соғыуын бір пәс бақлап көрді де:

— Түпәләм, түпә, түпә, жақсысаң балам. Үйдің жұмысы өмірі таусылмайды. Меннен уялсаң, Төлегенге айтқаныңда боладығо. Қыйналып қалдың. Төлеген қолыңды жуудыңба? Умытып баратыр екенмен. Былтырғы Бухараға барғанда Бахауаддин әулийенің басынан әкелген түйіншік салған қалтаны алып бер.

Келиннің дастығының астына қояйын. Қим биледи қандай жерге қонып отырғанымызды. Атын ким қоямыз?

Бағана әкесінен балажанлысаң деген гәпти есितкен Төлеген үндемей қазанға суу қуып гүришин сала берді. «Ертеңге шекем екеуімізде ойланайық?»—деді де қолындағы түйіншікті «бисмилла рахман рахым, мәдинада Мұхаммед, Түркістанда Қожахмет, Бухарада Бахауаддин өзлерің яр болып, жаңа көз жарған келинімді туғаны менен хәр түрлі бәледен аман сақлап қууат, жүрім бергейсизлер»,—деп дастықтың астына қойды.

Түні менен көз илиндірмей қорадағы қозылап атырған қойлар менен келиннің гүзетіп, үйдің ишін қыздырып от жағып отырған Серикбай, таң қараңғысынан Төлегенді оятып, ақырға жем, жайма қораға шөп шашып, қаракөлге сойылған қозылардың терісін бетлестіріп жыйнап қойып, баласына:—сен үйді сууытпай от жағып отыр. Мен бір майдан мызғып алайын, —деді.

Күн сәскелікке келгенде үйдің қубласындағы ойдан қылаң етіп шыққан екі жеңіл машина қара үйдің қапталына тумсығын тиреп тоқтады. Келген адамлар машинадан түсіп, бір пәс күтіп еді, хешким хабарласпады. Қойлар қорада қамаулы мойнын созып маңырап тұр. Темир көк жүрмелдің жабыуы ауып бауырына түссе, түйенің ботасы шешіліп кеткен, сылқылда-тып еміп атыр.

Көз алдындағы көриністен шоршынған совхоз директоры: «Барлығы жайрап жатырғой. Парахатшылық болғайда», деп хәммеден бұрын қара үйге кірген де жүрегі қатты соғып, екі қулағы шыңылдап, үнсіз тұрып қалды. Адамлардың ярымы сыртта, ортадағылары есікті ашып, аңырайып қорқып тұр.

Бетін есіктен кірген муздай сууық самал қытықлап шоршып ояңған Серикбай ғарры, бежірейіп тилсіз силейіп тұрған совхоз директорына:

— Шық үйден! Көринбеңлер көзиме! Өлімтік ізлеген түлкідей тал түсте ыржыйып келип тұрсыздар. Қой бағып далада иймансыз өлгеннен, елдің ишінде отырып, етегімізді жауып, көз жұмғанымыз мақұл!

Малларың қорада қамаулы. Айдап кетіңдер!—деді

ашыуланıp ғарры есикке қарай атлыққанда совхоз директоры оның қәхәринен қаймығып кейин шегинди.

Орнынан тура пәтленип адамларға умтылған Серикбай ғарры қазан ошақтың қасында от жағып отырып уйықлап қалған баласына сүрнигип етпетинен қулағанда табалдырыққа маңлайы тийди. Жығылып баратырғанда ушып кетип табалдырыққа түскен түлкі маалақайы, маңлайына төсек болып хеш зақымланбай қалды.

— Бул киси Қара Серикбай деген адам. Мен жақсы билемен, ашыуы басылғанша кейинирек турайық, — деген ферма баслығы Турабай хәммени шегиндирди. Төлегенде әкесиниң кейнинен ерип далаға шықса, қонаққа шақырғандай совхоз басшылары гүәел келипти. Анау шеткерирек қуты қашып жауырыны гүжирейип турған былтыр қос трубада отырғанда келетуғын телевизордың киноға түсиретуғын жигити.

— Төлеген, хә Төлеген, анау қолында дүрмийин бар қақшыйып турған ким? — деди жараған түйедей бууырқанып турған ғарры.

— Былтырғы сени мақтап, телевизорға түсирип, газетке қосық жазатуғын Нөкистен келген шайыр жигит ғой, — деди Төлеген.

— Ха, шайыр бала, қолындағы дүрмийиниң менен берман келсе, мал шаруашылығы, шопан гурмысы тууралы өтирик айтыу шийшениң сынығын жутқан менен бирдей. Ширенген адамлар шылғый табысқа ерисе бермейди. Усы көрип турғанларыңды түсирип газетға ҳақыйқатын жаз. Хәзир қазан муздың үстинде қайнап турыпты. Кемшилигин бетине айтып, қәтелигин көзине көрсет. Айыплы десең мени де аяма!

Хабаршы жигит төмен қарап үндемей тур.

Хәмме далаға шығып кеткеннен соң Төлегенниң келиншеги Пәтийма орнынан түргелип, қалың кийинип, белин қатты бууып, тостағандағы ерип турған сары майды лауабы кеседеги жыллы сүтке араластырып симирип ишип, қундақлаулы баласын көрпеге орап иргеге жатқызды. Үйдиң ишин жайғастырып көрпешелерди төсеп, дастурханды жайып, ортаға отғы лаулатып жағып, самауырынға суу қуып, чай қайнатты. Үйдеги сыпырындыларды далаға алып шыққан Пәтийма:

— Ата үйди төсестирип, дастурхан жайып, чай таярладым. Қонақларың менен ишкериле, — деди де сы-

пырындыларды аулағырақ апарып таслап, ғырра издине қайтты. Серикбай ғарры бағанадан берли шығарған шауқымына өзи қысындыма, ямаса келининиң ғайраты менен адамгершилигине кеуили толдыма дым үндеместен кейин шегинип қара үйге кирип кетти.

Бираздан соң ферма баслық Турабай үйреншикли әдетине басып, — ғаррының ашыуы басылған шығар үйге барайық жүриңдер, — деди қасындағы жолдасларына.

Хәмме жай парахат. — Ассалаума әлейкум! — деп үйге кирип, салыулы төсекке рети менен малдас қурынып отырды. Дастурханға чай демленген чайнеклер қойылып, қант, кампит, печенье төгилди.

Адамдар үндемей ийшаниң қасында отырған суу-пыдай, еңсесин көтермей, төмен қарап чай ишип бойын жылытып отыр.

Серикбай ғарры да бир чайнекти тауысып, екнши чайнекти орталағанда маңлайынан шып-шып тер шығып, тоһын ийнинен таслап, жеңил шапары менен отырды. Бетине қан жууырып жүзинде күлкиннң изи көринди.

— Талай телпек дирилдеспеге барып үйренген Турабай, ғаррының жүзине қарап, босасқанын сезип гәп баслады.

— Серикбай аға, үй-ишнң аманба? Ақлығың қутлы болсын. Туңғыш ақлығыңыз болған соң шашыуын молдан шаштыңыз, — деди.

— Мал шаруашылығы, жумсағынан қаттылығы көп. Сезип отырмыз. Уақыт аз. Қол жетпеспейди, усы жетисип киятырғанымыз, — деп совхоз директоры Турабайдың гәпиниң дауамын илип алып.

— Кеуили нәзик, өзи мийримли болмаса жалғыз жүрип усынша малды бағып, қызыл қумнан мәржан тере алмайды. Усыны басшылар сезбейди. Сезседе мәни бермейди. Сенлер мениң толымды төгип, табағымды төңкерген жоқсызлар. Барлығымызға исенип тапсырылған халықтың толысы шашылып, алтыны зая болған соң, ашыудың жалыны сизлерди де шарпып атыр. Барлығыңыз сау жүрсизлерме? Ауыл ел аманба? — деп Серикбай ғарры кеседеги чайға қолын созды.

— Ертең кешке шекем жем, шөп жеткериледи. Туымның барысы қалай? Егиз көппе? — деди, ферма баслығы, қасындағы көпшикке жамбаслап.

— Берекети жоқ жумыс пенен нәтийжеси аз табысты

ауыз толтырып айтқаннан, жоқ деген бір ауыз сөзім тийимли. Қозылар өліп, қой қораның ергенегі қызылға боялып атыр. Басқа билмесе де, бәхәрдің қырлығын сен билесең. Жем қайда? Шөп қайда? Жәрдемші адамлар қайда? Жууапкершілік қайда?—деді Серикбай ғарры тағы пәтленип.

Ферма баслығы қоянның гөжегиндей жым болды.

— Серикбай аға, талабыңыз орынлы. Совхозда 171 шопан бар. Оларды аралап шығыу үшін бір айда 9 мың шақырым жол жүремиз. Оның арасында машина бузылады. Жыйналысқа шақырады. Жазғы дийханшылықтың таярлығы, техниканың ремонту, жанармайдың жетіспеушілігі дize берсең дәлил көп бәрі қолды иркеді,—деп совхоз директоры қолын көтеріп, кемшілігін мойындады.

— Басшы табақ сыяқлы я терең, я сайыз болады. Сен жасыңнан пысық сөзіуар болып өстің. Соныңды билдирип, жылда жагадан алып, жанға тийіп жүргенін билесіздер. Бирақ тоқтан шыққан шөжедей қыйыншылықты ұмытып кете бересіздер. Усыған күйінемен. Билемен. Қанша шауқым салған менен кеткен қәтеликті дүзетіп болмайды. Ендиги жағына беккем болайық. Соны ойластырыңдар. Тириси қозы болып қорада маңырап тұр, өлгені қаракөл болып, есіктің алдында қостың ишінде ораулы жатыр. Бүгінгі есап хешқайда қашпайды. Ел баслаған ер болсаңдар ертеңнің ғамын ойланыңдар,—деді совхоз директорына жұмысыңның кейіні сұйылып баратыр деген кейіпте қарап.

Келгелі булардың дауырықпасы не менен тынар екен деп гәпке қосылмай отырған хабаршы жигит, есік бетте отырған ферманың веттехнигіне.

— Бағанағы ылақ эле машинада жатыр. Қалтырап өліп қалмаған болса, жыллы жерге алып келип жарасын тигізіп, емлесенің,—деді.

Веттехник майданда жүрген Төлегенге үйде отырып, ГАЗ-66 ның кабинасындағы қалтаға ораулы ылақты үйге алып кел,—деп дауылады. Төлеген ылақты үйге алып келип, орауынан жаздырғанда төрде әлпайым гүррңдесіп отырған Серикбай ғарры, орнынан ырғып тұрып, жағал ылақты қолына алып, қойнына басып, көзінен ағыл-тегіл жас алып боз боран болды. Қоятуғын емес, дауыс шығарып жылауға қарады. Усы

гезде қазандағы ауқаттың гүртигін ийлеп отырған келині:

— Ата, малдың баласы үшін дауыс шығарғаныңызды жұрт еситсе күліп жүрер,—деді қамырын ийлеп отырып.

— Секе, келин дурыс айтып отыр, бағанадан берлі айтқаныңыз орынлы болғаны менен жағал ылақты жоқлап жылағаның масқарашылық. Кемпири жоқ ғарры тез қартаяма, қонақтардың берекетін қашырман,—деді ферма баслығы.

— Уа! Жаратқан алла, кеширегөр гүнамды. Изинің қырсығы болмағай. Аласапыранда қара басып, ақ ешкінің далада қалып қойғанын билмегеним,—деді де Серикбай ғарры ылақты дәстурханның шетіне қойып біраз үнсиз отырды да:—анасын шағал жеп кетті-ау,—деп тағы қамсықты.

— Серикбай аға, жүде орны толмайтуғын нәрсе болмаса, келесі базар қаладан ұсындай ылағы бар, ешкі сатып алып берейін,—деді совхоз директоры ойыншыны аралас.

Ылақты дәстурханның шетінен өзіннің қасына алып қойған Серикбай ғарры қалтасынан орамалын алып көз жасын сүртіп, тикленип отырып:—сизлерге ерси көрінгени менен ақ ешкі ақ сүт берген анам еді,—деп гәпін баслады.

...Ол жылдардың қыйыншылығы өз алдына бір дәстан. Мениң әкем колхоз болсаң құрайсаң деген адамдардың гәпінне исенип, малы көп байларға еріп, Ауғанстанға өтіп кетпекші болып қашқан. Бухараға жақылағанда баспашыларға дусласып, олар адамдарды қырып, малларын тартып алған. Баспашылардың қолынан аман-есен қутылғандары басының ауған жағына жан сауғалап қашады. Әкем менен үлкен екі баласын жетелеп, шешем мени арқалап пайыу пияда қызылдың иші менен адам жүрмейтуғын жолсыз Кентке қарап қашады. Үш-төрт күн жол жүргеннен кейін шаршап ашлықтан хәлсиреп, княтырған бағдарынан алжасып жүре береді. Жолшыбай ашлықтан екі баласы шетнейді. Оларды жерлеп, тағы жол жүргенді көтере алмай гөне жапсағы бар, маған емизіулі анам да бірден кеселленип қайтыс болады. Екі баласынан, жан жолдасынан айырылған әкем мени арқалап, бір

гүзар жолға түсіп, қублаға қарай жүре береді. Алты айлық емізіулі мен ашлыққа шыдамай қулындағы дауысы шығып, шырқырап жылай бергенсоң, қундақлаулы мени алдына алып отырып көп ойланпты. Хеш нәрсенің рети болмаған соң қалтасынан пәкисин алып, бас бармағын тилип жиберіп қанын сорғалатып ауызыма салады. «Қанымнан дөреген перзентімсең. Тири алып қалсам әрманым жоқ, сора бер қанымды» деп мени емізип отырғанда еки түлки бир ешкини қуып келеді. Адамды көрген соң түлкилер ешкини таслап, екеуи еки жаққа қашады. Ешки маңырат мени қаны менен емізип отырған әкемнің қасына келип турады. Қараса емшегінен сүти ағып тур екен. Өлмейтуғын бендесине құдай өли балық жеткереді деген, қысылғанда бул ешкини гезлестирген құдайдың кеңшилдігіне қуанып ауызымнан қолын алып, мени жерге қойып ешкини жетелеп қасыма келеді.

Дәслеп ешкиге емізбекши болып мени ешкиниң бауырына апарып, емшегине ауызымды жақынлатқаны менен емізбейді.

Бала емшек бергеніне усайды дейтуғын еди. Қелешегіне зыян болар деп, тақыясына сауып, сүтин ишкизеді. Бир емшегінің сүтин өзи ишип жүрек жалғайды.

Ақ ешкини жетелеп, мени арқалап «Серикбайым аман болса өзиме серик болатуғын болды» деп қуанып Шымбайға баратуғын кәрұан жолдың бағдары менен жолға жақынламай жүре береді. Сол жүристен Теңге шашқанның батысындағы Мәнжиули Әйимбет ийшанның мешитинің түбиндеги бир гөне тамға келип тоқтайды. Хәр пийшемби, жумада мешитке ибадат етиуге келгенлердің садақасынан күн кәрислик етип, мешиттеги шулен қазанға от жаққыш болып жүре береді. Ол үйленбеді. Мен он үш жасқа шыққанымда әкем тырыспай кеселинен қайтыс болды. Өлеринде маған қарап: «Балам бууының қатып, белің бекиніспегени менен енди жас емессең. Жақсы-жаманның парқың билетуғын қалға жетип қалдың. Мениң нәсиятым: ақ ешкиниң туқымынан қол үзбе. Сатпа. Сойма. Тирилей ағайын-тууған, жора-жолдасларыңның той-мерекесине апар. Тарығып жүрген азаматқа ешейин бер. Мениң намазымды басымда отырған моллаға шығартып, жерлерсен.

Ақ ешкиниң көк туушасын моллаға бер. Көп уәсият айтыуға шамам жоқ. Санаңда болса өмір өзи үйретеді. Ержетип камалға келсең анаңның басына белги саларсаң. Қабири Томар сайдың аржағындағы күл реңли топырағы бар төбенің басында. Мениң жасымды құдайым саған бергей»,—деп көзин жумды. Он-онбес адам жыйналып сол күни-ақ жерледі. Соннан берли талай жыллар, неше түрлі қыйыншылықтарды басымнан кеширдим. Бирақ ақ ешкиниң туқымынан қол үзгеним жоқ. Мен жоқта мына бала абайламай, келген қонаққа ақ ешкиниң ылағын сойғалы туқымына ылан тийді. Қолдағы жалғыз ақ туушасы да далада шағалға жемтик болып, ылағы өлді. Атадан мениң әкем жалғыз, әкемнен мен жалғыз болып, меннен Төлеген жалғыз, келиним көз жарып ақлықлы болғанымда ақ ешкиниң туқымынан биротала айрылып қалып атырман. Соннан соң мен жыламай ким жылайды. Бул исим шынында билмеген адамға күлки. Серикбай алжыпты. Бала-шағасынан аулақ, өзинің басын жутсын дейді. Илайым сондай болғай.

Сизлердің хожалық басқарғанларыңызда жалғыз басды пенсионер ғаррының жумысындай. СЖК салған саулықтай қарындарың дизелериңе түскени менен совхоздың шаңарағының түңлиги пүтинленбейді,—деді Серикбай ғарры сууық демин алып.

—Ким жақсы болғысы келмейді. Бәржай ете алмай қаламыз,—деген совхоз директорына,—түнде абыр-сабыр болып жүргенімізде келин көз жарды. Бала онына келип, аман-есен жерге түсті. Баласы терис келип, ұақтында жәрдем беретуғын врач тбылмай, бала үстинен көз жумған жас келинлерди де билесен. Усы күнлери шопанға қыз тийеме. Жалғыз баланы отызға шамаласқанда зорға үйлендирдим.

Қуда иси бола кеткенде, ана қундақлаулы бала азамат болғанша көретуғын азабымызды айтпасамда билип отырған шығарсызлар. Бетине айтаман. Өзің басшы болмай турғанда кемшиликті көргіш едің. Қолыңа тизгин тийген менен сенде гөне сүрлеуде жүрсең. Мен тымаулатып өкпемнің қолқа тамыры исинсе дәрісін алып жууырып Жарбол келеді. Пүткил совхоздың шаруашылығы тымаулатып, асқынып гүрре тамыры исинсе—дауалайтуғын сизлер. Телефонның трубкасын қолға алып, рациядан шауқым салған ме-

нен жумыс жөнленбейди. Адам өзи ашып жаба алмай-туғын қапысының тутқасын услатыуы керек.

— Серикбай аға, гәпти дым тереңлеге бермейик. Есапқа өтейик. Миннәтлеме орынланама?

— Миннәтлемені артығы менен орындайман. Есабыңды қорықбай жаза бер, қол қойып бермен. Бирақ малдың бас саны өспей атыр. Қайда кетеді туған қозылар?

— Жер тар, гөшке тапсырамыз,—деді совхоз директоры.

— Жер кең. Жайлау көп. Столға отырсаңдар қарлығаштың палапанындай ауызларыңды ашып, тамақ излейсіздер. Егер малдың бас санын өсіруді ойламай семизін гөшке тапсырмай, шетлегенін сойсаңыз, кеселленгенін емлеуді шөлкемлестірмесеңіздер, жұмысларыңыздың нәтижесі бизің ақ ешкінің соңындағы тағдириңдей болып, ұақыттың өтіуі менен шопанлар таяғын бағып қалыуы мүмкін. Жүгі жоқ арбаны салдырлатып айдағанды қойыңдар. Туұры есаптабыс тәрзисі. Қурбақа да өзі мекән еткен шұқырдың сууының таза, терең болғанын тилейді. Енді басқа жұмысларың балмаса, үй ишмиз бенен мал жайыуға шығамыз,—деді Серикбай ғарры.

Совхоз басшылары Серикбай ғаррыға рахмет айтып, машиналарына отырғанда булт тутасып, күн силпилеп тағы жауа баслады. Жауа райының және өзгере баслағанынан үрейленген совхоз директоры «қайықтың ескегін сындырып өмірдің ийриміне батып кетемен бе» деген қорқыныш пенен машинасына отырды.

БРИЛЛИАНТТЫҢ ПУУЫ

Гүрриң

Нәзийра күйеуі халыққа хызмет көрсетіу мекама-сына баслық болғалы, бурынғы кийімлерінің хәмме-син жабанда туратуғын әжапасы Жамалға беріп жи-беріп, иш көйлектен баслап, барлық кийімлерін қыдырғанда кийетуғын артығы менен тазадан алды.

Базардан дәстурхан көркі мийуе алып жүргенін де Кәрийма менен ушырасып қушақласып сәлемлесті.

Екеуі қол усласыуы менен адамлардан аулағырақ

шығып бираз ұақыт сөйлесіп турды. Сөйлесіп турған-нында Нәзийраның көзіне Кәрийманың құлағындағы сырға оттай басылып, таңланып қарай берді. Себеби Кәрийма, оның гәпин мақуллап «ауа», «солай де». «Өзімде мен көрген Өтебийке болса, еле талайдың мәш қырманың сууырады» деп басын селкілдетіп, сықылы-қлап күлгенде құлағындағы сырғасына шағылысып, қайтқан күннің нурына Нәзийраның көзі қамасып, аузындағы гәпин айта алмай, жаңылысып, қала бере-ді. Гәпиннің дауамы күлкіге өткен тыныспасында.

— Кәрийма тағы да тазадан сырға алғансаң ба? Нешиңнің проба?—деп сорады. Нәзийра көзін жыпы-лықлатып.

— Бул әпиұайы жез араласқан алтынлардан емес. Бриллианттан қас қойған сап алтын. Қаншама мақта-ған менен 400—500 сомлық сырғалардың терлегенде шығатуғын көкшил таты құлағымды жара ете берген-нен соң Жолдасбай бір табысына усы сырғаны алып берді,—деді Кәрийма гәрдийіп шеп құлағындағы сырғасын қолы менен сыйпап тұрып.

— Сонда бахасы қанша манат турады?—деп сора-ды, Нәзийра ойыншыққа қызығып қараған жас бала-лардай көзі жаудырап.

— Сениң етик майшылардың баслығы байының үш жылғы табысы. Өзің есаплай бер. Яқшы. Сау бөл. Бүгін Ташауызға қыдырыспаға барамыз,—деп үде-лескен едик. Гүлбәхәрлер келип тұрған екен. Мен кет-тим,—деп Кәрийма автобустың бәндиргисіне жақын тұрған жасыл реңли жигулийге қарай жууырып кетті.

Бөксесі бултаңлап, жууырып баратырған Кәрийма-ның изінен қарап тұрған Нәзийра. «Шаркпіннің түрі қалай-қалай болып кеткен. Бриллиант сырға тақпақ түүе, маржан тастан бесик дүзетіп бөлеп қойса да әпшерің Сәрсеннің цесарка тауығындай болып, қамыт ағаштай аяғың дүзелмейді-ғо. Жигитте ақыл болмай-ды екен-ау. Үйінде шырайы айдай аппақ келиншегі болса да, тапқанын усыған тасынып жүргені. Усы бер-ген азабыңа, пулға табылатуғын зат болса, сениң құ-лағындағы сырғадан да көзі үлкен, ашық реңлисінен алдырып тағарман. Гезлесермиз еле»,—деп гижинген Нәзийра, тисленіуі менен палауға туұрайтуғын гешир алмақшы болып базарды аралап кетті.

Нәзийра арадан бір хәпте өткермей күйеуіне бри-

бриллиант сырға менен жүзиктің толғағын айтып, жатса да, турса да қулағына сыбырлап, гейде бажалақлап мазасын бермеді.

Тынышы кеткен күйеуі Нәзірраны маңлайынан сыйпап еркелетіп.

— Шабазым-ау, айтып отырғанларын қымбат ғой. Хәзір рети келмейді. Қысқа шекем қолға түскенді жәмлестирсек, жүзик болмаса да, сырғасын алып беремен. Өзінде күнделікті рузығарға қаражетті суұдай ағызып жумсай бермей, пұлды теженкіреп усла,—деді.

— Сен, усы мени хеш нәрсенің парқына бармайтуғын, есап билмейтуғын гешше деп ойлайсаң-ау. Күнине қаншама қымбат бақалы кийім, норка малақай тигиледи. Қыйқымнан қыйынды, қыйындыдан шаршы, шаршыдан метр қуралады. Малақай тигетуғын шеберлерің төрт малақай тигетуғын норкадан, ойланбай бәсеуін тигіп шығарады. Адамлар менен келісимиң болса, Қаратаудың тасын дигирманнан өткеріп пайдаланасан. Мениң алып бер деп отырғаным хәммеси болып бес малақай, жети көйлеклик сым өткерген «мокрый креплиннің» пулы. Усыны есабын тауып ауыстыра алмасаң, баслық болып ислегениңнен не пайда бар. Сениң қалийма болған балықтай, көзлери мөлийіп, күн-ара келетуғын тексеріушілеріңе ауқат таярлап, зыр жууырып, табаным ойылды. Дым таба алмасаң атына жақсы болса ұятты қойып базарға шығып шемішке, ручка, ноский, сабын сатаман. Қулласы бриллианттан соққан сырға, жүзик аламан—деп Нәзірра гәптің тоқ етерін бірден айтты.

— Яқшы-ау! Барлығының да ұақыты-сәти менен реті болар. Хәзірше хожалықтың берекетің қашырып, мезгіл сайын тексергенді қойшы. Үйде берекет тауып дурыс демалмағаннан соң жумыста мазаң болмайды екен. Сен бриллиандқа «жерик болғалы», бір адам қаттырақ сөйлесе орнымнан түргеліп кете беремен,—деді күйеуі Турсынбай.

Турсынбайдың аузынан «бриллианттың рети болар»,—деген гәпті еситкеннен Нәзірра ийримленіп аққан суұдай тауланып:

— Бүгін министрликте жыйналыс бар деп едің ғо. Ақ көйлегің менен креплин костюм-шалбарыңды кий,—деп шифонерден алып диванның үстінге қойды да;—усы күнлери режим сақлап, өзінді күтпейтуғын

болып кеттің. Азанда ауқат ишпесең гастритің асқынып, бауырың исинер,—деді де асханадан геширдің сууы менен қосылған бір кесе сууыған сүт алып келді. Турсынбайда бүгін хаялы бар адамдай ауқатланып, жумысына кеуіллі кетті.

Арадан біраз күнлер өтті. Гүздің изинен қыс келді. Күн оғыры сууық. Жер жарылып, муз шытнап, шымшықлар жуғырласып, қораның ығындағы сыпырқты шашып, түрткілеп шықылықласады.

Орайлық қалалардан тауар, зат алып келиу үшін экспедиторы менен командировкаға кеткен Турсынбай жумысларын жөңлестіріп, қай жерден қандай зат алатуғын қағазларын экспедиторына тапсырып,—алып келе берерсең,—деп алтыншы күні кешқурын үйіне келді.

Балалары,—ура! Папам келді!—деп қолларында шоколады, биринен соң бири мойнына секиріп, қууанысып шапқылап жүр.

— Усы чемодандағы сизлерге алып келген базарлығым. Өзлериң бөлісип алыңдар. Аяғымнан ызғар өтіп, сууық тийдиге деймен, мазам болмай тұрыпты, демаламан,—деп Турсынбай жататуғын өжиресине кетті. Размерине қарап балаларына алып келген кийімлерін үлестіріп отырған Нәзірра, чемоданның мүйешіндегі қағазға ораулы кишкентай затты қолына алып көргенде, көзі жарық етип қуғанғаны соншеллі;

— Рахмет Толигим! Қайдасан? Уйықламаған болсаң бетіңнен бір сүйейін!—деп бриллиант сырға менен жүзикті қолына алып күйеуінің уйықлайтуғын бөлмесіне қарап жууырды.

«Ертең базар. Норка бөригимді кийіп, жарқыратып тағып, Кәрийманың көшесі менен айналып барайын базарға».

Азанда ерте тұрған Нәзірра жол жүріп, шаршап келген Турсынбайды ояппай, бас жағындағы кишкене столдың үстінге—«мен базарға кеттім»,—деп қағаз жазып қойды да шар айнамаң алдына барып шашып түйіп, салланып, бриллиант сырғаны тағып, норка бөрісін кийіп, айнаға қайта-қайта қарап біраз ұақыт тұрды. Хауа ашық. Кешегі жауған қар күнге шағылысып әйнектен жалт-жулт етип көрінеді.

Тротуардан жүріп баратырған адамдардың аяғы-

ның сықырлысы қошқардың гүйсегениндей қырт-қырт етип еситиледи.

Нәзийра күннің көзинің ашықлығына қуанып, сумкасын қолына ұстап көшеге шықты. «Қолымдағы жүзигім көрінбей қалама» деп қолқабын да киймеді.

Ол Кәрийманың базарға баратуғын көшесі менен киятыр. Хәкисине ұсындайда Кәриймада гезлеспейді. Базарға жақынлағанда өзі менен бірге іслейтуғын Гүлзийра ұшырасып еді, сәлемлескеннен соң, ол құлағындағы сырға менен жұмысы болмай.

— Нәзийра апа, күн оғыры суық. Басыңа жеңіл кийім кийіпсең. Бүгін түбіт орамалыңды тартып шығуың керек екенде, — деді.

Оны Нәзийра жақтырмады. Көп сөйлесіп тұрғысы келмей, «асығыспан» деді де көйлеклик тауар сататуғын көтеріушілерге қарай бурылды. Нәзийра базарды бір сааттан көбірек уақыт аралап жүрді. Қырсығына базарда Кәрийманы танытуғын саудагер қатынлардың да біреуі жоқ. Шамасы жасырып сататуғын затлары таусылып, жыл қусындай басқа қалаларды гезіп кеткен болуы итимал.

Тоңып жаурағанын, аш болғанын сезген Нәзийра. «Мейли, олар менен басқа күні гезлесермен», — деп базардан екі кило гүріш, бір кило еріктің дәнесін алып үйіне қайтты. Келсе, Турсынбай балалары менен чай ішіп, телеминиатура көріп, күлісіп отырыпты. Қапыдан кириуден Нәзийра, отырғанларға зәхәрий шашып:

— Театрда отырғандай ыржаңласа бермей, ауқат таярлап қойсаңдар боладығо! — деп тоңқылданып өжиресіне барып шешініп, келип қолын жуып дәстүрханға отырды. Үлкен қызы, писіп тұрған гөшти әкеліп ортаға қойды. Хәмме ауқатланып атыр. Кишкентай Рәбийғасы, қолында шоколады, ауызы сатмар-сатмар болып, төрде ойнап отырыпты.

Шешесінің құлағындағы жылтыраққа көзі түскен Рәбийға:

— Мама, ухоларың большая болып баратыр, — деп қасына келип күлді.

— Сениң құлағымда не жұмысың бар? Қолыңдағы шоколадыңды столдың үстіне қойып, дәриу бетинди жуу. Балаға тәртіп беріп, азанда жууыңды да үйретпейсең. Мен бір майдан болмасам үйің иші ке-

меге тийеген жүктей ыбырсып кетеді, — деп көгерелдеді.

— Апа, Рәбийға рас айтады. Құлағыңның сырға салған жері, қалтадай болып исіп баратыр, — деді 4-класста оқытуғын Төребайы коньки байлайтуғын ботинкасын кийіп атырып.

Ұсы уақытта тикленип хаялының құлағына қараған Турсынбай.

— Қатын, сорың құрып қалыптығой! Сөзбегенің бе? Сууық алып кетіпті, — деп шыр-пыры шығып орнынан түргелип, телефонның трубкасына асылды. Нәзийраның денесі біртүрлі болып, құлағы жымбырлап, ауырласқандай сезілді.

— Ұсылар рас айтып отырма? — деп ол әсте құлағын ұстап көріп еді, былқ ете қалды. Зәресі ұшып кетті. «Ұай-ұай құлағым», — деп қасындағы диванға бойын таслады.

Тез жәрдем машиннасы есіктің алдына келип тоқтағанда Нәзийра, құлағының ауырғанына шыдамай, басын орап, бүкленип жатыр еді.

Тез жәрдем көрсетіуші врач қыз, Нәзийраның басына ораған сүлгисін жаздырып, құлағындағы сырғаны алып қоймақшы болып қозғап еді, тырсыып іскен құлақтың жуқа жері жырылып, сырғасы менен үзіліп қолына келді.

— Ұай, ұай! Құлағым! — деп екінші жағына аударылып жатқанда, оның жатқан жағындағы құлағының сырға салары, сырғасы менен дастыққа қалды.

Хәдийсени көріп тұрған Турсынбай, реңки ақ шүбиректей бозарып:

— Қарындасым, енді құлағың ремонтлауға болама? — деп қайта-қайта сорай берді.

— Аға, хаулықпаңыз, хәммеси жөплеседі. Бриллианттың пууы болады. Ұсындай жеңілтек жеңгелерди күтілмеген кеселге дуушар етеди. Мына сырғаларың алып қойыңыз. Тәуір болып келгеннен соң тағар. Кийиндиріп машинаға отырғызыңдар. Имлеуғанға барып құлағың таңдырып келеди, — деді.

Нәзийра соннан бері өзінің реңкіне сәйкеселендіріп ақшыл сары гежи орамалды, тек бриллиант сырғаның қасын көрсетіп, орамалды бастырып тартатуғын болды. Екі жағында бриллиант сырғаның жалтыла-

ған қасы, жалт-жулт етип узақтан көринеди. Орамал-
ды қысы-жазы құлағын бастырып тартатуғыны сырға
салары,—дәсепки бриллиант сырғаны таққан күнги
сууықта түсіп, тек шемиршеги шунтыйып қалған еди.

МАЗМУНЫ

Таң жұлдызлары (роман)	3
Шынар	168
Өзін бил	178
Ақ ешкінің соны	188
Бриллианттың пуғы	200